

ISSN-0354-401X

Социјална ⁷⁶ мисао

ЧАСОПИС ЗА ТЕОРИЈУ И КРИТИКУ СОЦИЈАЛНИХ ИДЕЈА И ПРАКСЕ

XIX

октобар

децембар

2012

4
Београд

Социјална мисао

часопис за теорију и критику социјалних идеја и праксе

Часопис излази четири пута годишње.

Претплата за 2012. годину 3.800,00 динара; за иностранство 120 ЕВРА

Уплата се врши на пословни рачун: **290-2025-82**, СОЦИЈАЛНА МИСАО, Београд
ПИБ 101724614; шифра делатности 22110; матични број 7504594; није у систему ПДВ-а

Појединачни примерак у продаји 950,00 динара

Студенти имају попуст 50%

Тираж 280 примерака

Издавач:

Издавачко предузеће СОЦИЈАЛНА МИСАО

11050 Београд, Мис Ирбијево 56/II-10, тел./факс 2830-386, 063/80-35-305

e-mail: soc.misao@sezampro.rs

www.socijalnamisao.rs

Суиздавачи:

Фондација солидарности Србије

Београд, Добрињска 11, телефон 2645-458, факс 2644-351

e-mail: v.ilic@fondacijasolidarnosti.org.rs

www.fondacijasolidarnosti.org.rs

Републички завод за социјалну заштиту Србије,

Београд, Теразије 34, телефон 3621-563, тел./факс 3621-569

Компјутерска припрема и штампа

Чигоја штампа

Решењем Министарства за науку, технологију и развој Србије број 413-00-411/2001-01 од 01. 08. 2001. године овај часопис, као публикација од посебног интереса за науку, ослобођен је плаћања пореза на промет.

Редакција

Дубравка Гавриловић, Милосав Милосављевић, Миомира Костић, Радул Јовановић, Љубомир Пејаковић, Владан Јовановић, Јанко Дрча, Зоран Илић, Миленко Чуровић, Мира Ђук, Драго Бранковић, Душанка Иванчевић, Мирослав Бркић, Александар Југовић, Марина Ковачевић Лепојевић, Дејан Сумрак, Милан Петричковић, Живорад Гајић, Ана Гавриловић, Милош Немањић, Бранкица Јанковић, Владимир Илић, Ибрахим Тотих, Бранкица Поповић Ћитић, Јелена Павловић.

Главни и одговорни уредник

Радул Јовановић

Уреднице

Дубравка Гавриловић
Марина Ковачевић Лепојевић

Издавач

Издавачко предузеће СОЦИЈАЛНА МИСАО, Београд

За издавача

Радул Јовановић

Коректор

Оливера Величковић

Лектор за енглески језик

Весна Димитријевић

Ликовна опрема

Марија Марковић

Први број часописа СОЦИЈАЛНА МИСАО појавио се 1994. године
Оснивач и власник Радул Јовановић

- 11 *Александар Југовић, Милица Луковић*
ФЕНОМЕНОЛОГИЈА БЕСКУЋНИШТВА
У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ
- 29 *Špela Razpotnik, Bojan Dekleva*
BESKUĆNICI U SLOVENIJI
Kraljevi ulice – od lokalnog akcionog projekta do ideje nacionalne politike
- 41 *Milena Timotijević*
BESKUĆNIŠTVO U TRANSFORMACIJI
- 55 *Миомира Костић, Александар Михајловић*
БЕСКУЋНИШТВО – НАЧИН ЖИВОТА
ИЛИ ОБЛИК ВИКТИМИЗАЦИЈЕ
- 75 *Olja Družić Ljubotina, Mladen Knežević*
IZAZOVI U PRISTUPANJU PROBLEMU BESKUĆNIŠTVA
U HRVATSKOJ
- 91 *Драган Живаљевић*
СОЦИЈАЛНО-ДЕМОГРАФСКА ОБЕЛЕЖЈА КОРИСНИКА
ПРИХВАТИЛИШТА ЗА ОДРАСЛА И СТАРА ЛИЦА У БЕОГРАДУ
- 103 *Nariz Šarić, Zlatan Delić, Erna Lučić, Izudin Šarić*
NE(VIDLJIVOST) BESKUĆNIŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI
- 117 *Marija Sarajlija*
PSIHIJATRIJSKI POREMEĆAJI U POPULACIJI
BESKUĆNIKA
- 127 *Domèn Rakovec*
ПРОЈЕКАТ „ДОМ“
- 135 *Ранка Вујовић*
ЛИШЕЊЕ РОДИТЕЉСКОГ ПРАВА
- 161 ПРИКАЗИ

- 27 *By Aleksandar Jugovic, Milica Lukovic*
PHENOMENOLOGY OF HOMELESSNESS
IN THE CONTEMPORARY SOCIETY
- 39 *By Spela Razpotnik, Bojan Dekleva*
THE HOMELESS IN SLOVENIA: Kings of the street –
from a local action project to the vision of the national policy
- 53 *By Milena Timotijevec*
HOMELESSNESS IN PROCESS OF TRANSFORMATION
- 72 *By Miomira Kostic, Aleksandar Mihajlovic*
HOMELESS PEOPLE – THE WAY OF LIFE OR THE FORM
OF VICTIMIZATION
- 88 *By Olja Druzic Ljubotina, Mladen Knezevic*
CHALLENGES IN APPROACHING THE PROBLEM
OF HOMELESSNESS IN CROATIA
- 102 *By Dragan Zivaljevic*
SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF USERS
OF THE SHELTER FOR THE ELDERLY AND ADULTS' SERVICES
IN BELGRADE
- 115 *By Hariz Saric, Zlatan Delic, Erna Lucic, Izudin Saric*
IN(VISIBLE) APPEARANCE: HOMELESSNESS IN BOSNIA
AND HERZEGOVINA
- 125 *By Marija Sarajlija*
PSYCHIATRIC DISORDERS IN POPULATION OF HOMELESS
- 133 *By Domen Rakovec*
“DOM“ PROJECT
- 158 *By Ranka Vujovic*
DEPRIVATION OF PARENTAL RIGHTS

*Надамо се и желимо
боље дане у 2013. години
и срећнију будућност.*

Радул Јовановић

*

Тема броја (76/012):
БЕСКУЋНИШТВО

Гост уредник Проф. др Александар Југовић,
члан Редакције часописа

Напомињемо да је реч о научном часопису те се стога треба
придржавати важећих критеријума и инструкција.

У ФИНАНСИРАЊУ ЧАСОПИСА УЧЕСТВУЈЕ
МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ, НАУКЕ И ТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

БЕСКУЋНИШТВО

Говорити о бескућништву у савременом друштву значи отворити питање једног основног људског права: то је право на становање које најдиректније утиче на остваривања и свих других људских права. Актуелност феномена бескућништва, чији је базични контекст сиромаштво, лежи у данашњем времену деструктивне економске кризе која је захватила читав свет, а посебно већ „рањива друштва“ као што су транзицијска. Економска криза нарушава социјалне функције државе, док у исто време расту и сиромаштво и ризици да велики број људи постане сиромашан.

У овом тематском броју „Социјалне мисли“, група аутора из четири државе региона југоисточне Европе (Словеније, Хрватске, Србије и БиХ) покушава да скенира неке идеолошке, теоријске, методолошке, нормативно-правне, криминолошке, виктимолошке, психијатријске, социјално-политичке и акционе аспекте феномена бескућништва и друштвеног одговора на овај социјални проблем. Бескућништво је једна од тема која је у научној литератури овог региона, сасвим сигурно, „заборављена“. Када је и покретана она је стављана у дискурс индивидуалне социјалне патологије појединца са примесам моралистичке осуде (лењи, паразити, беспосличари).

Како пише једна од ауторица овог броја, социолог Милена Тимотијевић из београдског Housing центра, постојећа законска регулатива која представља темељ практичног рада система социјалне заштите, још увек се, претежно, заснива на социјално-патолошком приступу који не сагледава структурална обележја бескућништва, већ им претпоставља индивидуална патолошка понашања. Савремени приступ бескућништву, попут анализе Европске комисије из 2007. године, узроцима прилази вишефакторски. Узроци се сагледавају у интеракцији четири основна: структуралних узрока (сиромаштво, економска и стамбена политика државе), институционалних узрока (нпр. одрастање деце у институцијама, излазак из пеналних или психијатријских установа), узрока везаних за социјалне

односе (нпр. породично насиље) и индивидуалних узрока (нпр. зависничка понашања, нарушено ментално здравље).

Појава бескућништва је феноменолошки, узрочно и последично вишедимензионални феномен који је повезан са различитим друштвеним процесима: демографским, економским, политичким, социјалним, миграционим, урбанистичким. Ова појава је облик екстремне акумулације социјалне искључености. Бескућништво је, како констатују Шпела Разпотник и Бојан Деклева из Словеније, последица социјалне искључености из стамбене политике, мрежа запошљавања, образовања, здравствене заштите, информацијских токова, али и ширих социјалних мрежа.

Бескућништво је специфично и по својој (не)видљивости. Тачан број бескућника је тешко одредити будући да се ради о социјално-просторно мобилној групи коју је тешко идентификовати. Међутим, када би се узели и они који су „гранично удомљени“ (у ризику да постану бескућници због сиромаштва или неадекватног смештаја) и „скривени бескућници“ (тзв. „софа-сурфери“ који су привремено смештени код својих рођака или пријатеља), укупан број бескућника би имао велике размере у сваком друштву.

Већина аутора је констатовала да у својим државама недостају јасни подаци о појави, да постоји неконзистентност дефиниција и методологија праћења бескућништва. Такође, видљиво је одсуство регионалних компаративних студија које би истражиле специфичности новог тзв. транзиционог бескућништва које је производ интеракције индивидуалног са специфичним социјалним и економским процесима карактеристичним за период друштвене трансформације. Затим, проблем бескућништва је у свим државама, мање или више, занемарен у смислу системске и јасне визије у моделима стручног рада.

Како примећују колеге са Филозофског факултета у Тузли (Хариз Шарић, Златан Делић, Ерна Лучић, Изудин Шарић) тема бескућништва је с аспекта политике, односно стратешког и системског деловања потпуно маргинализована, што ствара мишљење у јавном мњењу да је бескућништво више проблем појединца него што је друштвени проблем који захтева социјалну акцију. Очит је недостатак и ширих националних стратегија али и специфичних програма превенције у овом подручју, осим појединачних пројектних активности невладиних организација (нпр. пројекат „Дом“ кога је представио Домен Раковец из Крања) или образованих институција (пример дат у раду Ш. Разпотник и Б. Деклева). Али претпоставка свега јесте, нешто што констатују Оља Дружић-Љуботина и Младен Кнежевић из Хрватске, да за промену у приступу проблему бес-

кућништва јесу пресудни приоритети на нивоу социјалне политике државе, односно визија и воља оних структура које имају моћ да подстичу системске промене са циљем унапређивања квалитета живота људи који се налазе у статусу бескућника.

Верујем да ће радови који се овде налазе побудити интересовање и стручне и шире јавности за феномен бескућништва и да ће бити добра основа за даљи научни и социјално-политички дијалог о овој важној и комплексној теми савременог друштва.

Проф. др *Александар Југовић*

Александар Југовић*
Милица Луковић**

ФЕНОМЕНОЛОГИЈА БЕСКУЋНИШТВА У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Апстракт: Рад има за циљ анализу кључних етиолошких и феноменолошких карактеристика бескућништва. Бескућништво као растући социјални проблем данашњице није једнозначно схваћено ни унутар једног друштва. Постојање различитих дефиниција бескућништва условило је и постојање различитих типологија бескућника. Анализиране социјално-демографске карактеристике указују на то да бескућништво утиче на велики број људи, независно од пола и старости и да је условљено различитим догађајима. Бескућништво прати посебан начин и стил живота и вредносни систем који има елементе супкултуре. Као најтежи облик сиромаштва и социјалне искључености, бескућништво представља погодно тло за развој различитих облика девијантног понашања. Искушења и ризици који прате живот на улици, немогућност да се задовоље егзистенцијалне потребе на друштвено пожељан и легитиман начин, само су неки од разлога зашто бескућници чине поједине девијантне акте. Без истраживања и чињеничних упоришта није могуће креирати квалитетну социјалну политику, односно превенцију и интервенцију у односу на проблематику бескућништва.

Кључне речи: бескућништво, социјална искљученост, супкултура, друштвене девијације

Увод

Савремена друштва карактеришу бројне економске, социјалне, политичке, културне противречности. Последица ових противречности јесте пораст многих социјалних проблема (пре свих, сиромаштва) и њихових узрочно-последичних манифестација као што је то случај са бескућништвом. Бескућништво, најкраће речено, описује социјално стање људи када немају дом и стално место боравка. Бескућници нису у могућности да стекну и одрже сталан, сигуран и адекватан смештај.

О бескућништву се, често, у научној литератури пише у негативно-моралистичком духу: 1) као „социјално-патолошка појава“, где је спомињано као пратећи феномен „поремећаја понашања“ као што су скитња,

* Александар Југовић, ванредни професор на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду, e-mail: alex7@eunet.rs

** Милица Луковић, демонстраторка на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду, e-mail: lukovic.milica88@gmail.com

просјачење, алкохолизам, наркоманија, проституција; 2) као „морално извитоперење“ узроковано беспосличењем и нерадом. Овакав дискурс бескућништво сагледава кроз „патологизацију сиромаштва“.

У свим савременим друштвима можемо срести људе који спавају и бораве на улици, и којима је, симболично речено, „улица једини дом“. Велике промене у друштву последњих деценија (политичке, социјалне, економске, технолошке, породичне) условиле су и драматичан пораст броја људи који су постали бескућници. У укупном броју сиромашних у Европи удео бескућника је око 2,7 милиона. Процењује се да број бескућника широм света премашује једну милијарду. У свету сваки дан умире 50.000 људи, углавном деце и жена, као резултат екстремно лоших услова смештаја или неадекватних санитарних прилика. Алармантан број бескућника указује на потребу за брзим и ефикасним друштвеним реаговањем. Предуслов за то јесте схватање проблема бескућништва, не само као индивидуалног, већ и као друштвено-структуралног проблема.

Циљ овог рада јесте анализа неких битних феноменолошких и етиолошких карактеристика бескућништва.

Дефинисање бескућника и бескућништва – У научној литератури, као и у социјално-политичкој и законодавној пракси не постоји конзистентна дефиниција појма бескућништва, иако постоји општи консензус међу истраживачима да се оно односи на нешто више од „одсуства крова над главом“ (Varon, 2005). Бескућници су вишедимензионална социјално искључена и друштвено маргинализована популација. Они су хетерогени скуп људи који се повремено или трајно налази у стању тзв. ургентне социјалне потребе, егзистенцијалне кризе, комплексне рањивости и друштвене маргинализованости. У том скупу људи налазе се: ментални болесници; самци са ниским примањима; расељени радници; зависници од психоактивних супстанци; људи остали без имовине, стана или куће из различитих разлога; људи из социјално и/или психички „разорених“ породица; људи у личним емотивним и/или социјалним кризама; бивши затвореници и душевни болесници отпуштени из институција; жене жртве насиља у породици; делови избегличке/мигрантске популације, итд.

Како би се разумео сам појам бескућништва (*homelessness*), неопходно је објаснити однос између овог појма и појма дом (*home*). Термин дом је коришћен од стране више научних дисциплина (социологије, антропологије, психологије, архитектуре, историје, географије, филозофије) у дефинисању места или боравишта породица и група људи, земље и места рођења или уточишта од спољног света (DiNitto, 2005). Дом може бити

схваћен у физичком смислу (кућа, стан, институција), али се може разумети и као израз социјалног идентитета. У том оквиру појмови бескућништва и дома нису супротни, већ се налазе у динамичном и дијалектичком односу.

Дефинисање појма бескућништва отежано је чињеницом да различита друштва на различите социјално-политичке начине посматрају овај проблем. Зато дефиниција зависи од неколико фактора (Marpsat, 2005):

- *актера који сагледавају бескућништво*: невладине организације, влада, медији, грађани, сами бескућници;
- *интереса посматрања*: нпр. боље разумевање проблема у циљу његовог решавања, трагање за универзалном дефиницијом бескућништва, сензационалистички прикази медија;
- *истраживачких питања*: ко су бескућници, који су узроци бескућништва, каква је друштвена реакција на бескућништво;
- *метода у приступу*: теоријске анализе, квантитативни и квалитативни описи, итд.

Последњих година учињени су значајни напори у ЕУ у дефинисању бескућништва, као основи социјално-политичке праксе према овом социјалном проблему. Тако су дефинисани различити **облици бескућништва** који обухватају: спавање на отвореном и живот на улици; различите облике привременог смештаја; неадекватне услове становања; неповољне стамбене ситуације или ризик да се остане без стамбеног простора. Поједини аутори проширују појам бескућништва на оне људе који немају одговарајуће услове становања, изворе да закупе и плате стан или живе у нехигијенским и по здравље штетним условима, по правилу у пренатрпаним и неадекватним објектима (Милосављевић, 2003).

У 2009. години на Конференцији европских статистичара (Conference of European statistics – CES) Економске комисије Уједињених нација за Европу, која је одржана у Женеви, група експерата за попис становништва и домаћинства поделила је бескућнике у две велике групе:

- (а) *Примарни бескућници* (rooflessness). Ова категорија обухвата лица која живе на улицама, без било каквог склоништа;
- (б) *Секундарни бескућници*. У овој категорији се налазе лица која немају стално место боравка, која често мењају смештај (укључујући станове, склоништа и институције за бескућнике или друга места становања). Најкраће речено, то су она лица која живе у приватним становима, али без сталне адресе.

Аустралијски истраживач Чембрлен бескућништво дели на четири групе (Chamberlain, 1999):

- а) *примарно бескућништво*: људи без адекватног смештаја, као што су они који „спавају напољу“ или користе зграде, аутомобиле, железничке станице као склоништа;
- б) *секундарно бескућништво*: људи који често мењају смештај;
- в) *високо бескућништво*: људи који живе у кућама за заједнички смештај, где немају своје купатило и кухињу;
- г) *маргинално смештени*: људи који живе у стамбеним условима близу минималног стандарда.

Студија о мерењу бескућништва објављена од стране генералног директората за запошљавање и социјална питања (Directorate-General for Employment and Social Affairs) прецизира дефиницију бескућништва кроз шест категорија, узимајући у обзир препоруке CES-а (табела 1).

Табела 1. Дефиниција CES-а и студије о мерењу бескућништва

Категорије	Студија о мерењу бескућништва, 2007.	CES Препоруке 2006.
1	Људи који живе у суровим условима	Примарни бескућници
2	Људи у привременом смештају	Секундарни бескућници
3	Људи који живе у смештају за бескућнике	
4	Људи који живе у институцијама (који би требало да су отпуштени, али немају где да оду)	
5	Људи који живе у неконвенционалним становима због недостатка стана	
6	Бескућници који привремено живе са породицом и пријатељима (због недостатка стана)	

Типологија бескућништва – У литератури се могу срести различите класификације бескућништва које су засноване на дефиницијама овог

феномена. Основна класификацији полази од поделе на апсолутно и релативно бескућништво (Marpsat, 2005).

Апсолутно бескућништво се дефинише као ситуација у којој појединац или породица нема стан уопште или борави у привременом склоништу. То укључује оне који: живе у парковима; живе на улицама; живе у склоништима; живе у привременим објектима; налазе се у привременом смештају код пријатеља или родбине; живе у импровизованом склоништу (напуштеним аутомобилима, вагонима).

Релативно бескућништво представља ситуацију у којој домови људи не испуњавају основне стандарде. Ово укључује ситуације да кућа/стан: нема адекватну заштиту од непогода; нема приступ чистој води; налази се далеко од посла, школе, болнице што онемогућава образовање, лечење и запошљавање; не пружа осећање личне сигурности.

Европска федерација националних организација (FEANTSA)¹, које раде са бескућницима и које се залажу за права лица у ситуацији бескућништва, развила је типологију бескућништва и стамбене искључености, названу ETHOS, као средство за унапређење разумевања бескућништва у Европи. Развијена је 2005. године и користи се за различите намене – као оквир за дебату, за прикупљање података, за израду политика, за истраживање и праћење процеса и медије. ETHOS класификује бескућнике према четири стамбене животне ситуације: *без крова* (без било каквог склоништа, лица која живе на улици); *без куће* (у привременом смештају, у прихватним колективним центрима); *у несигурном становању* (нелегално, под претњом исељења, насиља); *у неодговарајућем становању* (у караванима и илегалним камповима, у неадекватним, импровизованим објектима, пренатрпаним становима).

ETHOS модел у објашњењу бескућништва заснован је на концептуалном разумевању појма „дом“ и укључује *физички, друштвени и законски* аспект адекватног, безбедног и сигурног становања. Физички аспект подразумева постојање простора у коме особа може живети. Друштвени (социјални) аспект односи се на могућност очувања приватности и уживања у друштвеним односима. Законски аспект означава законско право на одређени простор. На Европској конференцији о бескућништву, одржаној у Бриселу у децембру 2010. године, дошло се до закључка да ETHOS типологију треба усвојити широм ЕУ као стандардне мере бескућништва,

¹ ФЕАНТСА је скраћеница за Европску федерацију националних организација које раде са бескућницима (*Fédération Européenne d'Associations Nationales Travaillant avec les Sans-Abri*).

наводећи да је бескућништво сложен, динамичан и диференциран процес са различитим узроцима и стратегијама његовог превладавања.

Узроци бескућништва – Узроци бескућништва су сложени и вишеструки. У већини случајева, у питању је интеракција између структуралних фактора, личних и породичних историја, као и индивидуалних карактеристика које доводе до бескућништва. Бескућништво је сложен феномен са великим бројем потенцијалних узрока који настају као последица нарушене интеракције између појединца и окружења (Ravenhil, 2008). Међу заступницима различитих теоријских погледа постоји подела на две групе: оне који у тумачењу узрока бескућништва полазе од друштва и његовог неадекватног функционисања, и оне који бескућништво схватају као последицу „личне мањкавости и патологије“.

Представници конзервативних схватања сматрају да је бескућништво резултат индивидуалних недостатака и личне патологије – „леђи“ или „луди“ (Tucker, 1991) или психичких поремећаја узрокованих тешким менталним болестима и болестима зависности (Ravenhil, 2008). Критичари овог приступа говоре о покушају психијатризације друштвених проблема, односно тумачења друштвеног живота као израза поремећеног субјективног живота појединца (Кецмановић, 2002).

Други приступ у објашњењу бескућништва јесте структурални. Заговорници овог приступа наводе како би у друштву без икаквих индивидуалних патологија бескућништво и даље постојало, јер нема довољно станова за све. Ово објашњавају коришћењем аналогije бескућништва као игре „врјућих столица“² по којој оно настаје као последица структуралне неусклађености, одн. друштвених „правила игре“ у којој нема довољно „столица“ тј. станова за све. Представници либералистичких приступа сматрају да су бескућници ранији припадници радничке или средње класе који су изгубили своје шансе и прилике у тржишној и социјалној утакмици (Raskin, 1992). Неки аутори потпуно негирају утицај индивидуалних фактора. Рајнгахјм тврди да су индивидуалне дисфункције код бескућника, као што су алкохолизам, злоупотреба ПАС, криминал, насилничко понашање, чак и менталне болести условљене структуралним факторима (Ringheim, 1990).

Савремени модел у објашњењу бескућништва почива на идеји да структурални фактори дефинишу ризик, али да се лична историја поједин-

² Игра се састоји у трчању у ритму музике око групе столица, при чему увек има мање столица него играча. Када се музика заустави, играчи морају да седну, а онај који не нађе себи столицу испада из игре.

ца мора узети у обзир ради схватања ко ће заиста постати бескућник. Бескућништво по овом интегративном теоријском моделу погађа оне појединце/породице код којих постоји истовремено деловање обе групе фактора.

Социјално-демографска обележја бескућништва – Пописе бескућника је тешко направити због динамичке природе и критеријума за процену бескућништва. У западним земљама као што су САД, типичан бескућник је мушкарац, нежењен. Извештаји из Холандије показују да 80% бескућника чине мушкарци узраста између 18–65 година. Неки градови имају посебно висок проценат мушкараца у популацији бескућника, на пример, мушкарци чине 85% бескућника у Даблину (Koegel et al., 1996). Етничке мањине су такође заступљене у популацији бескућника. У таквим групама, два и по пута је већа вероватноћа да ће особа постати бескућник. У западним друштвима, просечна старост бескућника је око 35 година. Већина бескућника има завршену средњу школу, али међу њима постоје особе које су завршиле и факултет (Harvey, 1999). Типична слика бескућника, као средовечног мушкараца-самца, нагло је почела да бледи услед пораста броја деце, жена, па и читавих породица у популацији бескућника (Smith, 1999).

Када је у питању пол, могу се приметити значајне разлике између мушкараца и жена. Разлика се огледа у разлозима који су довели до бескућништва. Најчешћи разлог због кога жена постаје бескућник јесте насиље у породичном животу (Smith, 1999). Мушко бескућништво најчешће настаје услед губитка стана, развода брака, злоупотребе алкохола, коцкања. За разлику од мушкараца бескућника који су видљиви, јер најчешће спавају и проводе време на улицама и јавним просторима, жене најчешће траже скривена места за боравак (напуштени објекти, складишта) како би очувале ранији идентитет. Очување старог идентитета је за жене нарочито битно, с обзиром на негативну и изразито сексуализовану конотацију коју за собом повлачи слика жене на улици, тј. имплицитну претпоставку да је реч о проститутки.

Незванично се процењује да у Србији живи око 20.000 бескућника/ца, од којих је само у Београду око 2000, од чега 600 деце. У бескућнике не спадају само они који живе на улици, већ и сви који бораве у прихватилиштима и колективним центрима, као и они који станују у нелегалним и нехигијенским насељима и у неадекватним условима. Неке процене говоре да у нашој земљи има 800.000–900.000 људи који живе у условима који се, према типологији ETHOS, могу назвати бескућнишвом. Великом ризику од раста броја бескућника посебно доприноси чињеница да је седам

одсто популације испод апсолутне линије сиромаштва, а око 18 одсто у високом ризику од њега.

Такође, близу 200.000 породица стално трага за кровом над главом. Србија је, са 86.000 избеглица и око 210.000 расељених, земља с највише избеглих у Европи. Међу избеглицама чак две трећине нема свој стан. Осим тога, у већим градовима шире се подручја илегалног и нехигијенског становања. Само у Београду постоје 93 насеља без минимума хигијенских стандарда, у којима живи око 25.000 људи. Најчешћи разлози за повећање бескућништва у Србији су раст сиромаштва, останак без посла, приватизација становања, раст цена станова, задуживање, одузимање стана по основу хипотеке, повећање броја развода у старијем добу, итд.

Социјално-здравствена обележја бескућништва – Бескућници пате од широког спектра здравствених проблема. Живот без крова над главом даје контекст који је изузетно опасан по здравље – изложеност временским приликама, потхрањеност, неиспаваност, нехигијенски услови, стрес, отежан приступ службама здравствене заштите. Сви ови фактори узрокују више него три пута већу учесталост патолошких стања код бескућника у поређењу са укупном популацијом. Очекивана животна доб бескућника је готово 25 година мања од националног просека. Здравствени проблеми варирају у зависности од демографских и бихејвиоралних фактора. Бескућништво утиче на здравље на неколико начина (Hargue, 1999): бескућништво повећава изложеност лица инфективним и заразним болестима (нпр. туберкулоза); бескућништво изазива озбиљан стрес који може активирати генетске склоности ка болестима (нпр. хипертензија); дуг период потхрањености може изазвати нека хронична обољења (нпр. анемија и разне дегенеративне болести костију).

Код бескућника је знатно повећан ризик од болести у односу на општу популацију. Типични здравствени проблеми бескућника су: респираторне болести, болести костију и мускулатуре (нпр. артритис), епилепсија, проблеми са стопалима, отежан вид, кожна обољења, гангрена, дијабетес, болести дигестивног тракта, ТБЦ, недостатак сна, вашке, шуга, инфективне болести. Здравствени проблеми се усложњавају услед употребе алкохолних пића и дроге. Ризична понашања као што су интравенско узимање дрога, проституција и други видови промискуитета драстично повећавају ризик од ХИВ-инфекције и других сексуално преносивих болести.

Насиље је стална претња по здравље бескућника. Истраживањем у Торонту је утврђено да је 40% у популацији бескућника било нападнуто у току једне године и да је 21% жена било силовано. Код бескућника је веро-

ватноћа да ће бити убијени 9 пута већа него код опште популације (Stowe, 1993). Ненамерне повреде су водећи узрок морбидитета и морталитета, посебно међу мушкарцима бескућницима. Повреде су често последица пада или саобраћајних незгода. У САД просек живота вишегодишњих бескућника је око 44 године, а половина смртних случајева је последица насиља.

Стопе самоубиства међу бескућницима су далеко веће него у општој популацији. Код бескућника је 9 пута већа вероватноћа да ће починити самоубиство него у општој популацији (Kidd, Kral, 2002). Смрт настала услед временских непогода такође је веома честа код ове популације. Током хладног времена повећава се ризик од хипотермије и смрзавања, а лети се повећава ризик од тешких опекотина од сунца и топлотног удара.

Презаступљеност менталних обољења међу бескућничком популацијом многи виде као последицу деинституционализације психијатријских болесника (Frankish, Hwang, Quantz, 2005). Ментални поремећаји могу бити фактор који доводи до бескућништва услед немогућности и недостатка воље појединца да очува властиту егзистенцију или услед деинституционализације која за последицу има повећавање броја ментално оболелих особа које су препуштене саме себи. Анксиозност, депресија, емоционални проблеми, као и тежа психопатска и социопатска стања, у већој мери су заступљени у овом делу становништва, него код популације која се не налази у стању бескућништва (Baron, 2004).

Супкултура бескућништва – Бескућништво прати посебан начин и стил живота и вредносни систем који има елементе супкултуре. Ова супкултура представља начин адаптације и реакције маргинализованих слојева на социјални и културни положај који имају (Lewis, 1959). Живот на улици ствара специфичну реалност која захтева изградњу различитих стратегија преживљавања, наспрот предвидљивости и доследности живота опште популације. Ову супкултуру карактеришу понашања и жаргон који одвајају припаднике ове културе од осталих чланова друштва.

Психолошка подршка коју припадници супкултуре пружају једни другима јесте оно што им помаже да лакше прихвате ситуацију у којој се налазе. Бескућништво представља понижавајуће искуство које за последицу има и губитак идентитета појединца или „гофмановски речено“ – умртвљавања сопства. Бескућници временом губе сва обележја претходног живота, немају адресу, лична документа, у установама су заведени кроз категорије, живе по унапред прописаним правилима и зависни су од институција.

Исти је случај и са бескућницима који бораве на улици. Углавном носе прљаву, поцепану одећу, живе по другачијим правилима. У оваквој

супкултури успехом се сматрају издржљивост упркос суровим условима. Све то утиче да се бескућници окрећу и ослањају једни на друге. Живот са себи сличнима олакшава им процес одбацивања старог и прихватања новог идентитета. У овој супкултури није редак случај постојања међусобног неслагања и нетрпељивости у борби за опстанак и преживљавање, па насиље постаје начин решавања конфликта. Супкултура може играти веома важну улогу у одржавању стања бескућништва.

Битне одлике ове супкултуре су такође и (Dejli, 2002): 1) живот у просторима као што су: паркови, алеје, шуме, напуштена возила (вагони), старе зграде, контејнери за складиштење, простори испод аутопутева, тунели подземне и надземне железнице, шахтови, итд.; 2) зависност од институционалне социјалне помоћи; 3) долазак до прихода путем прошње, привременог физичког рада, проституције, продаје рециклаже; 4) коришћење јавних установа или јавног превоза како би се склонили од хладноће; 5) честа злоупотреба алкохола; 6) размена ствари и хране са другим бескућницима; 7) трговина стварима, алкохолом, дрогом, сексом. Бескућништво прате и нехигијенска, дивља насеља која се различито називају (фавеле, гета, сламови, махале, картон city), али која имају сличне структуре становништва, социјалне позиције и проблеме и особен стил живота.

Бескућништво и друштвене девијације: узрочно-последичне везе – Бескућништво има јасне узрочно-последичне везе са многим друштвеним девијацијама. Овде ће се нагласити веза бескућништва са зависничким понашањима, криминалом и проституцијом.

(Зло)употреба психоактивних супстанци и бескућништво. Чест стереотип о бескућницима јесте о њиховом зависничком понашању. Чињеница јесте да је злоупотреба ПАС чешћа међу бескућницима него у општој популацији, али то не значи да су сви бескућници алкохоличари или зависници од дрога. Алкохолна пића, дрога и бескућништво могу се посматрати у узрочно-последичном односу. Конзумирање алкохола и дрога може бити и узрок и последица живота на улици (Ballintyne, 1999). Сама зависност може довести до тога да појединац поремети односе са породицом и пријатељима, остане без дома, изгуби посао и да се нађе на улици. Злоупотреба алкохола је чешћа код старијих, док је наркоманија чешћа код млађих бескућника (Glasser, Zywiak, 2003).

Донсон и сарадници (Jonhson et al., 1999) се такође позивају на аргумент о „узроку“ и „последници“, али они као оквир за дебату користе идеје „социјалне селекције“ и „социјалне адаптације“.

А. *Социјална селекција: (зло)употреба супстанци може да доведе до бескућништва.* Овај модел указује да проблем (зло)употребе ПАС представља директан пут до бескућништва. Истраживања показују да око две трећине бескућника наводи алкохол и/или дроге као главни разлог бескућништва (Glasser, Zywiak, 2003: 551). Бескућништво овде представља крајњу тачку у процесу социјалног и економског осиромашења појединца (Main, 1998).

Б. *Социјална адаптација: живот на улици повећава вероватноћу коришћења супстанци.* Полазна идеје јесте да се друштвено понашање људи најбоље може разумети увидом у друштвени контекст у коме се оно испољава. У том смислу, употреба супстанци је последица бескућништва која служи као начин адаптације на сурове услове живота на улици. Употреба дрога јавља се као средство „суочавања“ са несигурношћу, нестабилношћу и хаотичним условима који карактеришу њихов свакодневни живот или употреба дроге и алкохола јесте део интеграције у бескућничку супкултуру.

Малет, Розентал и Кејс (Mallet, Rosenthal, Keys, 2005), у студији која је обухватала 302 бескућника, установили су да су три четвртине бескућника имала проблем са дрогом и алкохолом и пре стања бескућништва. Са друге стране, студија коју је спровео Џонсон (Jonhson, 2006) и која је обухватала 103 бескућника говори у прилог социјалном моделу адаптације. У Џонсоновој студији скоро две трећине (66%) бескућника је развиле зависност након што су постали бескућници. Џонсон сматра да је употреба ПАС уобичајена „рекреативна“ активност и саставни део супкултуре бескућника.

Бескућништво и криминал. Бескућници су у великом ризику да буду и жртве и починиоци кривичних дела. Застарели, традиционални стереотипи бескућника као „прљавих лопова, скитница, пијанаца“ чине да их јавност етикетира као насилне. Бескућници, углавном, чине тзв. „ситуациона кривична дела“: крађе хране и одеће, џепарења на улици или у јавном превозу. Једна америчка студија налази да деликти против имовине чине 90% деликата за која су бескућници осуђени (Levinson, 2004).

Осим криминала који се чини у одржавању егзистенције, ремећења јавног реда и мира најчешће доводе бескућнике у сукоб са законом (Wardhaugh, 1996). У неким земљама бескућници су полицијски привођени због активности које обављају у јавном простору (нпр. спавање, прање гардеробе). На овај начин, контрола јавног простора, преко забране обављања непожељних акција у циљу заштите јавности и представљања града у „најбољем светлу“, доводи до криминализације бескућништва.

Истраживања показују да бескућници често намерно долазе у сукоб са законом. Наводи се да петина бескућника почини кривично дело, како би се склонили са улице и у притвору провели ноћ и добили храну (Levinson, 2004).

Бескућништво и проституција. Бескућници морају да поднесу бројне жртве како би преживели. Једна од могућих алтернатива преживљавања јесте и улазак у проституцију. Бескућнице се најчешће „окрећу“ проституцији како би обезбедиле егзистенцију. Овде се јавља посебан тип проституције који се зове „секс ради опстанка“.³ Резултати истраживања показују да једна од четири бескућнице ступа у нежељене сексуалне односе ради опстанка (Simons, Whitbeck, 1991). За разлику од „класичних“ проституки које су превасходно усмерене ка добијању новца, бескућнице у проституцији то чине у замену за храну, смештај или лекове (Levinson, 2004).

Касез и сарадници (Casez et al., 2007) су на узорку од 95 жена бескућника покушали да тестирају директне и индиректне моделе утицаја раног сексуалног злостављања на проституцију и виктимизацију. Резултати су потврдили да рано сексуално злостављање повећава вероватноћу за учешће у проституцији, без обзира на постојање других фактора, као што су бежање од куће, злоупотреба супстанци, као и других девијантних активности.

Бескућници, а нарочито жене и деца су „лака мета“ макро и криминалних група који их, под окриљем „бриге“, „налажења посла“ и „бољег живота“ често сексуално злоупотребљавају и подводе у проституцију. Проституција, без обзира да ли се о њој говори као о стратегији преживљавања или као о организованој проституцији од стране криминалних група, носи са собом бројне ризике и последице. Осим ризика од хапшења, бескућници укључени у проституцију изложени су и ризику од сексуално-преносивих болести и непланиране трудноће, употребе алкохола и дрога, психичког малтретирања, физичких повреда, итд.

Бескућништво младих – Посебно рањива подгрупа у популацији бескућника јесу млади. Млади бескућници се најчешће дефинишу као особе млађе од 18 година које спавају на улици или на другим местима која не пружају сигурну заштиту од временских непогода; то су особе чије

³ „Секс ради опстанка“ представља облик проституције, карактеристичан за људе који се налазе у неповољним животним околностима. „Секс ради опстанка“ типичан је за бескућнике и друге маргиналне групе, који, у крајњој нужди, продају своје тело зарад хране, места за спавање, лекова и других основних потреба.

је уобичајено ноћно пребивалиште у склоништима за једнократни и привремени смештај (Radford et al., 1989; Simons, Whitbeck, 1991; Frankish, Hwang, Quantz, 2005).

Млади који су у већем ризику да се нађу на улици су: деца жртве породичног насиља; деца из екстремно сиромашних домаћинстава; деца која живе у институцијама; деца ромских породица која живе у сламовима; деца миграната; деца која живе и раде на улици; млади који напуштају домски смештај без икакве породичне и институционалне подршке; млади зависни од ПАС. Поред ових фактора, бескућништво младих је у великој мери и последица распада породице (Mann, Sanders, 1994).

Најчешћи узрочни фактори који могу довести до бескућништва младих јесу: породичне свађе и раздори породица; сексуално или физичко злостављање у детињству или адолесценцији; преступничко, неприлагођено понашање и/или искуство из затвора; немогућност успостављања друштвених веза и односа; злоупотреба алкохола и дрога; искљученост из образовног система и одсуство квалификација; проблеми са менталним и физичким здрављем (Mayock, O'Sullivan, Corr, 2005).

Последњих година истраживања су усмерена ка идентификацији „специфичних“ догађаја или преломних тренутака (прекретница) који могу бити „окидач“ за бескућништво младих. Најчешћи „окидачи“ су: напуштање родитељског дома након свађе, излазак из затвора или васпитних установа, (зло)употреба алкохола и дрога, исељење из изнајмљеног стана, распад породице (Embry et al., 2000).

Истраживања показују да, у поређењу са вршњацима, млади бескућници имају несразмерно веће учешће у криминалним активностима, укључујући имовинска кривична дела и ремећење јавног реда и мира (Newburn, Rock, 2005). У популацији младих бескућника је три пута већа шанса да ће користити марихуану, а осамнаест пута већа вероватноћа да ће користити кокаин, него млади који нису у ситуацији бескућништва (Jonson, Whitbeck, i Hojt, 2005; Molino, 2007). Они који су зависници од дроге користе различите стратегије за „финансирање“ зависности што обично води ка тежим облицима криминала (Fischer, 1992). Осим тога, млади бескућници имају 7 пута већу вероватноћу да ће умрети од сиде и 16 пута већу вероватноћу да ће бити заражени ХИВ-ом у односу на општу популацију (Radford, King, Warren, 1989).

Млади бескућници су и у великом ризику да буду жртве криминала, чак више него да буду починиоци кривичних дела. На пример, стопа силовања младих бескућника је два до три пута већа него у општој популацији младих (Simons, Whitbeck, 1991). Дечаци су, обично, жртве

радне експлоатације, принудне прошње, као принуде на вршење кривичних дела због психофизичког стања, док су девојчице, најчешће, жртве сексуалне експлоатације (Mallet, Roseenthal, Keys, 2005).

Закључак – Бескућништво је комплексна друштвена појава са обележјима социјалног проблема. Мишљење да је бескућништво индивидуални а не друштвени проблем делом објашњава и недостатак адекватне друштвене реакције. Друштвена реакција на проблем бескућништва се разликује од земље до земље, али се углавном креће између негирања постојања овог проблема, односно индиферентности и друштвене незаинтересованости, осећања страха, презира и одбацивања, па све до пружања помоћи кроз различите социјалне програме и престације (свратишта, народне кухиње и сл.).

Формална друштвена реакција на проблем бескућништва подразумева пружање помоћи бескућницима у циљу превазилажења таквог стања и поновне интеграције у друштво. Социјална подршка се може остварити путем формалног процеса, под окриљем невладиних, верских организација, министарстава или се може вршити на индивидуалној основи. Програми помоћи и подршке најчешће обухватају: мере привременог смештаја, прихватне станице, склоништа, добијање социјалног стана, бесплатне оброке, психолошку подршку, обуку за рад, дошколовање и преквалификацију у циљу лакшег проналажења посла, итд. Како би се побољшао положај бескућника неопходно је радити на њиховој (ре)интеграцији у друштво.

До поновне интеграције у друштво може доћи развијањем система помоћи и подршке целокупног друштва, развијањем стратегија за унапређење услова живота бескућника и координисаним деловањем релевантних институција, пре свега установа социјалне заштите и организација грађанских друштава. Велику важност у подручју социјалног укључивања бескућника последњих година има и цивилно друштво, чије су организације у подручју социјалне заштите усмерене на пружање подршке лицима која се налазе у неповољном положају. Њихово је деловање првенствено усмерено ка пружању психосоцијалне помоћи и социјалних услуга у заједници са циљем што успешније интеграције, односно побољшања квалитета живота бескућника.

Постојећа понуда помоћи бескућницима свакако се не треба занемарити, али ова понуда је углавном недовољна и неадекватна, на шта указује и све већи број бескућника. Интегрисане стратегије на регионалном или националном нивоу могу обезбедити добре и ефикасне оквире за

квалитетну промоцију и превенцију бескућништва. Како би се развили квалитетни програми помоћи и подршке лицима која живе на улици, неопходно је следеће:

- бескућништво мора бити препознато као друштвени проблем;
- постојање мерљивих циљева и усвајање дефиниције бескућника као јасних оквира за пружаоце услуга;
- темељно истраживање етиологије и феноменологије овог проблема;
- прецизна методологија развијена за мерење постигнутих резултата и успеха;
- правни и политички инструменти који подржавају све активности;
- интердисциплинарни приступ проблему бескућништва и широка укљученост различитих институционално одговорних актера.

Литература

- Ballintyne, S. (1999), *Unsafe Streets: Street homelessness and crime*, London: Institute for Public Policy Research.
- Baron, J. (2005), Homelessness as a Property Problem, *Urban Lawyer*, 36, 273–288.
- Casey, Rionach, Goudie, Rosalind & Reeve, Kesia (2007), Resistance and Identity: Homeless Women's use of Public Spaces in England, ENHR Conference Paper, Workshop 6, Rotterdam.
- Chamberlain, C. (1999), *Counting the Homeless: Implications for Policy Development*, Australian Bureau of Statistics, Canberra.
- DiNitto, D. M. (1995), *Social welfare Politics and public policy*, Boston: Allyn and Bacon.
- Dejli, Dž. (2002), Beskućništvo i ulica: Opservacije iz Britanije, Kanade i SAD. У: *Призори улице – Планирање, идентитет и контрола у јавном простору*, Београд: КЛИО, 157–181.
- Embry, L. E., Vander Stoep, A., Evens, C., Ryan, K. D., Pollock, A. (2000), Risk factors for homelessness in adolescents released from psychiatric residential treatment, *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 39, 1293–1299.
- Fischer, P. J. (1992), Criminal behaviour and victimization among homeless people. In: R. I. Janiel (ed.) *Homelessness, A Prevention-Oriented Approach*, Baltimor, 59–67.

- Frankish, C. J., Hwang, S. W., Quantz, D. (2005), Homelessness and Health in Canada: Research lessons and priorities, *Journal of Public Health*, 31, 23–29.
- Glasser, I., Zywiak, W.H. (2003), Homelessness and substance misuse: A tale of two cities, *Substance Use and Misuse*, 38(3–6), 551–576.
- Harvey, B. (1999), The problem of homelessness: a European perspective. In: S. Hutson, D. Clapham (Ed.), *Homelessness: Public Policies and Private Troubles*, London: Cassell, 35–42.
- Johnson, G., Chamberlain, C. (2008), Homelessness and Substance Abuse: Which Comes First?, *Australian Social Work*, 61(4), 342–356.
- Кецмановић, Д. (2002), О психијатризацији. У: Д. Кецмановић, *Индивидуални и друштвени поремећај*, стр. 55–60, Ниш: Просвета.
- Kidd, S. A., Kral, M. J. (2002), Suicide and prostitution among street youth: a qualitative analysis, *Journal of the Adolescence*, 37, 45–52.
- Koegel, P., Burnam, M., Baumohl, J. (1996), The causes of homelessness. In: J. Baumohl (ed) *Homelessness in America*, Phoenix: Oryx Press, 109–122
- Levinson, D. (2004), *Encyclopedia of Homelessness*, California: Sage Publications.
- Lewis, O. (1959), *The Culture of poverty-The Children of Sanchez*, New York: Random House, 60–72.
- Main, T. (1998), How to Think About Homelessness: Balancing Structural and Individual Causes, *Journal of Social Distress and the Homeless*, 7(1), 41–54.
- Mallet, S., Roseenthal, D., Keys, D. (2005), Young People, Drug Use and Family Conflict: Pathways into homelessness, *Journal of Adolescence*, 28(2), 185–199.
- Mann, B. J., Sanders, S. (1994), Child dissociation and the family context, *Journal of Abnormal Child Psychology*, 22, 373–388.
- Marpsat, M. (2005), The Problem of definitions: points of similarity and difference, CUHP conference paper, Brussels.
- Mayock, P., O’Sullivan, E., Corr, M. L. (2005), Young People’s Pathways Through Homelessness. In: *Homeless in Europe: Changing Faces – Homelessness Among Children, Families and Young People*, Brussels: FEANTSA, EU, 4.
- Милосављевић, М. (2003), *Девујауције и друштво*, Београд: Драганић.
- Molino, A. (2007), Characteristics of Help-Seeking Street Youth and Non-Street Youth. National Symposium on Homelessness Research
- Newburn, T., Rock, P. (2005), *Living in Fear: Violence and Victimization in the Lives of Single Homeless People*, Crisis, London.
- Radford, J. L., King, A., Warren, W. K. (1989), *Street Youth and AIDS*, Kingston: Queen’s University.
- Ravenhill, M. (2008), *The Culture of Homelessness*, Ashgate, Aldershot.

- Simons, R. L., Whitbeck, L. B. (1991), Sexual abuse as a precursor to prostitution and victimization among adolescent and adult homeless women, *Journal of Family Issues* 12, 361–379.
- Simons, R. L., Whitbeck, L. B., Bales, A. (1989), Life on the streets: Victimization and psychological distress among the adalthomeless, *Journal of Interpersonal Violence*, 4, 482–501.
- Smith, J. (1999), Gender and homelessness In: S. Hutson, D. Clapham (Ed.), *Homelessness: Public Policies and Private Troubles*, London: Cassell, 67–74.
- Vexliard, A. (1957), *Introduction A La Sociologie Du Vagabodege. Marcel Riviere et cie.* Paris.
- Wardhaugh, J. (1996), Homeless in Chinatown: Deviance and Social Control in Cardboard City, *Sociology*, 30 (4), 701–716.
- Живаљевић, Д. (2010), *Карактеристике скитње и просјачења у Београду*, Магистарска теза, Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду.
- Коришћени интернет сајтови:
<http://www.homeless.org.au/glossary.htm>. преузето 5.10.2012.
<http://www.feantsa.org/code/EN/pg.asp?Page=484> преузето 7.10.2012.
<http://ipsnews.net/news.asp?idnews=28086>, преузето 1.11.2012.

PHENOMENOLOGY OF HOMELESSNESS IN THE CONTEMPORARY SOCIETY

By Aleksandar JUGOVIC, Milica LUKOVIC

ABSTRACT

The aim of the paper is the analysis of the key etiological and phenomenological characteristics of homelessness. Homelessness is a growing contemporary social problem, and its comprehension varies between different societies. The existence of various homelessness definitions has caused forming different typologies. Analyzed socially-demographical characteristics have shown that homelessness affects many people, regardless of gender and age, and is caused by various life events. Homelessness is accompanied by a particular lifestyle and value system that contains elements of subculture. As the most severe case

of poorness and social exclusion, homelessness represents a rich ground for development of the various types of behavioral disorders. Temptations and risks of living on the street, incapability of satisfying existential problems in a socially acceptable and legitimate way – these are only some of the reasons why homeless people do certain deviant actions. Without researches and factual strongholds it is impossible to create valid social policy, prevention and intervention related to the problem of homelessness.

Key words: homelessness, social exclusion, subculture, social deviations.

Špela Razpotnik*
Bojan Dekleva*

BESKUĆNICI U SLOVENIJI

Kraljevi ulice – od lokalnog akcionog projekta do ideje nacionalne politike¹

Apstrakt: Rad opisuje razvoj problematike beskućništva u Sloveniji, aktuelne tendencije i vizije razvoja aktivnosti na području odnosa društva prema beskućništvu. U tom okviru opisuje se nastanak i razvoj praktične saradnje s beskućnicima u Društvu za pomoć i samopomoć beskućnika „Kraljevi ulice“ u periodu 2005–2012. godine. Radi se o nizu projekata namenjenih smanjivanju posledica, prevazilaženju i sprečavanju beskućništva. Ti projekti su se razvili kroz proces paralelne istraživačke i praktične delatnosti, kroz prisutnost i terenski rad u relativno podržavajućem društvenom kontekstu. Osnovne karakteristike projekta „Kraljevi ulice“ su dijalog i participacija, kao i delovanje uz pomoć formiranja „mešovitih“ zajednica koje su sastavljene od lica s ličnim iskustvom beskućništva (kao eksperti) i drugih grupacija ljudi (kao zainteresovani saradnici). Članak se završava jasnim zahtevom da se definišu nacionalne politike na području beskućništva u Sloveniji.

Gljučne reči: beskućništvo, Slovenija, akciono istraživanje, nacionalna politika, stambena potpora, nevladine organizacije

Uvod

U ovom radu će se opisati nastanak i razvoj prakse rada s beskućnicima u okviru Društva za pomoć i samopomoć „Kraljevi ulice“. Radi se o nizu projekata namenjenih olakšavanju posledica, savladavanju i sprečavanju beskućništva. Ti projekti su se razvili kroz mrežu terenskih, akcionih i istraživačkih aktivnosti koji su povezivali stručnjake, studente i studentkinje, volontere i volonterke, kao i ljude sa iskustvom beskućništva. Tokom projekta upravo su ljudi sa iskustvom beskućništva bili u središtu interesovanja kao oni koji najbolje poznaju svoj svakodnevni život, kao i svoje vizije, mogućnosti i želje. Drugi učesnici projekta mogli su svoje znanje, interese i vizije pridružiti ljudima koji su iskusili beskućništvo. Sinergija do koje može doći na taj način ima

* Dr Špela Razpotnik, docent, Pedagoški fakultet Univerziteta u Ljubljani, spela.razpotnik@guest.arnes.si; Dr Bojan Dekleva, profesor, Pedagoški fakultet Univerziteta u Ljubljani, bojan.dekleva@guest.arnes.si.

¹ Članak predstavlja osavremenjenu i dopunjenu verziju članka: Razpotnik, Š., Dekleva B. (2011), Kralji ulice: projekt sodelovanja z brezdomnimi, sledeč utopiji – zasidran v stvarnost. *Vzgoja in izobraževanje*, 42/1–2, str. 56–59.

veći potencijal nego kada bi određena grupa sama pokušala menjati stanje ili razvijati programe. Sudelovanje nije uvek jednostavno jer se prilikom razvoja novih aktivnosti ruše prethodne ravnoteže i uspostavljaju se novi odnosi na koje se moraju navići i učesnici i njihova sredina.

Bez obzira na to što su u središtu projekata ljudi s iskustvom beskućništva kao eksperti, aktivnosti koje se razvijaju pod okriljem Društva za pomoć i samopomoć „Kraljevi ulice“ konstantno združuju ljude različitog porekla, iskustva i interesa sa zajedničkim ciljem uzajamnog učenja i oblikovanja novih, pre svega kolektivnih reakcija na socijalnu isključenost i marginalizaciju. Postojeće prakse se zasnivaju na prihvatanju, poštovanju ili međuljudskoj ljubavi, odnosno jednakosti, praćenju pozitivnih utopija koje su povezane s nadom da je stvari moguće s kolektivnim trudom pomeriti, promeniti, ko-kreirati. One su isto tako kritične do postojećih društvenih odnosa, odnosno strukturnih uslova koji otežavaju životnu situaciju deprivilegovanom delu stanovništva.

Pri tom su nastale prakse bliske teoriji i praksama oslobođanja (engl. “liberation“), zasnovane prvenstveno na delima brazilskog filozofa i pedagoga Paola Freira koji je, u svom delu *Pedagogija obespravljenih* (1978), razvio osnovno obrazovanje i opismenjavanje zasnovano na utopiji, dijalogu, kritičkoj misli i ljubavi. Cilj ove teorije nije skladištenje ideologija postojećih elita i mirenje s aktuelnim stanjem, već promena društvenih odnosa u pravcu pravednijeg i za čoveka vrednijeg koegzistiranja – koje je suprotno od društvene nejednakosti, uobičajenih hijerarhija, ekonomskih i ideoloških ugnjetavanja nemoćnih od strane onih koji u određenom istorijskom trenutku poseduju nezrazmerno više društvene moći.

O beskućništvu u Sloveniji – Pojava beskućništva je povezana sa širim društvenim procesima tako da se ne može sagledavati i rešavati odvojeno od demografskih, ekonomskih, političkih i drugih društvenih tokova. Beskućništvo predstavlja ekstremnu socijalnu isključenost i najčešće je posledica akumulacije isključenosti na različitim područjima. Masovno beskućništvo je jedna od tamnih strana, naizgled, neograničenog napretka usmerenog sistema tržišnog kapitalizma koji zbog svoje takmičarske usmerenosti, neumoljivosti, bezobzirnosti i opšte nerefleksivnosti, dozvoljava da iz društvenih tokova „ispadne“ sve veći broj pojedinaca i grupa. Iz tog razloga, beskućništvo se, nažalost, širi u savremenim urbanim društvima i onima koja se nazivaju društvima blagostanja. Isto tako ono postaje sve više heterogenizovano u smislu da pogađa i stare i mlade, i žene i muškarce, kao i državljane ili nedržavljanke pojedinih država.

Beskućništvo je posledica isključenosti iz stambene politike, mreža zapošljavanja, obrazovanja, zdravstvene zaštite i informacijskih tokova. Vrlo bitan

faktor povezan sa beskućništvom je nedostatak ili čak nepostojanje socijalnih mreža koje bi mogle kompenzovati nedovoljnu pristupačnost društvenim izvorima. S druge strane, beskućnici su često zbog individualnih karakteristika (bolesti, invalidnosti i itd.) i karakteristika njihovih porodičnih sistema manje sposobni za suočavanje sa životnim izazovima. Češće se, u odnosu na opštu populaciju, suočavaju s duševnim i zdravstvenim teškoćama koje su uzročno ili/i posledično povezane s njihovim načinom života (Razpotnik i Dekleva, 2009: 80).

Procese deinstitutionalizacije i privatizacije različitih oblika pomoći i zaštite, takođe i u zdravstvenom sistemu, prate i pojave veće fragmentacije pomoći i zaštite. To često vodi do efekta rotacionih vrata (engl. "revolving door"; Kertesz i dr., 2003), što znači da ljudi ulaze u različite organizacije, tretmane i programe i iz njih opet izlaze, i pri tom, u njima ne pronalaze rešenja, odnosno potporu, pomoć, odgovor za sebe jer su njihove teškoće kompleksne, a ponude pomoći uske i suviše specijalizovane. Nakon otpuštanja iz sve kraćih i sve ekonomizovanijih tretmana, često u zajednici nije na raspolaganju odgovarajuća produžena i prelazna pomoć i zaštita otpuštenih lica.

Definicije beskućništva su vrlo raznovrsne i obuhvataju, pored kategorije manifestovanog beskućništva, još sakriveno ili latentno beskućništvo ljudi koji žive u nesigurnim i neodgovarajućim smeštajima, dnevne beskućnike kao i najrasprostranjeniju kategoriju ljudi – onima kojima pretilo beskućništvo. Beskućništvo, dakle, označava mnogo više od same isključenosti na području mesta boravka. To je proces za koji su karakteristična smenjivanja različitih položaja: privremeno mesto boravka, rizično podstanarstvo bez pogodbe, manifestno beskućništvo, gostovanje kod poznanika, boravak u porodici uz pretnje nasiljem, boravak u ilegalnom smeštaju, pribežište u institucijama (penalnim, psihijatrijskim, tretmanskim), ostajanje bez smeštaja nakon otpusta iz njih, itd.

Pojava beskućništva u Sloveniji postaje masovnija, vidljivija i alarmantnija, baš u periodu tranzicije nakon 1990. godine. Znači, istovremeno sa slabljenjem i raspadanjem mnogih formalnih i neformalnih sistema zaštite. Trenutni položaj, kada širenju obima beskućništva s određenim vremenskim kašnjenjem sledi i širenje postojećih oblika rešavanja te problematike, možemo razumeti kao međuperiod u kome oslabljenje sisteme zaštite nisu još nadomestile odgovarajuće mreže novih – civilnih i državnih oblika reakcija na problematiku socijalne isključenosti.

U Ljubljani, 1988. godine, otvorili smo prvu kuhinju za beskućnike, a 1993. godine prvo sklonište sa mogućnošću noćnog smeštaja. Broj korisnika kuhinje je rastao prilično kontinuirano i očigledno, kao i broj korisnika razli-

čitih programa za beskućnike, naročito u zadnjih 5 godina. Danas je u Sloveniji na raspolaganju oko 20 kuhinja (odnosno lokacija za distribuciju hrane), 15 skloništa za beskućnike, 4 dnevna centra, 2 projekta terenskog rada, i još dva druga programa stambene potpore. U tom periodu u Sloveniji nismo organizovali i primenjivali redovno i sistematično praćenje (istraživanja, popisa) obima populacije beskućnika, ali je ipak bila sprovedena jedna produbljena studija toga tipa (Dekleva in Razpotnik, 2007: 99–112), koja je ocenila da je tokom 2005/2006. godine u Ljubljani bilo između 300 i 700 uličnih ili vidljivih beskućnika (kategorija “Roofles“, bez krova, prema klasifikaciji FEANTSA – European Federation of National Organisations Working with the Homeless; Edgar in Meert, 2005).

Nedavna studija (Dekleva, Filipovič, Nagode, Razpotnik, 2010: 45), koja je ocenjivala moguće indikatore beskućništva i na osnovu njih dala ocenu o obimu beskućništva u Sloveniji, došla je do brojke više od 77.000 beskućnika u Sloveniji – uvažavajući sve četiri kategorije FEANTSA klasifikacije, ljudi koji žive bez krova nad glavom, koji su bez stanova, koji žive u nesigurnim i neprimerenim smeštajima.

Razvoj društva „Kraljevi ulice“ – U školskoj godini 2004/2005, na smeru za socijalnu pedagogiju na Pedagoškom fakultetu u Ljubljani, počeli smo izvoditi izborni predmet „Rad sa beskućnicima“. Tokom godine, pored izučavanja literature i pregleda postojećih praksi, primenjivali smo i terenski rad, odnosno težili smo tome da budemo što više vremena na mestima gde se nalazi populacija koja nas interesuje. Na taj način smo uspostavljali kontakte i odnose sa ljudima na cesti. Na kraju jednogodišnjeg rada smo objavili probni broj uličnog časopisa za koji smo znali da može predstavljati odgovor na ekonomsku, socijalnu, kulturnu i medijsku isključenost beskućnika. Časopis podstiče mogućnost njihovog informisanja i nuđenja legitimne zarade (ovde i sada), kao i medijski prostor za uvažavanje ličnih glasova najisključenijeg dela stanovništva. Probni broj časopisa izašao je u junu 2005. godine. Napravili smo ga u saradnji s beskućnicima i predstavnicima organizacija koje su tada delovale na tom području. Beskućnici su izabrali ime za časopis: sa studentkinjama i studentima smo sabirali predloge, a nakon toga anketirali beskućnike. Pobedilo je ime „Kraljevi ulice“ koje je, inače, još ranije bilo korišćeno za umetnički projekat o beskućništvu (od 1995. do 1997. u okviru muzeja P.A.R.A.S.I.T.E.; Pogačar, b.d.).

Prvo izdanje probnog broja od 300 primeraka bilo je postavljeno na štandu u centru Ljubljanje i rasprodato je za nekoliko sati, a drugo izdanje od 3.000 primeraka za nekoliko dana. Paralelno s prodajom eksperimentalnog broja,

osnovana je grupa koja je formirala budući urednički odbor „Kraljeva ulice“ i koja je oblikovala viziju projekta i časopisa. Grupa je bila sastavljena od ljudi sa ličnim iskustvom beskućništva, studentkinja socijalne pedagogije, studentkinja etnologije i kulturne antropologije, zaposlenih i/ili volontera u organizaciji koja je delovala na području smanjivanja posledica upotrebe droga, istraživača na Pedagoškom fakultetu i drugih. U toj grupi je bila prihvaćena i ideja, da bi se časopis i dalje izdavao (kako bi se štampao i drugi broj), da se ustanovi i društvo koje bi omogućilo i pravno postojanje časopisa.

Krajem 2005. godine ustanovili smo Društvo za pomoć i samopomoć beskućnicima „Kraljevi ulice“, a u novembru iste godine je izašao i drugi broj časopisa „Kraljevi ulice“. Časopis izlazi redovno, svaki mesec, od 2006. godine. Radili smo na terenu i istovremeno tražili prostor za rad. Tokom leta, 2006. godine, od gradske opštine Ljubljana dobili smo manji prostor u centru Ljubljane. Počeli smo razvijati dnevni centar za beskućnike i prijavljivati se na prve konkurse za projekte.

Te godine se odvijala još jedna, za razvoj društva, važna delatnost, a to je istraživanje beskućništva u Ljubljani koje je finansirala opština Ljubljana. Na osnovu istraživanja nastale su dve naučne monografije: „Beskućništvo u Ljubljani“ (slov. „Brezdomstvo v Ljubljani“; Dekleva in Razpotnik, 2007) i „Na ulici – beskućnici o sebi i drugi o njima“ (slov. „Na cesti – brezdomci o sebi in drugi o njih“; Razpotnik in Dekleva, 2007). Istraživanje je pristupilo problematici beskućništva s više različitih aspekata. Uključivalo je statističko istraživanje uličnih beskućnika u Ljubljani, studije slučaja desetak beskućnika, analizu postojećih institucionalnih mreža na području beskućništva, analizu medijskih diskursa o beskućništvu i analizu javnog mnjenja o beskućništvu. Verovatno su najznačajniji aspekt bili akciono istraživanje (više o njemu u Razpotnik in Dekleva, 2012) i formiranje uličnog časopisa „Kraljevi ulice“ koji je ciljno udružilo istraživače sa samim korisnicima – beskućnicima – i sa različitim akterima koji su povezani s beskućništvom kod nas i u inostranstvu (stručni i laički saradnici, političari, predstavnici medija, zainteresovana javnost).

Od 2006. godine do danas Društvo za pomoć i samopomoć „Kraljevi ulice“ odazivalo se na potrebe korisnika i razvijalo nove programe. Dnevni centar (koji je pored distribucijskog centra i uredništva časopisa) ponudio je još tople napitke, užine, odeću, prostor za informiranje i zajedničke aktivnosti, kao i individualno savetovanje koje je dopunjavalo terenski rad jer je pristup korisnicima u njihovom životnom polju, odnosno tamo gde se trenutno nalaze, u radu s beskućnicima od ključnog značaja. Sve vreme se, takođe, razvijala i obrazovna i kulturna delatnost. Grupa učesnika radionice kreativnog pisanja se

proslavila sa više literarnih nastupa, između ostalog i u Društvu slovenačkih književnika.

U tom periodu obrazovne aktivnosti u društvu dobile su ime, a to je „Univerzitet pod zvezdama“. Te aktivnosti su se u narednim godinama razvijale prvenstveno podstaknute aktivnošću generacija studentkinja socijalne pedagogije koje su, u okviru aktivnosti izbornog predmeta „Rad s beskućnicima“, pionirski realizovale određene programe sudelujući s beskućnicima, kao što je to slučaj, npr. s pozorišnom grupom. Kao rezultat rada u okviru izbornog predmeta, nastala je u maju 2006. godine prva pozorišna grupa s imenom „Hajde s nama“ sa predstavom „Odar života“. Kasnije je formirana pozorišna grupa s imenom „Pluribus unum“, a danas deluje pod imenom „Otpisani“.

Kao što je u pozorišnoj aktivnosti koja crpi, između ostalog, inspiraciju iz oslobađajućih praksi pozorišta zatiranih Augosta Boala (2006; 2009), improviziranih pozorišta i prakse kulturne animacije, isto tako je u svim drugim aktivnostima društva od ključnog značaja građenje već pomenutih „mešovitih“ zajednica (ljudi s iskustvom beskućništva, studentkinje, volonterke, stručnjaci i itd.). Takve zajednice, odnosno grupe, važan su predvodnik i pri širokoj paleti drugih aktivnosti društva.

Tokom razvoja svih pomenutih aktivnosti u pogledu rada s beskućnicima uvek se ispoljavala ključna nezadovoljena potreba za smeštajem. Razvijanje praktičnog modela i politike stambene potpore beskućnika u Sloveniji je finansirao u pilotskoj fazi Finansijski mehanizam EGP i Norveški finansijski mehanizam, a kasnije i Opština Ljubljana i Ministarstvo za rad, porodicu i socijalnu politiku koji su, inače, dva ključna finansijera većine programa društva (pored fondacije FIHO, Ministarstva za kulturu, Ureda za omladinu). U pomenutom programu reč je o stručno socijalno podržanim stanovima koje društvo unajmi na tržištu i u njih se usele stanari/ke. Dužina boravka u socijalno podržanim stanovima je približno jednu i po godinu, a u tom vremenskom razdoblju se treba stanar/ka stambeno osamostaliti i uz pomoć stručne/og radnice/ka uređivati različita područja svog života u odnosu na individualni plan (izrada plana je jedan od uslova za useljenje u stan).

Način boravka, ukoliko je to moguće, uobičajen je i istovremeno prilagođen specifičnim potrebama svakog stanara/ke i grupe, uz poštovanje kućnog reda i pravila koja su u pripremljenoj fazi oblikovana u svakoj grupi budućih stanara/ki. Program je za većinu korisnika samo kratkotrajnog karaktera, prilikom čega se susrećemo s ograničenjima neodgovarajuće stambene politike, jer se i nakon jedne i po godine većina ne može stambeno osamostaliti, naročito stariji, nemoćni i lica kojima je potrebna dodatna potpora da bi našli pa i zadržali stan. Taj program ipak polako otvara i nove mogućnosti dugotrajnog

smeštaja. Program se redovno istraživački evaluira (npr. Dekleva, Kozar in Razpotnik, 2012).

Kao jedan između najmlađih programa „Kraljeva ulice“ zaživeo je projekat koji odgovara na teškoće socijalno isključenih prilikom ulaza na tržište rada, a to je program socijalnog preduzetništva. Ekipa stručnjaka, beskućnika i volontera je, korak po korak, počevši s redovnim mesečnim štandovima, napravila ekološko i socijalno ostrvce zvano „Stara roba nova upotreba“ koje pod sloganom „Preko stvari do ljudi“, daje novi značaj korišćenim stvarima (koje poklanjaju ljudi kada im više nisu potrebne, i umesto da bi ih bacili, zaposlena lica s iskustvom beskućništva ih sakupljaju, uređuju i prodaju po simboličnoj ceni).

Društvo „Kraljevi ulice“ godišnje preko svojih programa nudi mogućnost manje povremene zarade s prodajom 10.000 mesečnih izdanja časopisa „Kraljevi ulice“ za više od 200 prodavača, mogućnost smeštaja u tzv. poduprenim stanovima za više od oko 20 korisnika, mogućnost stalnog zaposlenja i punog radnog vremena za 3–6 beskućnika godišnje. Dnevni centar godišnje poseti približno 200 korisnika dok se u različite oblike kulturno-obrazovnih aktivnosti, uključujući i pisanje članaka za časopis, uključi više od 60 korisnika godišnje. Poslednjih godina su u Sloveniji počele nastajati i druge organizacije koje nude slične programe poput Kraljeva ulice. Ministarstvo, koje pokriva područje socijalne zaštite, za sada dovoljno razume potrebu za takvim programima koji prevazilaze samo karitativnu delatnost, deljenje hrane i nuđenje prenoćišta i zato za sada podstiče i finansira takve programe, ali bez sistematične, i na dokazima osnovane i dugoročne politike na tom području. Najnoviji projekat Kraljeva ulice bavi se razvojem antideložacijskog programa koji bi ponudio ljudima podršku vezanu za očuvanje njihovih postojećih smeštaja i sprečio da izgube taj smeštaj.

Razvojni zadaci na području beskućništva u Sloveniji – Beskućništvo u poslednjih deset godina u Sloveniji predstavlja pojavu koja se ne može ignorisati i čiji se obim očigledno povećava – i verovatno će se i dalje povećavati. S obzirom na to da to nije nikakva slučajna i kratkotrajna, već strukturalna pojava, suočavanje sa njom bi zahtevalo strukturne mere: a) sistematično delovanje na makronivou na način da se uspostave nedvosmisleni prioriteti, s jasno definisanim ciljevima i strategijama za njihovu realizaciju; b) određivanje kriterijuma za realizaciju ciljeva; i c) uključivanje različitih sektora u proces međusektorskog usklađenog delovanja. Takvo razmišljanje je u skladu s vizijama i ciljevima međunarodne organizacije FEANTSA koja udružuje evropske organizacije na području beskućništva.

Na početku delovanja društva „Kraljevi ulice“ osvestili smo potrebu za mobilizacijom najvažnijih subjekata na nacionalnom/državnom nivou. Organizovali smo 2010. godine međunarodnu Konferenciju o socijalnoj isključenosti, siromaštvu i beskućništvu s ciljem da animiramo različite slovenačke subjekte, prvenstveno vladu, za početak procesa definisanja nacionalne politike na području beskućništva. Pripremili smo gradivo koje je, prema FEANTSI, rezimiralo ciljeve takve politike (Ending, 2010) i definisalo deset specifičnih smernica i predloga za oblikovanje politika na području beskućništva. Te smernice govore o potrebi za (Razpotnik, 2010: 64–71): 1. međuresorskim povezivanjem, koordinacijom i sudelovanjem aktera; 2. prelaskom od ideje o upravljanju (kao što je pokušaj prebacivanja odgovornosti iz sektora na sektor) beskućništvom prema njegovom smanjivanju, odnosno sprečavanju; 3. istraživanjem i profesionalizacijom područja te potrebi za razvojem standarda kvaliteta u organizacijama koje deluju na području beskućništva; 4. utemeljivanjem osnovnog cilja i načela „Siguran i stalni smeštaj za sve – Najpre stan!“; 5. razvojem potpornih aktivnosti namenjenih održavanju stana (načelo „Najpre stan, ali uz potporu za njegovo održanje“); 6. izradom nacрта pomoći i zaštite pojedinaca, ali takvih nacрта koji bi uključivali rad različitih organizacija i zahtevali njihovo usklađeno delovanje; 7. praćenjem ljudi nakon otpusta iz različitih institucija (zatvora, psihijatričnih klinika, i itd.); 8. preventivnom aktivnošću; 9. sprečavanjem deložacija; 10. oblikovanjem programa za rešavanje zaduženosti.

S razvojem različitih programa i organizacija za beskućništvo, kao i postepene profesionalizacije tog područja, ostaje u Sloveniji osnovni problem i zadatak u pogledu izrade nacionalne strategije na području beskućništva koja bi označavala bitnu stratešku osnovu za podelu odgovornosti, koordinaciju resursa: prvenstveno socijalnog, zdravstvenog i stambenog. U Sloveniji stambeni sektor za sada ne preuzima svoj deo odgovornosti za problematiku ranjivih, uprkos tome da prakse u inostranstvu pokazuju da mogu samo usklađene politike, u kojima i stambeni sektor preuzima svoj odlučujući deo, dovesti do željenih rezultata, odnosno do smanjivanja beskućništva.

Važan izazov za politike na području beskućništva je omogućavanje svima sigurnog i odgovarajućeg smeštaja, što je polazna tačka za celovito rešavanje raznovrsnih teškoća, potreba i nedaća beskućnika. Kontinuum stambene potpore bi se morao širiti u skladu sa specifičnostima pojedinih ciljnih grupa (npr. stari, lica po otpustu iz različitih institucija, lica s kombiniranim poteškoćama i hendikepima, ciklični i hronični beskućnici, mladi koji ne uspeju jednostavno preći u odraslo doba, žene, strani državljani itd.). Zajednice moraju tražiti rešenja koja će proizlaziti iz potreba određenih grupa.

Preventivno delovanje na području beskućništva, u najširem smislu, predstavlja obezbeđivanje stabilnosti čitavoj populaciji u trenucima nesigurnosti (siguran stan, redovna primanja, socijalna uključenost, garantovana potrebna potpora) i uopšte, povećavanje kohezije i solidarnosti, odnosno smanjivanje socijalnog raskoraka među ljudima, otvaranje prostora za međusobno upoznavanje, sudelovanje i razmenu. Ali izgleda da u Sloveniji nakon 2010. godine vlada nije napravila nikakvih koraka u pravcu oblikovanja nacionalne politike ili strategije za beskućništvo.

Zaključak – Dosadašnji razvoj projekata i inicijativa pod zajedničkim imenom „Kraljevi ulice“ ukazao je na značaj stvaranja novih društvenih i bezbednih prostora gde se beskućnici mogu, prema rečima jednog od korisnika, „opustiti“ jer su prihvaćeni takvi kakvi jesu, a pri tom im nije potrebno da se puno menjaju kako bi bili u tom prostoru. Sigurna i prihvatajuća sredina je uslov i odskočna daska za kreativno pomeranje unapred. U sigurnoj i prihvatajućoj sredini, ljudi mogu doživeti ispunjenje, u smislu da stvaraju nove odnose i veze, razvijaju nove interese, dobijaju informacije, realizuju životne vizije. Preko realnih (dnevni centri, stanovi, punktovi za posredovanje korišćenih predmeta i sl.) i simboličkih (časopis, pozorišna grupa, fudbalska ekipa) prostora, ljudi mogu tkati društvene veze. Šta će sadržajno označavati te veze i kuda će usmeravati pojedince stvar je dogovora, pregovaranja i usklađivanja.

Zadatak profesije je zajedničko oblikovanje takvih prostora i briga za njih, kao i briga za oblikovanje stručnih standarda na tom području i delovanje u skladu s njima, a ti standardi bi trebalo biti utoliko viši, ukoliko je populacija kojoj su primarno namenjeni zahtevnija i oštećenija (ali to, nažalost, u finansijskom, političkom, kadrovskom smislu baš nije slučaj). Osim toga, zadatak profesije je i da ustraje u cilju očuvanja prostora sudelovanja s marginalizovanim društvenim grupama na vrhu društvene agende, naročito u kriznim vremenima, iako izgleda da smo u nastojanju da proširimo programe u skladu s potrebama populacije naleteli na zatvorena vrata. „Profesionalne frustracije“ povezane sa delovanjem na području beskućništva verovatno su najveće baš kod cilja pomeranja na strukturnom nivou.

Literatura

- Boal, A. (2006), *The aesthetics of the oppressed*, London: Routledge.
- Boal, A. (2009), *Igre za glumce in ne-glumce*, Zagreb: Hrvatski centar za dramski odgoj.

- Dekleva, B., Razpotnik, Š. (2007), *Brezdomstvo v Ljubljani*, Ljubljana: Pedagoška fakulteta v Ljubljani.
- Dekleva, B., Filipovič Hrast, M., Nagode, M., Razpotnik, Š. (2010), *Ocena obsega odkritega in skritega brezdomstva v Sloveniji*, Ljubljana: Inštitut RS za socialno varstvo, Fakulteta za družbene vede UL in Pedagoška fakulteta UL.
- Dekleva, B., Kozar, M., Razpotnik, Š. (2012), Evalvacija programa nastanitvene podpore društva Kralji ulice po prvih štirih letih, *Socialna pedagogika*, 16/2, str. 95–132.
- Edgar, B., Meert, H. (2005), *Fourth Review of Statistics on Homelessness in Europe. Developing an Operational Definition of Homelessness*, Brussels: Feantsa.
- Ending Homelessness: A Handbook for Policy Makers* (2010), pridobljeno 29. 11. 2012. sa naslova www.feantsa.org/files/.../100414_handbook_en.
- Freire, P. (1978), *Pedagogy of the oppressed*, London: Penguin books.
- Kertesz, S., Horton, N., Friedmann, P., Saitz, R., Samet, J. (2003), Slowing the revolving door: stabilization programs reduce homeless persons' substance use after detoxification. *J. Subst Abuse Treat*, 24, 197–207.
- Pogačar, T. (b.d.), *P.A.R.A.S.I.T.E. muzej sodobne umetnosti in novi parazitizem*, pridobljeno 29. 11. 2012. sa naslova <http://www.ljudmila.org/scca/worldofart/98/98poga1.htm>.
- Razpotnik, Š. (2010), Smernice in predlogi za oblikovanje politik na področju brezdomstva In: B. Dekleva (ed.), Razpotnik Š. (ed.) *Konferenca o socialni izključenosti, revščini in brezdomstvu*, Ljubljana: Pedagoška fakulteta v Ljubljani in Društvo Kralji ulice.
- Razpotnik, Š., Dekleva, B. (2007), *Na cesti – brezdomci o sebi in drugi o njih*, Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Razpotnik, Š., Dekleva, B. (2009), *Brezdomstvo, zdravje in dostopnost zdravstvenih storitev*, Ljubljana: Ministarstvo za zdravje.
- Razpotnik, Š., Dekleva B. (2011), Kralji ulice: projekt sodelovanja z brezdomnimi, sledeč utopiji – zasidran v stvarnost. *Vzgoja in izobraževanje*, 42/1–2, str. 56–59.
- Razpotnik, Š., Dekleva, B. (2012), Action research of homelessness in Ljubljana. In: V A. Heimgartner, (ed.), Loch, U. (ed.), Sting, S. (ed.) *Empirische Forschung in der Sozialen Arbeit: Methoden und methodologische Herausforderungen*, Münster, LIT, 25–38.

THE HOMELESS IN SLOVENIA: Kings of the street – From a local action project to the vision of the national policy

By Špela RAZPOTNIK, Bojan DEKLEVA

ABSTRACT

The article describes homelessness in Slovenia, actual tendencies and visions of development of social actions in this field. In this frame it explains the emergence and development of practical collaboration between the homeless and others in the NGO “Kings of the street“ in period 2005–2012. It consists of a set of projects aimed at harm reduction, psychosocial support and preventing homelessness. They have emerged through parallel research and practical activities, through continuous presence and field work in the relatively supportive broader social context. These projects have grown on the principles of dialogue, participation and producing of “mixed communities“, made of individuals with personal experiences of homelessness as experts and other engaged people. The article ends with a clear demand for the development of the national policy for homelessness in Slovenia.

Key words: homelessness, Slovenia, action research, national policy, housing support, NGO.

Apstrakt: Bez obzira na nedostatak pouzdanih podataka koji postavljaju metodološke i epistemološke prepreke analizi beskućništva u Srbiji, ovaj rad ima za cilj da oslika obrise, zasad samo pretpostavljenog, „novog“ beskućništva, i prikaže kako se problem prepoznaje na razini društva – javnosti, donosioca odluka i praktičnih politika. U Srbiji se socijalni profil beskućnika menja, međutim i dalje preovlađuje arhaični humanitarni diskurs beskućništva, čija je perspektiva patronizirajuća i pasivizirajuća. Postojeća zakonska regulativa, koja predstavlja temelj realnih politika, ali i okvir praktičnog rada sistema socijalne zaštite, još uvek se zasniva pretežno na socijalno-patološkom pristupu koji ne sagledava strukturalne determinizme beskućništva, već im pretpostavlja individualna patološka ponašanja. Ovo povratno ograničava mogućnosti sistema da sagleda beskućništvo iz nove vizure, odnosno da ponudi nove odgovore na izazove savremenog tzv. tranzicionog beskućništva. Rad nastoji i da ukaže na urgentnost potrebe za novim diskursom u okviru kog se beskućništvo konceptualizuje u kontekstu procesa socijalnog isključivanja i uskraćenosti prava na pristup adekvatnom i dostojanstvenom stanovanju.

Cljučne reči: beskućništvo, socijalna isključenost, pravo na pristup stanovanju

Uvod

Konstruktivistička perspektiva beskućništva i uvažavanje njegove socijalne posredovanosti i uslovljenosti sistemskim – strukturalnim i institucionalnim uzrocima, već je duže vreme osnova većine istraživanja beskućništva i stambene isključenosti. U tom ključu i termin novo beskućništvo ukazuje na „nove savremene generatore stambene ugroženosti“ (Mandić, 2004). Nažalost, postoji hronično odsustvo komparativnih studija koje bi istražile specifičnosti novog, u slučaju postsocijalističkih zemalja tzv. tranzicionog beskućništva, koje je proizvod interakcije individualnog sa specifičnim socijalnim i ekonomskim procesima karakterističnim za period društvene transformacije.

Nedostatak podataka, nekonzistentnost definicija i neuporedivost metodologija, koji su karakterisali rane analize beskućništva, ali sa kojima se susreće i savremena analiza beskućništva u Srbiji, znatno otežavaju sticanje dubljeg uvida, ali i pokušaj komparativnog sagledavanja i izvlačenja zaključaka o ne-

* Diplomirana sociološkinja, NVO Housing centar, mtimotijevic@housingcenter.org.rs

kakvom novom modelu. Rad će stoga pokušati da oslika obrise ovog zasad pretpostavljenog „novog“ beskućništva u Srbiji, oslanjajući se na skromne izvore trenutno dostupne u Srbiji – pre svega na prvo empirijsko istraživanje beskućništva i građu koja je prikupljana u okviru njega, i prikaže kako se problem prepoznaje na razini društva – javnosti, donosioca odluka i praktičnih politika.

Razumevanje beskućništva u Srbiji (*Ideološki motivisano zanemarivanje fenomena u periodu socijalizma*) – U zemljama koje prolaze kroz društvenu transformaciju sve masoviji prizori beskućnika na ulicama, nepreglednih podstandardnih naselja u kojima nema puta, kanalizacije ili struje, predstavljaju potresnu ilustraciju rastućih socijalnih nejednakosti i uopšte procesa devastacije javnog blagostanja, koje istraživanja registruju u poslednjim decenijama. Ipak, beskućništvo ni u ovom delu sveta nije nova pojava.

Odnos između forme socijalne države, odnosno režima socijalne zaštite i stambenih politika nije jednoznačan i oni ponekad mogu imati oprečne reperkusije (Stephens, Fitzpatric, 2007: 1). U idealno tipskom socijalističkom modelu države blagostanja,¹ čija su glavna obeležja bila puna zaposlenost oba pola, distribucija socijalne zaštite preko radnog mesta i intenzivno subvencionisanje osnovnih dobara i usluga (Stephens, Fitzpatric, 2007: 1), stambena politika, iako deklarativno egalitarna, nije proizvodila isključivo takve rezultate. Analize stambenih politika raskrinkavaju diskrepanciju između idealnotipskog modela stambene politike socijalističke Jugoslavije i njenih ograničenja u praksi. U ovom modelu proizvodnja i distribucija stanova je, s obzirom na to da je služila ideološkom cilju ostvarivanja socijalne jednakosti, vodila „ogromnim budžetskim opterećenjima i velikim disparitetima potreba i ekonomskih mogućnosti“ (Petrović, 2004: 67), i nije uspevala da obezbedi sopstvenu održivost. Ovo je paradoksalno vodilo do proizvodnje beskućništva, doduše „u prikrivenoj formi u vidu suživota više domaćinstava, obično višeporodičnih, u jednom stanu“ (Petrović, 2004: 75)².

Istovremeno, postojala su i odstupanja od proklamovane politike egalitarnosti kroz natprosečno dodeljivanje nedostatnih stanova na korišćenje člano-

¹ Stephens i Fitzpatric su uočili da se internacionalne komparativne teorije socijalne politike mogu podeliti u teorije konvergencije i teorije divergencije. U okviru teorija divergencije (koje razlike u socijalnim politikama objašnjavaju pre svega razlikama u ideologijama koje imaju formativni značaj za sve institucije društva) formulisana je klasifikacija modela država blagostanja.

² Petrović pravi procenu nivoa beskućništva u Beogradu na osnovu podataka o broju stanova koje dele dva ili više domaćinstva. Računajući da su sva domaćinstva koja dele jedan stan od drugog nadalje faktički beskućnici, Petrović dolazi do podatka da je 3.7% domaćinstava u Beogradu početkom devedesetih bilo bez stana.

vima onih socijalnih grupa koje su imale kontrolnu ulogu nad ključnim resursima (Petrović, 2004: 68). Egalitarnost u pristupu stanovanju u ovom modelu kompromitovana je i postojanjem restriktivnih mera kao što su „kontrolisana zabrana migracija u gradove i uopšte kontrola kretanja po ulicama, i uklanjanje beskućnika sa javnih mesta“ (Petrović, 2004: 75). Ipak, jaka ideološka matrica, na kojoj se zasnivala organizacija društva u socijalističkom periodu, uslovlila je nedostatak zvanične statistike³ o beskućništvu, a i njen upliv i u nauku i u istraživanja.

Nepreuzimanje odgovornosti u postsocijalističkom periodu – Istraživanje koje je sproveo Savet Evrope 2001. godine, a koje je trebalo da analizira mere koje su zemlje u transformaciji usvojile u cilju podrške ugroženoj populaciji u pristupu stanovanju i uporedi ih sa merama koje postoje u drugim evropskim zemljama, pokazalo je da sve postsocijalističke zemlje centralnoistočne Evrope koje su u procesu pristupanja EU imaju problem da konceptualizuju beskućništvo. To istraživanje (Mandić, 2004: 12) utvrdilo je da ove zemlje, uprkos novim generatorima stambene ugroženosti, ne žele da se suoče sa ovim problemom i pokazuju da ga slabo razumeju, imaju manje mera koje su dizajnirane specifično da omoguće pristup stanovanju posebno ugroženim grupama i manje uključuju nevladin sektor u pružanje relevantnih servisa u odnosu na zemlje EU.

Saznajni nemar se i u Srbiji proteže i u postsocijalistički period: sa procesima transformacije privrede i društva, beskućništvo preuzima vidljiviju formu, ali ono svejedno ostaje zapostavljeno. Usled višedecenijskog minimiziranja beskućništva i društvenih nejednakosti, uopšte postsocijalistička društva se sa rastućim beskućništvom suočavaju bez konceptualnog okvira i metodološkog iskustva (Šikić-Mićanović, 2010: 48). Tako fenomen beskućništva i u Srbiji ostaje nedefinisan u zakonima, i dalje se statistički ne evidentira i ne prati, i ne postoji konsenzus u javnosti oko potrebe da se on redukuje.

pozitivnopravni okvir u Srbiji nudi nekonzistentnu, ambivalentnu i u biti nesavremenu interpretaciju beskućništva. On pokazuje nedostatak razumevanja konteksta, karaktera i dinamike fenomena, ne problematizuje strukturalne uzroke i ne predviđa sistemska rešenja. Međutim, i dalje od pravnog okvira, u javnosti postoji suštinsko nerazumevanje pojmova beskućništva, stambene deprivacije i prava na stanovanje.

³ Tadašnja statistička definicija stana, koja je bila vrlo široka i nije uzimala u obzir kvalitet gradnje i infrastrukturnu opremljenost, omogućavala je da se neadekvatno stanovanje odnosno beskućništvo ne zabeleži i ignoriše (Petrovar, 1999:133, prema Petrović 2004: 84).

Beskućnicima se u javnosti često smatraju samo ljudi koji su bez „krova nad glavom“, koji predstavljaju homogenu masu, za koju se pretpostavlja jedinstveni uzročno-posledični scenario nastanka problema. Ova populacija se svodi na potrebu za podrškom koja je portretisana kao pasivni recipijenti milostinje. Na ovako pojednostavljenu perspektivu utiče svakako i izostanak beskućništva kao teme i u medijima. Sam termin beskućnik ili beskućništvo nije deo javnog političkog diskursa. Fizička egzistencija beskućnika u Srbiji prepoznaje se jedino zimi, kada mediji izveštavaju o ljudima koji su umrli od smrzavanja, ali beskućništvo se čak i tada razume na redukovano, paternalistički način – kao lična nesreća, proizvod pogrešnih izbora.⁴

Odgovor društva na nivou zakona i politika – Iako Ustav RS garantuje ljudska i manjinska prava zajemčena opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava i potvrđenim međunarodnim ugovorima i zakonima,⁵ u koje svakako spada i pravo na stanovanje, Srbija nije jedna od 52 države sveta čiji ustavi eksplicitno imenuju ovo pravo.⁶ Iako činjenica da Ustav jedne zemlje sadrži i pojam prava na stanovanje ne garantuje i *de facto* pristup tom pravu, ona ipak predstavlja važan legalni osnov za dalje mere koje treba da omogućе ostvarivanje ovog prava (Leckie, 1995: 6) i omogućuje redukciju i iskorenjivanje beskućništva.

Zakon o javnom redu i miru RS sankcioniše tzv. „skitničenje“, za koje ne pruža bližu definiciju, ali ga objedinjuje u jednom članu u ponašanja koja remete javni red i mir, zajedno sa prosjačenjem i nepristojnim, drskim i bezobraznim ponašanjem. Iako ostaje nejasno kakve radnje je zakonodavac imao na umu formulišući član 12. ovog Zakona, samo u Beogradu 2011. godine zbog sumnje da je izvršilo ovaj prekršaj privedeno je 2237 lica, od čega je 908 lica na kraju i sankcionisano. Ove brojke su gotovo identične za svaku od prethodnih deset godina, što svedoči o postojanosti politike iza ovakvog zakonskog rešenja.

Zbog izostanka objašnjenja sadržaja ovog prekršaja nedovoljno je jasno kako zakonodavac razume prirodu skitničenja, ali se na osnovu toga što sankcioniše „benigne upotrebe javnog prostora“ (Žarković, Petrović, Timotijević, 2012: 53), koje su inherentni deo svakodnevnog života beskućnika, može pret-

⁴Novinski članci i televizijski prilozii u kojima se sagledava strukturalna dimenzija problema i u kojima se beskućnici ne pasiviziraju skoro su isključivo oni u kojima se izveštava o aktivnosti neke nevladine organizacije i najčešće prenosi njihova izjava, bez dodatnih interpretacija novinara.

⁵Vidi član 18. Ustava RS.

⁶Aneks 1 Drugog izveštaja o progresu UN Specijalnog reportera za pravo na stanovanje (UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1994/20)

postaviti da se beskućništvo interpretira kao antisocijalno ponašanje i kao lični izbor „počinioca“.

Ovakve interpretacije pripadaju socijalno-patološkom diskursu koji uzroke beskućništva vidi isključivo na ličnom, individualnom planu, te koji svrshodnim smatra društveni angažman koji ima za cilj očuvanje društvenog morala. Konceptualizujući beskućništvo u kontekstu kontrole javnog prostora ili urbanističkog i komunalnog reda⁷, ovakvo zakonsko rešenje zapravo kriminalizuje siromaštvo.

Zakon o socijalnoj zaštiti RS samu socijalnu zaštitu definiše kao organizovanu društvenu delatnost koja za cilj ima da sprečava nastajanje i otklanja posledice socijalne isključenosti, čija je beskućništvo, prema Strategiji za smanjenje siromaštva RS, najradikalnija forma. Ovaj zakon, međutim, ne sadrži definiciju beskućništva, ne prepoznaje ovo pitanje kao prioritarno i ne predviđa sistemsko rešavanje. Jedina usluga koju Zakon anticipira, a koja targetira specifično beskućnike, jeste usluga smeštaja u prihvatilište (Žarković, Petrović, Timotijević, 2012: 17), za čije uspostavljanje nadležnost delegira na lokalnu samoupravu.

Na ovaj način težina problema beskućništva je derogirana, a utvrđeno je da država ne preuzima finansijsku odgovornost za usluge namenjene beskućnicima. U reakciji na postojeće potrebe od 2000-te prvi impulsi u cilju formulisanja rešenja za problem beskućništva zaista se i počinju dešavati na lokalnu, i pre nego što je na nacionalnom nivou beskućništvo artikulirano kao problem koji zahteva dužnu pažnju. Pored beogradskog i novosadskog prihvatilišta koja imaju dužu istoriju, u Srbiji su u poslednjoj deceniji osnovana mala prihvatilišta u desetak gradova/opština, najčešće u vidu službi u okviru gerontoloških centara. Bez obzira na ograničenja ovakvih praktičnih rešenja ovaj trend je svakako pozitivan.

Proces evropskih integracija pružio je novu priliku da se preispita zakonski okvir i revalorizuju politike vezane, između ostalog, i za pravo na stanovanje, pa posredno i za beskućništvo. Ovo pravo ušlo je u međunarodni korpus opštih ljudskih prava najpre u okviru prava na adekvatan životni standard kroz Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima⁸, da bi kasnije bilo reafirmisano i eksplicitno definisano u nizu međunarodnih pravnih dokumenata vezanih za

⁷Tako je, na primer, u slučaju neformalnog naselja Belville i Gazela, u javnosti faktički problem beskućništva porodica iz naselja predstavljen kao urbanističko komunalni problem. Prisilno iseljenje brojnih porodica koje je usledilo, a koje nije pratilo ni minimalne međunarodne standarde, nije izazvalo nikakav otpor u javnosti.

⁸Član 25: Svako ima pravo na standard života koji obezbeđuje zdravlje i blagostanje, njegovo i njegove porodice, uključujući hranu, odeću, stan i lekarsku negu i potrebne socijalne službe, kao

ljudska prava (UN-HABITAT, 2002: 2)⁹. U istorijskom smislu, međunarodno zakonodavstvo predstavljalo je značajan instrument u uspostavljanju i garantovanju prava na stanovanje, ipak uz izvesna ograničenja, s obzirom na to da je ono ipak tek „indirektno obavezujuće i da implicira niži stupanj odgovornosti države u odnosu na nacionalno zakonodavstvo“ (Mandić, 2004: 4).

U Evropi, dinamika ostvarivanja pristupa ovom pravu bila je različita u državama s obzirom na istorijske, socio-ekonomske i kulturne specifičnosti. Prekretnica koja je plasirala beskućništvo na agendu *polycymakera* (Mandić, 2004) bila je formulisanje strategije za iskorenjivanje socijalne isključenosti inicirane na Lisabonskom samitu, koja je dalje razvijana kroz nacionalne akcione planove za smanjenje siromaštva i socijalne isključenosti. Srbija je samo delimično i nedovoljno konzistentno ispratila ovaj trend.

Naime, u Strategiji za smanjenje siromaštva, usvojenoj 2003. g., beskućništvo se pominje kao najradikalniji oblik socijalne isključenosti u odeljku koji obrađuje temu stambenog siromaštva gde se navodi potreba za novom stambenom politikom koja bi obezbedila pristupačno stanovanje socijalno ugroženim grupama¹⁰ i definisala minimalne standarde stanovanja. Prvi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u RS, objavljen 2011. godine, ponovo navodi problem nepostojanja definicije beskućništva koji onemogućava praćenje trendova, ali propušta da registruje da je izostavljanjem teme beskućništva iz Zakona o socijalnom stanovanju, koji je u međuvremenu usvojen (2009), propuštena šansa da se trasira sistemsko rešenje ovog problema.

Zakon o socijalnom stanovanju, koji je i postavio osnove nove stambene politike, nije pružio definiciju beskućništva, ono se čak u Zakonu ni ne spominje eksplicitno, pa se posledično ne predviđaju ni posebne mere za rešavanje ovog problema. Beskućnici čak nisu ubrojani ni u posebno ranjive društvene grupe kojima Zakon pripisuje prednost prilikom određivanja reda prvenstva u programima za rešavanje stambenih potreba.¹¹

Vrlo značajan korak unapred, međutim, učinjen je usvajanjem Nacionalne strategije socijalnog stanovanja, budući da je u tekstu ovog dokumenta:

i pravo na osiguranje u slučaju nezaposlenosti, bolesti, onesposobljenja, udovištva, starosti ili drugih slučajeva gubljenja sredstava za izdržavanje usled okolnosti nezavisnih od njegove volje.

⁹ Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima koji u članu 11. obavezuje države ugovornice da „priznaju pravo svakog lica na životni standard dovoljan za njega i njegovu porodicu, podrazumevajući tu i odgovarajuću ishranu, odevanje i stanovanje...“, odnosno predviđa da „države ugovornice će preduzeti celishodne mere za obezbeđenje ostvarivanja ovog prava“.

¹⁰ Vidi str. 158. Nacionalne strategije za smanjenje siromaštva.

¹¹ Vidi član 10. Zakona o socijalnom stanovanju.

- imenovana obaveza Srbije da sprečava i umanjuje pojavu beskućništva preuzeta ratifikovanjem međunarodnih pravnih akata;
- prepoznato da je u Srbiji problem beskućništva zanemaren, da se ova pojava ne prati na organizovan način i da ne postoje adekvatne mere stambenog zbrinjavanja beskućništva;
- naglašen značaj usvajanja dovoljno široke definicije koja bi omogućila razumevanje i operacionalizaciju mera, te preporučeno da se za te potrebe koristi tipologija ETHOS koja za sada predstavlja najobuhvatniji i najefikasniji instrument za definisanje, praćenje i planiranje redukcije i iskorenjivanja beskućništva;
- predviđeno da se sprovedu dve grupe mera za sprečavanje i smanjenje beskućništva: mera 6.1 izgradnja kapaciteta za sprečavanje i smanjenje beskućništva (u okviru koje je predviđeno istraživanje beskućništva, saradnja organa i saradnja sa nevladinim sektorom, uspostavljanje jedinstvenog sistema evidencije, obuka kadrova za praćenje i rad sa beskućnicima); mera 6.2 izgradnja smeštajnih kapaciteta za beskućnike.

Akcionni plan za sprovođenje Strategije socijalnog stanovanja, koji je trebalo dalje da operacionalizuje ove mere, detaljno definiše aktivnosti, rokove i odgovornosti u stvari je ponudio još šturiju viziju i sasvim izostavio izgradnju smeštajnih kapaciteta za beskućnike, jednu od dve mere koju je Strategija predviđala.

U 2011. usvojeno je još jedno novo rešenje koje bi beskućnicima moglo da poboljša položaj i omogućiti ostvarivanje nekih zasad nedostupnih građanskih i ljudskih prava – u vidu izmena i dopuna Zakona o prebivalištu i boravištu. Ovim izmenama postalo je zakonski moguće da osobe koje ne mogu da prijave stalnu adresu prebivališta dobiju lična dokumenta. Predviđeno je da se u tim slučajevima kao adresa boravka prijavi adresa nadležnog Centra za socijalni rad. Međutim, kako još uvek nije izrađena potrebna podzakonska regulativa centri u Srbiji zasad ne primenjuju ovaj Zakon.

Pregled pravnog okvira u Srbiji pokazuje neujednačenost i nedoslednost – principi koji se definišu u strateškim dokumentima nisu razrađeni dalje u aktima nižeg reda, ne stavljaju se van snage rešenja koja su prevaziđena i koja, sa usvajanjem nove legislative, postaju kontradiktorna, i, naposljetku, svedoči o nedostatku jasne političke volje i konsenzusa da je pitanje beskućništva prioritarno.

Empirijski podaci o beskućništvu u Srbiji – Interpretirajući beskućništvo u kontekstu socijalne isključenosti, odnosno ljudskog prava na dostojan-

stveno stanovanje, prvo istraživanje beskućništva u Srbiji dalo je zanimljive i važne uvide u njegovu demografiju, ali i ocrtalo obrise uzročnih determinanti. Demografski podaci o beskućništvu, prema ovom istraživanju, u proseku odgovaraju stereotipu beskućnika koji postoji u javnosti. Prosečan korisnik prihvatilišta u Srbiji je muškarac, star između 51. i 65 godina, koji nikad nije bio u braku, slabo obrazovan (završio 8 ili manje razreda osnovne škole) i bez posla više od 5 godina (Žarković, B., Petrović, M., Timotijević, M., 2012: 21).

Međutim, već ukoliko se analizira radna istorija ovog prosečnog ispitanika, njegovo iskustvo sa zdravstvenim sistemom i sistemom socijalne zaštite, i posebno ukoliko se sagledaju različite socijalne grupe koje koriste uslugu prihvatilišta – slika se usložnjava i odaljava od stereotipa. Prema istom istraživanju, čak trećina lica smeštenih u prihvatilištima u Srbiji su ženskog pola, u prihvatilište dospevaju i mlađi ljudi (svaki deveti korisnik je mlađi od 35 godina), trećina korisnika prihvatilišta je bila u braku, a čak 40% korisnika ima punoletnu decu. Iako je trećina korisnika završila tek osnovnu školu, druga trećina je završila srednju, a 5% čak i višu školu. Prosečan korisnik prihvatilišta u Srbiji je zapravo radio ceo svoj život i, nasuprot predrasudama, nije se oslanjao na podršku države (socijalnu pomoć), čak i u periodu koji je prethodio dolasku u prihvatilište kada je rizik od beskućništva bio najviši – skoro 70% korisnika prihvatilišta nije koristilo nikakvu socijalnu pomoć pre dolaska u prihvatilište, dok je narodnu kuhinju nekada koristilo svega 17%.

Za razliku od linearne interpretacije postajanja beskućnikom koja predviđa jedinstveni trenutak i uzrok ulaska, savremene studije beskućništvo posmatraju kao proces koji uključuje splet više ulaznih ruta – individualnih uzroka, ali i više faktora (strukturnalnih i institucionalnih) koji nepovoljno utiču i pojačavaju njihovo dejstvo. Kao individualne rute u dosadašnjim istraživanjima utvrđene su: nasilje i trauma u detinjstvu (zlostavljanje, zapostavljanje, život u domu bez roditeljskog staranja), nezaposlenost, finansijski problem i dugovi, loše zdravlje, prisilne migracije, razvod braka, gubitak kuće uključujući tu i izbeglištvo, smrt supružnika, boravak u zatvoru, nasilje u porodici i beskućništva kao svesno izabran način života (Šikić-Mićanović, 2010: 56).

Osnovnim strukturalnim uzrocima beskućništva u EU (Avramov, 1995; 2002) smatraju se: specifični socijalno-demografski procesi, pre svega porast u broju domaćinstava; nedostatak stanova u odnosu na potražnju koji reflektuje i promenu u stambenoj politici (deregulacija tržišta i smanjenje fonda socijalnog stanovanja); siromaštvo i druge vrste socijalne isključenosti.

U postsocijalističkim zemljama ovi uzroci dobijaju specifičan lokalni ukus – pa se spisak može revidirati tako da uključi i porast razvoda brakova koji posledično prouzrokuje „smanjenje mogućnosti porodice da bude tampon zona

socijalne sigurnosti“ (Žarković, B., Petrović, M., Timotijević, M. 2012: 7). Privatizacija stanovanja u postsocijalističkim državama odrađena je munjevito i gotovo stihijski – i budući da je bila podređena prioritetima ekonomske transformacije ostavila je stambeni sistem razvaljen, bez fonda socijalnog stanovanja, ali i bez nove koncepcije stambene politike i sistema uopšte (Petrović, 2004: 104). Siromaštvo u postsocijalističkim zemljama vrtoglavo raste kao posledica rasta strukturalne nezaposlenosti.

Sistemsko-institucionalni faktori beskućništva u Srbiji – Postoji nekoliko ključnih sistemske-institucionalnih faktora beskućništva u Srbiji.

Neartikulisano pravo na stanovanje kao osnovnog građanskog prava. Pravo na stanovanje nije garantovano Ustavom RS, pa se posledično i beskućništvo ne smatra kršenjem osnovnog prava i ne sagledava kao politički prioritet. Nedostatak definicije, zvanične evidencije pa i mera za iskorenjivanje beskućništva predstavljaju logičnu posledicu.

Neregulisan legalni i građanski status. Prema istraživanju iz 2012, trećina beskućnika nema ličnu kartu i ima teškoća da je obezbedi (Žarković, B., Petrović, M., Timotijević, M., 2012: 68). Budući da je uzorak na kom je rađeno istraživanje obuhvatio, pre svega, korisnike prihvatilišta u Srbiji koji dobijaju pomoć za pribavljanje dokumentacije (a samo manji deo beskućnika koji borave na ulici i lica koja žive u podstandardnim neformalnim naseljima) za očekivati je da je ovaj postotak u ukupnoj populaciji beskućnika još veći. Kako je prebivalište, odnosno lična karta preduslov za ostvarivanje većine građanskih prava – neregulisan legalni status zapravo znači da njihova socijalna uključenost nije zagarantovana zakonom (Šikić-Mićanović, 2010: 48) i da ne spada u nadležnost bilo koje institucije.

Slaba pokrivenost beskućnika u Srbiji uslugama socijalne zaštite. Sistem socijalne zaštite u periodu društvene transformacije je na posebnom udaru: sa jedne strane, potrebe za podrškom rastu brzim tempom a, sa druge, ideološka matrica u kojoj se transformacija odvija diktira ekonomsku racionalnost i štednju u svakoj sferi a posebno sferi socijalnih davanja. Zato je u Srbiji „apsolutni iznos novčane socijalne pomoći nedovoljan da pokrije troškove stanovanja i ostalih osnovnih životnih potreba, na realizaciju pomoći čeka se dugo, veliki deo populacije u stanju socijalne potrebe nije informisan o svojim pravima i nije adekvatno pokriven uslugama, a ne postoji ni dovoljna koordinacija između sistema socijalne zaštite i politike socijalnog stanovanja“ (Žarković, B., Petrović, M., Timotijević, M., 2012: 50). Jedina usluga sistema socijalne zaštite koja se odnosi na problem beskućništva je smeštaj u prihvatilišta, a ona je dizajnirana tako da ponudi samo urgentni smeštaj, ali ne i održivo rešenje problema (Ibid: 51).

Nedostatak programa prevencije beskućništva. Iako su od 2000-te godine napravljeni izvesni pomaci na planu socijalnog uključivanja posebno ugroženih grupa, između ostalog i u stambenom smislu kroz projekte stanovanja uz podršku i socijalnog stanovanja u zaštićenim uslovima, beskućništvo nije formulisano kao prioritet, kako u oblasti socijalne zaštite, tako ni u sferi stambene politike. Stoga iskorenjivanje beskućništva nije niti sagleđano, niti planirano sistemski (Žarković, B., Petrović, M., Timotijević, M., 2012: 51).

Neadekvatni kapaciteti sistema zdravstvene zaštite, posebno zaštite lica sa problemima sa mentalnim zdravljem. Istraživanje iz 2012. pokazalo je dramatičnu zastupljenost lečenih psihijatrijskih bolesnika među korisnicima prihvatišta – skoro 40% svih korisnika lečeno je stacionarno u psihijatrijskim bolnicama, čak 39% korisnika navodi kao uzrok beskućništva razloge vezane za zdravlje¹², a 32% korisnika u prihvatilište je došlo direktno iz bolnice. Ukoliko se tome pridruži i 23% korisnika koji boluju ili su bolovali od bolesti zavisnosti, postaje sasvim jasno da ne postoji dovoljna podrška za ljude koji napuštaju ove institucije, kao ni za njihove porodice koje zbog sistemskih nedostataka nose sav teret zbrinjavanja (Žarković, B., Petrović, M., Timotijević, M., 2012: 51).

Zaključak – Srbija je u kontekstu evropskih integracija ponovo potvrdila odgovornost za obezbeđivanje pristupa odgovarajućem stanovanju, kao i sprečavanju i smanjivanju beskućništva ratifikujući Revidiranu socijalnu povelju¹³ Saveta Evrope 2009. godine. Distanca između ideala do potpune realizacije u praktičnom životu nije moguće preći brzo, tako nije ni za očekivati da država može preko noći da obezbedi dostojanstveno stanovanje za sve (UN-HABITAT, 2002: 13). Ono što je neophodno jeste da se pravo na stanovanje počne razumevati kao „progressivna zakonska obaveza“ (UN-HABITAT, 2002: 13), odnosno da donosioci odluka preuzmu odgovornost da na ovom pitanju rade najintenzivnije i najefikasnije koliko im to omogućava trenutni socio-ekonomski razvoj društva. Institucije vlasti u Srbiji su nakon 2000-te pokazale generalno odgovorniji odnos prema obavezama preuzetim međunarodnim ugovorima. Ipak, kada su u pitanju pravo na stanovanje i iskorenjivanje beskućništva to u Srbiji u ovom trenutku još uvek nije slučaj.

Za razliku od socijalističkog perioda kada bi prepoznavanje beskućništva značilo dovođenje u pitanje predstave o visokom standardu postignute društvene jednakosti, koja je predstavljala ideološki temeljac legitimiteta vlasti,

¹² Odgovori: loše zdravlje (21%), bolesti zavisnosti (6%) i Potrebna mi je nega a u kući nema ko o meni da brine (12%).

¹³ Vidi član 31. Revidirane socijalne povelje Saveta Evrope.

u postsocijalističkom periodu uzrok ovakvom nedostatku sluha i nespremnosti da se sa ovim problemom konfrontira može se tražiti u:

- nespremnosti i nemogućnosti da se preuzme finansijska odgovornost za prevenciju i smanjenje beskućništva, i
- oslabljenim kapacitetima društvene solidarnosti koja uslovljava nemogućnost da se beskućništvo sagleda kao opšti društveni problem koji se tiče svih njegovih članova.

Društvene intervencije na ovom polju moraju biti participativne: potrebno je u socijalni rad uvesti pojam društvene moći i rekonceptualizovati postojeće usluge, ali i dizajnirati nove, tako da svrha usluge postane osnaživanje i povećanje društvene moći korisnika, a korisnik prestane biti pasivni recipijent.¹⁴ Redukcija beskućništva ima i svoju ekonomsku logiku jer su troškovi nelečnog beskućništva mnogo veći i uključuju cenu medicinske nege, angažovanja policije, troškove sudova ili kazneno-popravnih ustanova.

Literatura

- Avramov, D. (2002), *People, demography and social exclusion*, Strasbourg: Council of Europe publishing.
- Avramov, D. (1995), *Homelessness in European union*, Brisel: FEANTSA.
- Aneks 1 Drugog izveštaja o progresu UN Specijalnog reportera za pravo na stanovanje (UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1994/20).
- Akcioni plan za sprovođenje strategije socijalnog stanovanja, Službeni glasnik RS, br. 13/2012.
- Hertting, N., Erdosi, S., Szemzo, H. and Tosics, I. (1999), *Strategies to combat Homelessness...*
- UN-HABITAT (2002), *Housing rights legislation, Review of international and national legal instruments*, na <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/HousingRightsen.pdf> pristupljeno 18.10.2012.
- Leckie, Scott (1995), "The Justiciability of Housing Rights". In: *The Right to Complain about Economic, Social and Cultural Rights – SIM Special No. 18*. Utrecht: SIM.
- Mandić, S. (2004), *Homelessness: Social Problem Approach*, ENHR Conference in Cambridge, tekst dostupan na http://miau.gau.hu/osiris/content/docs/fa_o_seminar/misc/homelessapproach.pdf, pristupljeno 25.10.2012.

¹⁴ Dragocen doprinos analizi važnosti participativnosti u dizajnu usluga za beskućnike pruža tekst *From Capacity to Participation, from Discourse to Practice: A Spanish Perspective*, autora Angel Mario Jordi Sánchez.

- Nacionalna strategija socijalnog stanovanja, Službeni glasnik RS, br. 13/2012.
- Petrovar, K. (1999), *Pravo na dostojno stanovanje*. U: M. Delević-Đilas, A. Jovanović, S. Nedović (ur), *Ostvarivanje ekonomskih i socijalnih prava*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, str. 135–155.
- Petrović, M. (2004), *Sociologija stanovanja*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Revidirana evropska socijalna povelja, Službeni glasnik RS, br. 42/09.
- Strategija za smanjenje siromaštva RS, dostupna na <http://www.prsp.gov.rs/download/2.%20Strategija%20za%20smanjenje%20siromastva%20u%20Srbiji%20-%20Glavni%20tekst.pdf> pristupljeno 13. 10.2012.
- Stephens, M., Fitzpatric, S. (2007), Welfare Regimes, Housing Systems and Homelessness: how are they linked?, ENHR Conference in Rotterdam.
- Sánchez, A.M.J. (2011), From Capacity to Participation, from Discourse to Practice: A Spanish Perspective, *European Journal of Homelessness*, volume 5, 147–159.
- Šikić-Mićanović, L. (2010), Homelessness and Social Exclusion in Croatia, *European Journal of Homelessness*, volume 4, 45–64.
- Tosic, I. Erdosi, S. (2001), *Access to housing for disadvantaged categories of persons*, Report prepared for Group of Specialists on Access to Housing, Strasbourg, Council of Europe.
- Ustav RS, Službeni glasnik RS, br. 98/2006.
- Zakon o socijalnom stanovanju, Službeni glasnik RS, br. 72/2009.
- Zakon o socijalnoj zaštiti, Službeni glasnik RS, br. 24/2011.
- Zakon o prebivalištu i boravištu građana, Službeni glasnik RS, br. 87/2011.
- Zakon o javnom redu i miru, Službeni glasnik RS, br. 51/92, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 – dr. zakon i 85/2005 – dr. zakon).
- Žarković, B., Petrović, M., Timotijević, M. (2012), *Bez kuće, Bez doma: Rezultati istraživanja beskućništva u Srbiji*, Beograd: Hausing centar.

**HOMELESSNESS IN PROCESS OF TRANSFORMATION:
contribution to the comprehensive understanding of homelessness
in Serbia**

By Milena TIMOTIJEVIC

ABSTRACT

Despite the lack of reliable data, methodological and epistemological obstacles to analysis of homelessness in Serbia, this paper aims to depict the contours of assumed “new“ homelessness, and show how the problem is recognized in public, at policy and decision making level. In Serbia, the social profile of the homeless is changing. However, archaic charity discourse of homelessness, whose perspective is patronizing and passivising, still prevails. Existing legislation, which is the basis for both public policies and social work praxis, is still largely based on social-pathology approach that does not comprehend the structural determinism of homelessness, but explains it rather as an individual pathological behavior. This limits the ability of the system to perceive homelessness in new perspective, and to provide new answers to the challenges of contemporary homelessness. The paper attempts to point out the urgent need for a new discourse in which homelessness is conceptualized in the context of social exclusion and deprivation of the right to access adequate and decent housing.

Key words: homelessness, social exclusion, the right to housing.

Миомира Костић*
Александар Михајловић**

**БЕСКУЋНИШТВО
– НАЧИН ЖИВОТА
ИЛИ ОБЛИК
ВИКТИМИЗАЦИЈЕ¹**

Апстракт: Аутори су рад поделили на неколико тематских целина. Најпре су, у уводном делу рада, указали на значај човековог рада, као обављање процеса производње материјалних и духовних добара, у смислу целисходне делатности човека на стварању употребних вредности. Окренутост нераду, као посебан вид понашања, млађих и старијих, повезан је, у етиолошком смислу, са различитим криминолошким појавама, односно различитим облицима делинквентних активности. С друге стране, испољавање незаинтересованости за одржање или побољшање своје егзистенције, услед посебног психичког стања или девијације у структури личности, одређује да нечији друштвени статус буде перманентно неповољан, а особа јасно виђена, у професионалном смислу, као неко ко поседује црте друштвене неприлагођености, односно као живљење у стању скитничења или бескућништва. Затим је објашњен историјски контекст скитње/бескућништва/вагабундаже, као и њихово појмовно одређење. Важан приступ овим појавама био је у истицању правне регулативе европског континенталног права, као и правне регулативе домаћег права.

Кључне речи: виктимитет, бескућништво, скитничење, вагабундажа

Увод

Бескућништво, скитничење, просјачење нису појаве везане само за савремено доба. Напротив, оне имају своју дугу историју, па је сагледавање историјског контекста неопходно како би се училе извесне заједничке карактеристике њиховог испољавања кроз различите временске периоде, а предисторија, антрополошки и социолошки приступи, у објашњењу њиховог јављања, налазе своја тумачења у далекој прошлости, још од периода старог и средњег века. Појмовно одређење и облици испољавања ових друштвених појава представљају важне чиниоце транспарентности уочавања и социјалног утемељења у савременим државама света, па и код

* Др Миомира Костић, редовни професор, Правни факултет, Ниш, kosticm@prafak.ni.ac.rs

** Александар Михајловић, студент основних академских студија, Правни факултет, Ниш, aleksandarmihajlovic91@yahoo.com

¹ Рад је иновирани сегмент интегралног излагања Миомире Костић на тему „Виктимитет бескућника“, са Међународне научне конференције „Актуелне тенденције у развоју и примени европског континенталног права“, Правни факултет у Нишу, 17. мај 2010. године.

нас. Узроци ових појава често су скривени и, на први поглед, најчешће се одређују као ендегено утемељени, па се замагљује њихов друштвени значај и контекст.

Претпоставка је да је у 2005. у свету у скитничењу живело чак преко 100.000.000 особа.² Скитња (вагабундажа), просјачење и беспосличење (Константиновић Вилић, Николић Ристановић, Костић, 2012: 396) често су повезани са испољавањем многобројних облика делинквентних активности.³ Истовремено, овај начин живота утиче да скитнице, просјаци и беспосличари буду изложени различитим облицима криминалне виктимизације. Последњих година у свету се бележи повећање удела злочина, чак најтежих кривичних дела, која се врше на штету бескућника. У САД, на пример, статистички подаци указују да је обим криминалитета на штету бескућника, у 2005. години, виши за 30% од оног забележеног 1999. године, а 75% свих учинилаца је било млађе од 25 година.⁴ Убиства бескућника од стране малолетника, у мас-медијима, често се називају „спортом тинејџера“.⁵

Бројни радови, од појединачних расправа, преко монографских публикација (Веиг, Особок) о бескућницима и породицама бескућника у развијеним државама, попут САД, на пример, као и у земљама Европске уније, указују на обавезност буђења свести о овим појавама и код нас, поготову уколико се правилно и непристрасно уоче сви егзогени фактори њиховог настанка, као: сиромаштво (Костић, 2008), ратови, губитак посла, економске кризе. Отуда је овај рад један напор у виктимолошком сагледавању посматраних појава и допринос даљој ангажованости криминолошког и криминално-политичког приступа у превенцији настанка, али и заштити особа које су бескућници/скитнице, просјаци или вагабунде.

Историјски контекст бескућништва/скитње/вагабундаже – Према схватању које износи А. Vexliard, скитња се јавила још у старом веку, када је била строго кажњавана, због опасности од „путујућих банди“, које су се стално увећавале, па су стога скитнице прогањане (Перовић, 1998: 338). У Хамурабијевом законнику, који садржи само фрагментарне одредбе

² *Homelessness*, <http://en.wikipedia.org/wiki/Homelessness>, приступ: 23.11.2012.

³ Свакако да је беспосличење шири појам од скитничења и „састоји се у неприхватању било каквих обавеза везаних за рад или друштвено ангажовање“.

⁴ *Homelessness in the United States*, http://en.wikipedia.org/wiki/Homelessness_in_the_United_States#Crimes_against_homeless_people приступ: 19.4.2010.

⁵ *Teen 'sport killings' of homeless on the rise*, http://edition.cnn.com/2007/US/02/19/homeless_attacks/index.html, приступ: 19.4.2010.

кривичног права, у параграфу 143, прописано је да ако жена „није добра домаћица, већ скитница, ако расипа кућу, занемарује мужа, биће бачена у воду“ (Јасић, 1968: 37). Скитничење, у прописаном контексту закона, више представља облик женине непослушности и нерада, које би за последицу имало лоше вођење домаћинства, неголи само структурално одређење кажњавања за скитничење.

У социолошкој литератури, опет, објашњења о скитњи и вагабундажи најчешће се доводе у однос са „историјатом сиромаштва“. Током средњег века, о сиромаштву и сиромашнима, нема сачувано много писаних докумената. Известан напредак је постигнут после харања „црне смрти“ 1348–1349. године, када је за трећину смањено становништво Енглеске.

Почетком новог века, дакле од 1459. године, и током 16. века, долази до пораста броја становништва, па самим тим налажење посла постаје отежано. У време владавине династије Тјудора, у Енглеској, на хиљаде лица без посла лутало је по земљи. Појавили су се и осакаћени просјаци, као и они који су се понашали као ментално оболели или осакаћени, у циљу успешнијег просјачења. Владавина Тјудора је толерисала осакаћене просјаци. Међутим, није толерисала телесно здрава лица како лутају околу, беспосличећи. Такви „дрски вагабунди“ сматрани су као претња реду и закону (Lambert).

У Европи, током 14. века, тачније 1383. године, скитничење је постало законом санкционисано, па су државни чиновници у Британији могли да хватају вагабунде и присиљавају их да се сами издржавају, а уколико то не могу, утолико су били упућивани у затворе. Вагабунде су могле бити кажњене тако што су окивани у јармове, на три дана и три ноћи. Већ 1530. године тој казни придодато је и бичевање за вагабунде. Претпоставка средњовековног, као и нововековног господара била је да су вагабунде, у ствари, лопови. Током 1547. године, у Британији је донет закон који се односио на скитњу и прописивао нека драстична ретрибутивна одређења, као што су: ропство у трајању од две године и жигосање словом V (*vagrant*, engl. скитница), и то као казна за први прекршај, јер је већ за други била предвиђена смртна казна.⁶

Године 1573. донет је још суровији закон. Већ за први прекршај вагабунд би био ишибан и спаљивано му је десно уво ужареним гвожђем (осим да је добио неки посао у међувремену), док би за други прекршај био обешен (опет осим да је добио неки посао у међувремену), а за трећи

⁶ Видети: *Homelessness*, loc. cit.

би био обешен безусловно. Ипак, 1597. године, била је укинута смртна казна за скитничење.

До краја 16. века, у Енглеској, држава је покушавала да обезбеди становање за скитнице уместо да их кажњава, тако што је подстицала оснивање „брајдвел“ установа (Константиновић Вилић, Костић, 2011: 129), за боравак скитница и, уједно, њихово обучавање за обављање неког занимања. Током 18. и 19. века отворани су сиротињски домови, према којима је држава имала крајње рестриктивну политику, у смислу издвајања средстава за њихов опстанак. Такође, међу осуђеницима, који су били транспортовани у америчке колоније у 18. веку, био је и велики број вагабунда.

У САД, 1872. године, отвара се прва мисија за збрињавање бескућника, а све у складу са растућим покретом социјалне бриге према угроженим категоријама становништва. У мањим градовима САД окупља се посебна категорија скитница (енгл. *hobos*), који живе поред шина и возовима стижу до различитих дестинација.

У првим годинама 20. века, у већини европских држава и по већим градовима издвајају се оронуте градске области, у којима живе сиромашни, скитнице, алкохоличари (енгл. *skid road*).⁷ Управо социолози, дојени социолошке књижевности, износе такве ставове, по којима се конвенционалне форме криминалитета, делинквенција, ментална обољења, самоубиства, проституција, бескућништво, повећана смртност деце, као и друге појаве које указују на социјалну патологију, попут повећане стопе смртности и заразних обољења, уопште гледано, јављају различито, али у градским и приградским подручјима (Clinard, 1968: 108).

Већ тридесетих година 20. века „Велика депресија“ у САД проузроковала је епидемијске размере сиромаштва, глади и скитничења. Тада је забележено да преко 2.000.000 бескућника лута целим простором САД. Током шездесетих година, дакле неких тридесет година касније, у Енглеској долази до промена у схватању о социјалним потребама бескућника. Број лица која живе „окрутним животом“ на улицама порастао је драматично. Тада је основано удружење Rough Sleeper Initiative, које постоји и данас, и учинило је да социјални услови живота бескућника буду умногосте побољшани.

Пред крај 20. века јавило се „модерно бескућништво“, као последица економских промена и умањења могућности да се оствари „пристојно становање“ за сиромашније категорије становништва. Затим, током се-

⁷ Видети о томе опширније: *Homelessness*, loc. cit.

дамдесетих година 20. века наступио је процес деинституционализације ментално оболелих лица из државних психијатријских установа у САД, па је прилив бескућника ка великим градским агломерацијама, попут Њујорка, на пример, постао огroman.⁸

Управо тада, бескућништво је доспело у жижу америчке јавности, дакле касних седамдесетих и раних осамдесетих година 20. века, када је у САД направљен први корак у статистичком евидентирању лица која живе на улици, „начином живота јасно омеђеним трачницама великих градова“. Од средине седамдесетих па све до раних деведесетих година 20. века, видљиво бескућништво постаје уобичајени приказ, чак и у државама које имају добро развијену мрежу програма социјалне сигурности, као што је Канада, на пример. Ангажовањем мас-медија, становништво Северне Америке од тада почиње да се суочава са приказима бескућника Африке и Азије, али и са сопствених простора, но и даље се та појава не доживљава као бескућништво у својој земљи, односно као бескућништво „код куће“.⁹

У том временском периоду дошло је и до настанка неких нових „струјања“, у испољавању скитничења као начина живота. Наиме, средином осамдесетих година 20. века дошло је до наглог пораста броја бескућних породица. То је непосредно утицало на растући број осиромашене и одбегле деце, тинејџера и млађих пунолетних лица, који сада чине једну подгрупу популације бескућника.

На почетку 21. века, тачније 2002. године, истраживања су показала да су деца и читаве породице, у ствари, највећи растући сегмент бескућника у САД, што је пред државу и невладин сектор поставило сасвим нове захтеве за сузбијање појаве, или пре, за обезбеђење пристojних услова становања и за заштиту ових лица од било ког облика виктимизације.¹⁰

Отуда се као посебан криминолошки/виктимолошки феномен посматрају „деца са улице“, назив који је у употреби за децу која живе на улицама великих градова. Они су особе суштаствено депривирани од породичне бриге и заштите. Већина деце са улице су старости од 5 до 17 година, која живе у напуштеним зградама, картонским кутијама, парковима и непосредно на улици. У виктимолошком приступу посебно се истиче то што не постоје прецизни критеријуми за разврставање ових лица по групама, већ особеност континуитета таквог живота, којом се раздвајају

⁸ Видети о томе опширније, на пример: *Homelessness*, loc.cit.

⁹ Видети: Rae Bridgman, Irene Glasser: *Braving the Streets: The Anthropology of Homelessness*, Berghahn Books, New York 1999 <http://www.questia.com/read/11070485?title=Braving%20the%20Street%3a%20The%20Anthropology%20of%20Homelessness>, приступ: 23.4.2010.

¹⁰ Видети о томе опширније, на пример: *Homelessness*, loc.cit.

две групе: они који на улици проводе неко време и спавају у кући са непоузданим одраслим особама и они који заиста живе на улици, без икаквог надгледања или бриге од стране старијих. Деца са улице изложена су различитим облицима злостављања, занемаривања и експлоатације, чак и убиствима од стране „одреда за чишћење“, које унајмљују локални моћници или полиција.¹¹

Појмовно одређење бескућништва/скитње/вагабундаже – Појмовно одређење бескућништва, скитње, вагабундаже, као облика девијантног понашања, може бити у правном и социолошком смислу. Правно одређење заснива се на правним прописима о скитницама и просјацима, а социолошко, које је обухваћено појмом вагабундажа, односи се на социјалне особине ових појава.

Скитња је, најкраће, начин живота без пребивалишта. Скитнице стално лутају и мењају место боравка, али неке су стално настањене, па је јасно да битно својство скитње није само лутање, већ начин живота. Стога, неки криминолози с правом закључују да су скитнице лица „изолована из друштвеног живота, налазе се на његовим маргинама, не учествују у редовним друштвеним активностима, живе 'од данас до сутра', нису у стању да се интегришу у друштвену заједницу. Они припадају издвојеним друштвеним групама без одговорности, без друштвено признатог статуса и заштите, налазе се у стању самоизолације у политичком, економском, културном и социјалном смислу и не прихватају моралне и правне норме“ (Константиновић Вилић, Николић Ристановић, Костић, 2012: 395–396).

Јасно појмовно одређење бескућника је од кључног значаја за креирање социјалне политике према њима. Као највидљивији индикатор сиромаштва, бескућништво, својим јављањем, суочава остатак становништва модерних држава са чињеницом да не постоје услови или довољна оспособљеност државе да сваком грађанину понуди/обезбеди најосновније услове за здрав и продуктиван живот.¹²

Широко прихваћену концептуализацију бескућништва развио је Peter Rossi (1987). Овај аутор је направио разлику између литерарног описа бескућника (особе које очигледно немају приступ конвенционалном становању и које би биле сматране бескућницима од стране било које могуће дефиниције термина) и оног описа који се односи на особе које нестално или маргинално станују (особе које ретко или крајње повремено теже ка

¹¹ *Street children*, http://en.wikipedia.org/wiki/Street_children, приступ: 14.5.2010.

¹² Видети: *Braving the Streets: The Anthropology of Homelessness*, <http://www.questia.com/library/1520226/braving-the-street-the-anthropology-of-homelessness> loc.cit. приступ: 23.11.2012.

мање-више конвенционалном смештају или становању). Ово разликовање треба применити у студијама о „видљивим бескућницима“ (који се налазе у склоништима за бескућнике, који живе на улицама, улогорени, у напуштеним зградама и на местима као што су станице подземне железнице) и онима са несталним становањем (оних који су ’савијени/згурени’ на једном месту, повремено са другима, обично са сиромашнима или целим породицама или оних који живе у јевтиним становима за које плаћају дневну или недељну закупнину). У зависности од тога како се широко схвати ’мрежа бескућника’, тако се и врши огроман утицај на обим и карактеристике лица која се могу обухватити појмом бескућништва.¹³

Ипак, бескућници или скитнице су оне особе или социјалне категорије лица чији се живот не одвија у сопственом дому, односно у месту пребивалишта или боравишта, зато што они то себи не могу да обезбеде, из било ког разлога, недостатка новца за станарину, на пример, или су, с друге стране, онемогућени да остваре регуларно, сигурно и адекватно становање или им недостаје макар „стално, регуларно и адекватно преноћиште“. Правно одређење статуса скитница и/или скитничења као појаве разликује се од земље до земље, чак и између различитих ентитета или институција у истој држави или региону.

Бескућништво обухвата и статус оних особа чије се ноћно обитавалиште одвија у склоништу за бескућнике, дакле у једној институцији која обезбеђује привремено боравиште за особе које желе да буду институционално збринуте на неки начин или, пак, збринуте на неком приватном или јавном месту, које није у својој основи било одређено да се користи као редовни, ноћни смештај за људе. У САД, на пример, питањима бескућника бави се Министарство становања и урбаног развоја, које категорију „хроничног бескућника“ одређује као „усамљену особу, у једном стању онеспособљености, која је у статусу бескућника непрекидно једну годину или дуже или је имала бар четири епизоде бескућништва у протекле три године“.¹⁴

Но, у литератури се често наводи и питање, чије је разрешење важно у одређивању појма *бескућник*, а односи се на ситуацију када „не постоји приступ конвенционалном смештају“, а ипак се та особа не сматра бескућником. То се догађа у случајевима када се особе крећу с једног места на друго, као начин живота који је у складу са културолошким схватањима

¹³ Саме особе које су бескућници дају о себи сасвим различита виђења свог социјалног статуса.

¹⁴ Видети: *Homelessness in the United States*, loc. cit; *Homelessness*, loc. cit.

групе. Попут сточара, на пример, који се крећу за крдима и немају стално место пребивалишта. Још је теже одговорити на ово питање у односу на избеглице и имигранте. Избеглиштво такође може увећати нечију вулнерабилност на различите облике бескућништва.¹⁵

На европском континенту бескућништво такође представља једно од главних социјалних питања, које захтева јасан и недвосмислен политички координиран одговор. Најзначајнију, обједињену активност, у решавању друштвеног и правног статуса бескућника, остварује организација *FEANTSA (European Federation of National Organisations Working with the Homelessness)*, која је развила типологију бескућништва и недостатка становања, под називом *ETHOS (European Typology of Homelessness and housing exclusion)*. *ETHOS* типологија се заснива на концептуалном разумевању о постојању три домена који конституишу реч „дом“, а да не постојање сваког од њих, у ствари, указује на бескућништво. Уколико неко има свој „дом“ то се трајно може разумети као: остваривање адекватног становања (односно простора), при чему особа и његова/њена породица има право својине (физички домен); омогућавање да се очува приватност и ужива у одређеним релацијама са другима (социјални домен) и поседовање легалног права на одржај (правни домен).

Непостојање неког од ова три одређења води ка заснивању четири концепта бескућништва, који се описују као: недостатак крова над главом, бескућништво, небезбедно становање и неадекватно становање. *ETHOS*, затим, класификује бескућнике, према томе како живе или каква је „кућна“ ситуација. Ове концептуалне категорије обухватају тринаест врста бескућника, у циљу вођења и примене различитих политичких поступака, као што су: мапирање питања бескућништва, развој, мониторинг и евалуациона политика, према свакој од њих. Те категорије лица су оне које живе: тешко (на улици, јавним просторима, на пример); у смештају за хитне случајеве (прихватилишта или прихватне станице); у склоништима за бескућнике; у склоништима за жене (због насиља у породици); у избегличким камповима; под притиском одузимања поседа судским путем; под претњом насиљем; привременим/неуобичајеним начином живота; у неподесним кућним условима; окружени великим бројем других лица, отпуштених из казних установа; у небезбедним условима или примају дуготрајну социјалну помоћ.¹⁶

¹⁵ Видети: *Braving the Streets: The Anthropology of Homelessness*, loc.cit.

¹⁶ *ETHOS – European Typology of Homelessness and housing exclusion*

<http://www.feantsa.org/files/freshstart/Toolkits/Ethos/Leaflet/EN.pdf>, приступ: 27.4.2010.

Правна регулатива европског континенталног права (Европска унија, Савет Европе, поједине државе) – Пошто је Европски парламент усвојио Резолуцију о социјалним аспектима становања маја 1997. године, оформљен је Европски форум за становање (*European Housing Forum*), као место за размену мишљења и дискусију између мрежа укључених у питања становања, са седиштем у Бриселу. Циљеви ове организације огледају се у: размени информација између њених чланова, идентификацији тема које захтевају да се о њима води дискусија, као и у промовисању значаја сектора становања на свим нивоима. *FEANTSA* је члан овог Форума.¹⁷

У Паризу је 18–19. септембра 2000. године одржан 12. неформални састанак министара за питања становања у државама чланицама Европске уније, са темом о „приступачности становању“, а такође и са идејом разматрања могућности доношења и усвајања посебне конвенције о праву на становање.

Препознавање и евидентирање права на становање у различитим међународним документима, дакле на нивоу УН, као и у оквиру Европске уније и Савета Европе, поступци су од посебног значаја за тврдњу да је бескућништво нешто што није само социјална тема, обухватајући и виктимолошки приступ, већ, пре свега, питање адекватне легислатуре у земљама Европе.

Листа докумената,¹⁸ који обухватају, између осталог, и право на адекватно становање, мора да отпочне навођењем најважнијих аката донетих на нивоу Уједињених нација и Међународне организације рада, који прописују следеће:¹⁹ *Универзална декларација о људским правима* из 1948. године (*Universal declaration on human rights*, 1948), да „свака особа има право на стандард живљења који је довољан да осигура њено здравље и добробит, као и здравље и добробит чланова породице, поготову у погледу: исхране, одевања, становања, медицинске бриге, као и у погледу добијања неопходних социјалних услуга“ (А. 25.1.); *Споразум о економским, социјалним и културним правима* из 1966. (*Agreement on economic,*

¹⁷ *Draft Charter of Fundamental Rights of the European Union*, Brussels, 19 April 2000, Charte 4242/00, Contrib 115 www.europarl.europa.eu/charter/civil/pdf/con115_en.pdf, приступ: 27.4.2010.

¹⁸ *Draft Charter of Fundamental Rights of the European Union*, Brussels, 19 April 2000, Charte 4242/00, Contrib 115, loc.cit.

¹⁹ Детаљна анализа ових права садржана је и у напису: *Council of Europe: „Housing Rights: The Duty to Ensure Housing for All“*, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1292391&Site=CommDH>, приступ: 4.5.2010.

social and cultural rights, 1966), да „државе потписнице овог споразума признају право свакој особи на стандард живљења који је довољан за њу и њену породицу, укључујући довољно хране, одеће, као и задовољавајуће становање, као и непрекидан напредак у условима живота“ (А. 11); *Декларација о напретку и развоју у социјалној области* из 1969. године (*Declaration on progress and development in the social domain*, 1969), да је један од главних предмета развоја политике да „се постара о свима, а посебно о људима са малим приходима и великим породицама, да имају задовољавајуће услове становања и пратеће заједничке службе“.

Затим, извесне циљне групе су заштићене, свака понаособ, експлицитним захтевом за адекватним становањем, путем извесних докумената, донетих на нивоу УН-а, односно од стране Међународне организације рада (МОП или ILO): радници (МОП, 1962), избеглице (МОП, 1961), деца (УН, 1959, 1989), жене (УН, 1979), остарели радници (МОП, 1980), радници имигранти (МОП, 1990), мањине (УН, 1991), домородачко становништво (УН, 1993).

Друга конференција о становању (*Habitat Conference II* 3 to 14 June 1996) одржана је 3–14. јуна 1996. године (уз приступање Европске уније Истамбулској декларацији) и својим планом акције обухватила је „обавезе владе да помогне становништву да оствари право на становање и да заштити и унапреди суседства“.

На нивоу Европе, право на становање обухваћено је низом значајних докумената усвојених од стране Савета Европе. Међу њима, свакако је најзначајније поменути Европску конвенцију о људским правима (*European Convention on Human Rights*), усвојену 5. новембра 1950. године, намењену заштити грађанским и политичким правима и пет пратећих протокола.²⁰ У Конвенцији се не наводи право на становање, али, у члану 8 је прописано да сви људи имају право на поштовање свог приватног и породичног живота, њиховог дома и на своју преписку, као и право на оснивање породице (члан 12).

Савет Европе усвојио је и Европску социјалну повељу (*European Social Charter*),²¹ октобра 1961. године и ревидирану маја 1996. године, намењену заштити социјалних и економских права. Европски комитет за социјална права је потврдио да је Европска социјална повеља документ

²⁰ Видети: Council of Europe: *European Convention on Human Rights and its 5 Protocols*, <http://www.hri.org/docs/ECHR50.html>, приступ: 4.5.2010.

²¹ Council of Europe: *European Social Charter* <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/html/035.htm>, приступ: 4.5.2010.

комплементаран Европској конвенцији о људским правима и да права гарантована Повељом нису ограничавајућа сама себи, већ комплементарна правима из Конвенције. Ипак, пракса је потврдила да је недељивост свих побројаних права више теорија него стварност, зато што политичка и грађанска права тешко могу да остваре она лица која су лишена основних економских и социјалних права. Ревидирана Европска социјална повеља из 1996. године садржи специфично право на заштиту против сиромаштва и социјалне искључености. Документ, такође, садржи заштиту против модерних облика насиља – као што је сексуално узнемиравање, као и модерних облика искључености/ексклузије – као што је бескућништво.²² У члану 31 пише: „Са намером да се обезбеди задовољавајућа пракса у остваривању права на становање, уговорнице прихватају да предузимају мере у намери: да помогну да се обезбеди становање на адекватан начин, да спрече и умање статус бескућништва, са погледом на његово постепено елиминисање, да учине да цена становања буде прихватљива људима који немају потребна примања“.

Стална конференција локалних и регионалних власти Европе (*Permanent conference of local and regional authorities of Europe*, 1993), која се одржава од 1993. године, промовише препоруку са циљем интегрисања права на становање, у оквиру постојећих законских инструмената, посебно у складу са Европском конвенцијом о људским правима.

Право на становање регулисано је и на нивоу Европске уније. Наиме, Уговор о Европској унији (*Treaty of the European Union*),²³ из 1992. године, у члану 136 упућује на фундаментална социјална права утврђена Европском социјалном повељом из 1961. године (ревидирана Социјална повеља обухвата право на становање).

Европски парламент (*European Parliament*), који чине представници грађана – посланици, који се бирају на општим, непосредним изборима, сваких пет година, изабрано је тело које представља грађане Европске уније и учествује у законодавном процесу.²⁴ Ова институција ЕУ такође је донела низ значајних аката везаних за остваривање права на становање

²² Видети текст: *Social rights require adequate protection in Europe* too http://www.coe.int/t/commissioner/Viewpoints/061016_en.asp, приступ: 25.1.2010.

²³ Видети, на пример: *Уговор из Масстрихта или Уговор о Европској унији*, <http://eubezbednost.ccmr-bg.org/pdf/Ugovor%20iz%20Mastrihta%20ili%20Ugovor%20o%20Evropskoj%20uniji.pdf>, приступ: 4.5.2010.

²⁴ Видети опширније: *Briefing No 39, The social aspects of enlargement of the European Union*, II. The Positions of the Institutions of the European Union, 1. The European Parliament http://www.europarl.europa.eu/enlargement/briefings/39a2_en.htm, приступ: 4.5.2010.

и елиминисање бескућништва. Резолуција о становању за бескућнике (*Resolution on housing for the homeless*, June 1987) донета је јуна 1987. године, по којој „право на становање треба да буде гарантовано легислатуром држава чланица и да га државе чланице препознају као фундаментално право“.²⁵ Затим, маја 1996. године усвојена је Резолуција Европског парламента о Другој конференцији Уједињених нација о становању из маја 1996. године (*European Parliament resolution on the United Nations Habitat II conference*, May 1996), по којој је неопходно „одмах позвати Европску унију да инкорпорише право на становање у све уговоре и повеље којима се регулишу активности и циљеви Европске уније“. У мају 1997. донета је Резолуција Европског парламента о социјалним аспектима становања (чије доношење прати оснивање Европског форума за становање) (*European Parliament resolution on the social aspects of housing*, May, 1997), у којој се „позива Европска унија да обухвати право на становање својим уговорима“. Као значајно, треба навести и извештај Bertel Haarder из марта 2000. године, који је усвојила Комисија за слободу и права грађана, при Европском парламенту (*European Parliament, Commission on the freedom and rights of citizens, Bertel Haarder report*, March 2000). У овом извештају се захтева да сва економска и социјална права, рангирана од социјалне заштите ка условима адекватног становања и од медицинске бриге ка одговарајућем образовању, треба да буду инкорпорирана у будућу Повељу Европске уније о основним правима.

Комитет региона објавио је иницијативу за бескућнике 1999. године (*Committee of the regions: announcement of initiative for the homeless*, 1999/С 293/07), у којој се наглашава да уколико се „становање сматра једним од првих услова да се омогући особи да учествује у процесу социјалног и професионалног остваривања, Комитет региона позива европске судове да унапреде стремљење ка остваривању права на становање“.

Европска комисија за комуникацију (*European Commission Communication: Building a Europe of "inclusion"*, March 2000), у својој тежњи ка „инклузивној Европи“, сматра да је „губитак стана један од најозбиљнијих показатеља сиромаштва и социјалне искључености“, па је зато неопходно „... унапредити опште мере социјалне инклузије, захваљујући законском оквиру, који дефинише искључење у смислу приступа основним правима на пољу: запошљавања, становања, медицинске бриге, образовања, културе, породице и заштите деце“.

²⁵ *Draft Charter of Fundamental Rights of the European Union*, Brussels, 19 April 2000, Charte 4242/00, Contrib 115, loc.cit.

Право на становање, у појединим државама чланицама Европске уније, најпре је регулисано уставним одредбама, као у праву: Белгије, Шпаније, Грчке, Португала, Финске, Холандије, Шведске, затим уставним актима појединих области у Немачкој (Бремен, Берлин, Брандебург, Баварија, Хамбург), коначно, посебним законима о становању или законима којима се регулише борба против сиромаштва (Француска, Данска, Уједињено Краљевство, Италија, Ирска, Немачка).²⁶

Правна регулатива домаћег права (норме о бескућништву, скитничењу) – Устав Републике Србије²⁷ не прописује посебно право на становање. У Другом делу Устава, под називом: „Људска и мањинска права и слободе“, у члану 69, прописује се право на социјалну заштиту, тако да грађани и породице којима је неопходна друштвена помоћ ради савладавања социјалних и животних тешкоћа и стварања услова за задовољавање основних животних потреба, имају право на социјалну заштиту, чије се пружање заснива на начелима социјалне правде, хуманизма и поштовања људског достојанства.

Закон о потврђивању Ревидиране европске социјалне повеље, усвојене у Стразбуру,²⁸ прописује право на становање у члану 31. У намери да обезбеде ефективно остваривање права на становање, стране уговорнице се обавезују да преузимају мере које имају за циљ: унапређивање приступа стамбеном смештају одговарајућег стандарда; спречавање или умањивање појаве бескућништва, како би се она постепено уклонила; да учине да цене стамбеног смештаја буду доступне онима који немају довољно средстава.

Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центра за социјални рад²⁹ прописује да се приликом вођења досијеа о кориснику, у евидентирању „породичних и срединских утицаја“ (образац бр. 2), као „посебни проблеми чланова породице – домаћинства“, узимају у обзир и скитња, односно бескућништво. У Националној стратегији за младе³⁰ износи се да се, према подацима полиције, број деце и младих који живе или раде на улици у Републици Србији креће око 400, од тога око 200 у

²⁶ Видети опширније: *Draft Charter of Fundamental Rights of the European Union*, Brussels, 19 April 2000, Charte 4242/00, Contrib 115, loc. cit.

²⁷ *Устав Републике Србије*, „Сл. гласник РС“, бр. 98/2006.

²⁸ *Закон о потврђивању Ревидиране европске социјалне повеље усвојене у Стразбуру 3. маја 1996*, „Сл. гласник РС – Међународни уговори“, бр. 42/2009.

²⁹ *Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центра за социјални рад*, „Сл. гласник РС“, бр. 59/2008, 37/2010, 39/2011 – др. правилник, 1/2012 – др. правилник.

³⁰ *Национална стратегија за младе*, „Сл. гласник РС“, бр. 55/2008.

Београду. Међутим, поуздано се може претпоставити да је овај број непоредиво већи. Ови млади углавном су лишени било какве организоване помоћи и подршке и у великом су ризику да постану жртве трговине људима. Као посебно осетљиве, маргинализоване и социјално угрожене групе младих, осим оних који су: без родитељског старања, смештени у васпитне установе, сиромашни, они који нису обухваћени школским системом, припадници националних мањина, верских заједница, млади са потребом за посебном подршком, избегла и расељена лица, у Стратегији развоја здравља младих у Републици Србији³¹ наводе се и бескућници. У Стратегији за борбу против дрога у Републици Србији за период од 2009. до 2013. године³² констатује се да је утицај дроге на друштво „разарајући“³³ и да изазива, између осталог, бескућништво и сиромаштво. Навођење дечијег бескућништва, као примера злоупотребе права детета, јасно је истакнуто у Правилнику о наставном плану и програму предмета грађанско васпитање за осми разред основне школе.³⁴ Правилник о ближим условима за оснивање и нормативима и стандардима за обављање делатности установа социјалне заштите за смештај деце и омладине без родитељског старања и деце и омладине са поремећајима у понашању³⁴ прописује обавезу посебног евидентирања малолетника који се више од два пута прихватају у станици, са циљем да се месно надлежном центру за социјални рад предложи конкретан програм даљег рада у случају скитње малолетника (члан 27).

Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији³⁵ наводи читав низ препорука у вези са стамбеним приликама повратника Рома, у периоду после реадмисије (бр. 5.4.2). За повратнике бескућнике треба организовати смештај.

³¹ Стратегија развоја здравља младих, „Сл. гласник РС“, бр. 104/2006.

³² Стратегија за борбу против дрога у Републици Србији за период од 2009. до 2013. године, „Сл. гласник РС“, бр. 16/2009.

³³ Правилник о наставном плану и програму предмета грађанско васпитање за осми разред основне школе, „Сл. гласник РС“, бр. 6/2008.

³⁴ Правилник о ближим условима за оснивање и нормативима и стандардима за обављање делатности установа социјалне заштите за смештај деце и омладине без родитељског старања и деце и омладине са поремећајима у понашању, „Сл. гласник РС“, бр. 88/93, 121/2003, 8/2006, 63/2006 и 36/2008 – др. правилник, 50/2012.

³⁵ Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији, „Сл. гласник РС“, бр. 27/2009.

Смернице добре клиничке праксе у клиничком испитивању³⁶ претпостављају постојање етичких и међународних стандарда квалитета за планирање, спровођење, записивање и извештавање при испитивањима која се изводе на људима. У групу вулнерабилних испитаника спадале би и: сиромашне особе, бескућници и номади.

Закључак – Савремени облик бескућништва отпочео је као последица економских потреса у модерним друштвима 20. века, потпомогнут смањеном доступношћу да се обезбеди адекватно становање за сиромашније људе.

О бескућницима/скитницама/вагабундама данас је скоро немогуће изнети закључак који би окончачо, умањео или бар ублажио њихов статусни положај и утицао на смањење њиховог виктимитета. Напротив, јавља се нова учесталост категорија људи који су се раније ређе, спорадично карактерисали као бескућници (деца) или сасвим нове форме код оних који су иначе мање изложени да ступе у категорију бескућника (средњи слој становништва екстремно осиромашен).

Стратегија социјалне инклузије у Европској унији била је усвојена од стране Европског савета у Лисабону 2000. године. Тиме су јасно обезбеђени услови за постизање опште сагласности на нивоу земаља Европске уније да се стимулише постизање координиране развојне националне политике у овој области. Општи циљеви усвојени у Стратегији обухватају промовисање доступности становању и превенције бескућништва. Стратегија социјалне инклузије у Европској унији спојена је, у међувремену, са још две одвојене стратегије о пензијама и здравственој заштити, у једну јединствену стратегију о социјалној заштити и социјалној инклузији. У марту 2006. године, Европски савет је усвојио нови оквир за процес социјалне заштите и за процес социјалне инклузије. У том ревидираном оквиру усвојена су три нова циља опште социјалне инклузије, укључујући: „обезбеђивање приступа свим добрима, правима и службама, неопходним за учешће у друштвеном животу, превенирање и обраћање пажње у односу на искључивање и борба против свих облика дискриминације који воде ка искључивању“. Овај документ, на путу наше земље ка Европској унији, довољан је подстрек, али и обавеза, ка усвајању нових законских

³⁶ Смернице добре клиничке праксе у клиничком испитивању, „Сл. гласник РС“, бр. 28/2008.

решења којима би се на експлицитан начин штитило право на адекватно становање сваког становника код нас.³⁷

Литература

- Јасић, С. (1968), *Закони старог и средњег вијека*, Београд.
- Константиновић-Вилић, С., Костић, М. (2011), *Пенологија*, Ниш: Центар за публикације Правног факултета.
- Константиновић-Вилић, С., Николић-Ристановић, В., Костић, М. (2012), *Криминологија*, Ниш: Центар за публикације Правног факултета.
- Костић, М. (2008), Задовољавање потреба у условима сиромаштва, *Социјална мисао* 60, стр. 119–132.
- Перовић, К. (1998), *Криминологија*, Универзитет Црне Горе – Подгорица, Никшић.
- Clinard, M. B. (1968), *Sociology of Deviant Behavior*, New York: Holt, Rinehart and Winston.

Интернет адресе

- Braving the Streets: The Anthropology of Homelessness*, <http://www.questia.com/library/1520226/braving-the-street-the-anthropology-of-homelessness>
- Homelessness*, <http://en.wikipedia.org/wiki/Homelessness>
- Homelessness in the United States*, http://en.wikipedia.org/wiki/Homelessness_in_the_United_States#Crimes_against_homeless_people
- Teen 'sport killings' of homeless on the rise*, <http://edition.cnn.com/2007/US/02/19/homeless.attacks/index.html>
- A.L. Beier, Paul Ocobock: *A History of Vagrancy and Homelessness in Global Perspective*, Ohio University Press, Swallow Press, <http://www.ohioswallow.com/book/Cast+Out>
- Tim Lambert, *A History of Poverty*, <http://www.localhistories.org/povhist.html>
- Rae Brigdman, Irene Glasser: *Braving the Streets: The Anthropology of Homelessness*, Berghahn Books, New York 1999.

³⁷Bill Edgar and Henk Meert, *Fifth Review of Statistics on Homelessness in Europe*, November 2006, FEANTSA, p. 7, http://www.feantsa.org/files/transnational_reports/2006reports/06RSen.pdf, приступ: 27.4.2010.

- <http://www.questia.com/read/11070485?title=Braving%20the%20Street%3a%20The%20Anthropology%20of%20Homelessness>
Street children, http://en.wikipedia.org/wiki/Street_children
ETHOS – European Typology of Homelessness and housing exclusion, <http://www.feantsa.org/files/freshstart/Toolkits/Ethos/Leaflet/EN.pdf>
Draft Charter of Fundamental Rights of the European Union, Brussels, 19 April 2000, Charte 4242/00, Contrib 115, www.europarl.europa.eu/charter/civil/pdf/con115_en.pdf
Council of Europe: *Housing Rights: The Duty to Ensure Housing for All*, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1292391&Site=CommD>
Council of Europe: *European Convention on Human Rights and its 5 Protocols*, <http://www.hri.org/docs/ECHR50.html>
Council of Europe: *European Social Charter*, <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/html/035.htm>
Social rights require adequate protection in Europe too, http://www.coe.int/t/commissioner/Viewpoints/061016_en.asp
Уговор из Мастрихта или Уговор о Европској унији, <http://eubezbednost.ccmr-bg.org/pdf/Ugovor%20iz%20Mastrihta%20ili%20Ugovor%20o%20Evropskoj%20uniji.pdf>
Briefing No 39, The social aspects of enlargement of the European Union, II. The Positions of the Institutions of the European Union, 1. The European Parliament, http://www.europarl.europa.eu/enlargement/briefings/39a2_en.htm
Bill Edgar and Henk Meert, *Fifth Review of Statistics on Homelessness in Europe*, November 2006, FEANTSА, p. 7.
http://www.feantsa.org/files/transnational_reports/2006reports/06RSen.pdf

Прописи

- Устав Републике Србије*, „Сл. гласник РС“, бр. 98/2006.
Закон о потврђивању Ревидиране европске социјалне повеље усвојене у Стразбуру 3. маја 1996, „Сл. гласник РС – Међународни уговори“, бр. 42/2009.
Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центра за социјални рад, „Сл. гласник РС“, бр. 59/2008, 37/2010, 39/2011 – др. правилник, 1/2012 – др. правилник.
Национална стратегија за младе, „Сл. гласник РС“, бр. 55/2008.
Стратегија развоја здравља младих, „Сл. гласник РС“, бр. 104/2006.

Стратегија за борбу против дрога у Републици Србији за период од 2009. до 2013. године, „Сл. гласник РС“, бр. 16/2009.

Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији, „Сл. гласник РС“, бр. 27/2009.

Смернице добре клиничке праксе у клиничком испитивању, „Сл. гласник РС“, бр. 28/2008.

Правилник о наставном плану и програму предмета грађанско васпитање за осми разред основне школе, „Сл. гласник РС“, бр. 6/2008.

Правилник о ближим условима за оснивање и нормативима и стандардима за обављање делатности установа социјалне заштите за смештај деце и омладине без родитељског старања и деце и омладине са поремећајима у понашању, „Сл. гласник РС“, бр. 88/93, 121/2003, 8/2006, 63/2006 и 36/2008 – др. правилник, 50/2012.

HOMELESS PEOPLE – THE WAY OF LIFE OR THE FORM OF VICTIMIZATION

By Miomira KOSTIC, Aleksandar MIHAJLOVIC

ABSTRACT

The modern form of homelessness has started as the consequence of the economic distress in modern societies of the 20. century, helped by the minor possibility to provide adequate housing. About the street children, homeless people, vagabonds, today is nearly impossible to make an unique conclusion which could end, reduce or even mitigate their social position and influence to disparage their victimity.

On the contrary, there is a new frequency of the people who were in the past rarely or sporadic homeless (children) or completely new form at the category who had been subjected as little as possible to the homeless status of life (extreme poor people of the ex-middle social category).

Today, in the 21st century, Europe, social rights need to be adequately protected. The revised European Social Charter of 1996 contains a legal provision on a specific social right to be protected from poverty and social exclusion. This provision offers protection from some contemporary forms of violence (such as sexual harassment) and some modern forms of exclusion (such as

vagrancy and loitering). The phenomenon of the so-called „crying“ poverty in Europe today refers to the categories of elderly people, disabled persons, migrants, the homeless people and to all the categories of the street children, as well as others persons living in unbearable and undignified living conditions. Homeless minors fall into a category of particularly endangered social groups.

Olja Družić Ljubotina*
Mladen Knežević**

**IZAZOVI U
PRISTUPANJU
PROBLEMU
BESKUĆNIŠTVA
U HRVATSKOJ**

Apstrakt: Problem beskućništva u Hrvatskoj uglavnom je zanemaren u smislu sustavne, konkretne i jasne vizije u pristupanju i modelima rada s ovom skupinom korisnika. Osobe ostaju relativno dugo u statusu beskućnika i često usamljeni u svojoj borbi da izađu iz njega. Točan broj beskućnika u Hrvatskoj nije poznat i to najčešće zbog problema evidentiranja ovih korisnika koji većinom nemaju regulirano prebivalište odnosno boravište. U Hrvatskoj beskućnici nisu bili prepoznati kao kategorija korisnika u sustavu socijalne skrbi, sve do donošenja novog Zakona o socijalnoj skrbi 2011. godine, kada se prvi put pojavljuju kao korisnici sustava socijalne skrbi. Rijetka istraživanja beskućništva u Hrvatskoj pokazuju da su beskućnici većinom muškarci, u prosjeku oko 52 godine, najčešće samci ili razvedeni, koji u velikom broju slučajeva imaju djecu i koji su doprinostili društvu svojim radom jer su bili zaposleni, ali su ostali bez posla zbog različitih razloga. Brojni su izazovi obzirom na sustavni pristup u rješavanju problema beskućnika, a u ovom članku su prikazani neki mogući konkretni koraci koji bi mogli biti svojevrsnim odgovorom na navedene izazove.

Ključne riječi: beskućništvo, socijalni problem, neoliberalizam, Hrvatska

Uvod

Iako bi semantičko značenje riječi beskućnik trebalo nositi sadržaj nekoga tko je bez kuće, u Anićevu rječniku hrvatskog jezika nalazimo da beskućnik znači onaj koji nema ništa; siromah (Anić, 1998: 52). Anić je time vjerojatno htio naglasiti da je riječ o osobama u iznimno teškom socijalnom položaju, toliko teškom da nemaju niti nekog nužnog smještaja. U hrvatskom ćemo govoru naći još neke riječi povezane sa pojmom beskućništva, to je na primjer riječ latinskog korijena vagabund (od latinskog vāgor, lutati, skitati, potucati se, Žepić, 1991: 278), koja zapravo nosi sadržaj skitnica, ali se upotrebljava u hrvatskoj jezičnoj i komunikacijskoj kulturi još i u značenjima potucalo, protuha¹, probisvijet, vucibatina, lupalac, lupalica, bitanga, koje nam donose

* Docent, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Studijski centar socijalnog rada, e-mail: olja_druzic@yahoo.com

** Redovni profesor, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Studijski centar socijalnog rada, e-mail: mladen.knezovic@pravo.hr

¹ Zanimljivo je da se, prema Anićevom rječniku, koriste dva oblika za protuhu i to obična protuha i teška protuha (Anić, 1998: 931), što će reći da se ovaj oblik društvenog života može obavljati u nekom običnom ali i u teškom obliku.

neko moralno opredjeljenje osobe na koju se odnose, ali se u svakodnevnom govoru koristi i u značenju lopov, lupež, terminima koji se povezuju sa kaznenim zakonodavstvom, a ne samo sa nepovoljnim društvenim statusom osobe o kojoj je riječ. Jednom riječju, gotovo sve odrednice koje nalazimo u hrvatskoj jezičnoj kulturi imaju izrazito nepovoljan semantički sadržaj, ukazuju na osobe koje bismo u starijoj terminologiji socijalnog rada svrstavali u područje socijalne patologije.

Suvremena povijest beskućništva barem u nekim širim razmjerima, kako to govori opsežna literatura, počinje sa takozvanim procesima deinstitucionalizacije. Termin deinstitucionalizacija zapravo bi trebao označavati humanu ideju, da se osobe koje su smještene u nekim oblicima socijalnih (i zdravstvenih) institucija smještavaju u prihvatljivije oblike smještaja, kao što su prije svega stambene zajednice, obitelji udomitelja (za djecu ali i za odrasle), ali i male specijalizirane institucije koje rade po principima obiteljskih institucija.

Proces deinstitucionalizacije započeo je koncem pedesetih i bio posebno intenzivan u šezdesetim godinama prošlog stoljeća. Prema nekim autorima, prvijenac na tom području bila je američka savezna država Kalifornija, koja je dvjema zakonima, najprije 1957. godine, a zatim 1968. godine preusmjerila odgovornost za ovisnu populaciju na lokalne vlasti (Dear i Wolch, 1987: 144).

Značajan razlog za deinstitucionalizaciju u SAD bila je i dramatična promjena urbane strukture koja je zbog promjena stanovništva ostavila prazne velike gradske prostore, pa su lokalne vlasti našle rješenje da te prostore „popune“ obiteljima sa ozbiljnim materijalnim poteškoćama ali i osobama koje se „otpušta“ iz državnih institucija. U tim četvrtima, koje su postale „azili bez zidova“, kako će ih nazvati Michale Dear i Jennifer Wolch (Dear i Wolch, 1987: 142), populacija kojoj je bila potrebna intenzivna socijalna pomoć je getoizirana. Naime, opskrba u domovima i lokalni resursi za pomoć toj populaciji bili su izrazito manjkavi, pa je došlo do formiranja gradskih geta, koji su često imali daleko lošije uvjete nego institucije iz kojih su otpušteni. Osim ovog problema, desio se i tipičan problem konflikta nadležnosti administracija, koje su se sa svog teritorija pokušale „osloboditi“ populacije koja je otpuštena iz institucija, što je dovelo do novih poteškoća ovih ljudi (Dear i Wolch, 1987: 147).

Ubrzo dolazi do novog preokreta, koji je doveo tu populaciju u iznimno tešku situaciju i dramatično povećao broj beskućnika. Ranije napuštene gradske četvrti američkih gradova, u koje su naseljeni ljudi otpušteni iz velikih institucija, koji su živjeli u krajnjoj bijedi i bez dostatne podrške izvaninstitucionalnih struktura, postaju u vrijeme snažne ekonomske ekspanzije zanimljive za obnovu i reurbanizaciju, što dovodi do pritiska krugova zainteresiranih za

izgradnju i prodaju stanova i poslovnih objekata na ovu nezaštićenu populaciju, pa se enormno povećava broj beskućnika (Dear i Wolch, 1987: 172).

Istovremeno sa ovim procesom, neoliberalna politika koju započinje intenzivirati predsjednik Ronald Reagan, počinje i financijski ugrožavati do tada postignut nivo razvoja države blagostanja, značajno smanjujući troškove socijalne zaštite i prenoseći dobar dio socijalne skrbi na neprofitni sektor i volontere pretežno iz organizacija povezanih sa vjerskim organizacijama.

U Velikoj Britaniji je situacija bila nešto drugačija, iako treba reći da su rezultati bili vrlo slični. Rast i jačanje socijalne države počinje iza II svjetskog rata na temeljima Keynezijanske ekonomske politike pune zaposlenosti. Laburistička partija vodila je socijaldemokratsku politiku u kojoj je važan faktor bila nacionalizacija najvažnijih nacionalnih resursa kao što su rudnici, čeličane, željeznice, a vodila se redistributivna porezna politika.

Snažan zamah protiv socijalne države počinje dolaskom na vlast Margaret Thatcher koja se odlučuje za privatizaciju svega što se privatizirati dalo. Ova ideja proizlazi iz temeljnih neoliberalističkih uvjerenja o tome da je država loš vlasnik i da se mora povući iz vlasničkih modela, a da regulacijske mehanizme treba prepustiti slobodnom tržištu. Država treba samo osigurati normalno funkcioniranje slobodnog tržišta minimalnim normativnim intervencijama.

I SAD i Velika Britanija su države koje su „perjanice“ neoliberalističke politike i nijedna od njih nije našla sustav praćenja niti razrješavanja problema beskućništva na razini države (O'Connell, 2003: 169). To je naravno očekivano, jer su tendencije u neoliberalističkom pristupu razrješavanju ekonomskih problema oba društva sve prije nego iščezle, može se govoriti upravo suprotno, da su ojačale, a to u jednakom omjeru smanjuje šansu beskućnika i siromašnih.

Beskućništvo u Hrvatskoj – U Hrvatskoj se ponekad može čuti da beskućništvo nije „ozbiljan problem“ jer nema značajnu incidenciju, pa se time onda i opravdava nedovoljna posvećenost sustava u bavljenju njime. No, kao što je poznato, je li neki problem „ozbiljan“ ne određuje jedino uvid u njegovu brojčanu zastupljenost već i složenost problematike. A beskućništvo po svojoj složenosti u brojnim aspektima možemo ubrojiti u sam vrh socijalnih problema.

Problem beskućništva u Hrvatskoj uglavnom je zanemaren u smislu sustavne, konkretne i jasne vizije u pristupanju i modelima rada s ovom skupinom korisnika. Osobe ostaju relativno dugo u statusu beskućnika, često usamljeni u svojoj borbi da izađu iz njega, iako sustav socijalne skrbi novim Zakonom o socijalnoj skrbi (Narodne novine 33/2012), u kojem se prvi put beskućnici navode kao korisnici, implicira beskućništvo kao problem privremenog karaktera.

Točan broj beskućnika u Hrvatskoj nije poznat i to najčešće zbog problema evidentiranja ovih korisnika koji većinom nemaju regulirano prebivalište odnosno boravište. No, evidentiranih beskućnika koji su smješteni u prenoćištima i ostvaruju određena prava iz sustava socijalne skrbi je, prema podacima Crvenog križa², negdje oko 600.

U Hrvatskoj beskućnici nisu bili prepoznati kao kategorija korisnika u sustavu socijalne skrbi, sve do donošenja novog Zakona o socijalnoj skrbi 2011. godine (Narodne novine 124/2011). U 2012. godini stupio je na snagu izmijenjeni Zakon o socijalnoj skrbi (Narodne novine 33/2012), gdje u članku 2., stavak 1., pod točkom 10. stoji da je beskućnik „osoba koja nema mjesto stanovanja niti sredstava kojima bi mogla namiriti potrebu stanovanja te je privremeno smještena u prihvatilištu, ili boravi na javnim ili drugim mjestima koja nisu namijenjena za stanovanje“.

U novom Zakonu o socijalnoj skrbi (NN 33/12), kao što je prethodno navedeno, beskućnici su konačno prepoznati kao korisnici socijalne skrbi odnosno kao oni koji „nemaju dovoljno sredstava za podmirivanje osnovnih životnih potreba, a nisu ih u mogućnosti ostvariti svojim radom, приходима од имовине од обвезника уздржавања или на други начин“. Pri tom se kao osnovne životne potrebe ovim Zakonom navode: prehrana, smještaj, odjeća i druge stvari za osobne potrebe, osobna njega, kućanske potrepštine, grijanje, zdravstvena skrb i sudjelovanje u životu zajednice. Ovim Zakonom definirani su uvjeti i način ostvarivanja prava i socijalnih usluga koje mogu ostvariti beskućnici, kao i pružatelji tih usluga.

Beskućnicima je, uz druga prava, omogućen privremeni smještaj u prihvatilištu za beskućnike, kao i ostvarivanje prava na uslugu stručne potpore u obavljanju poslova i zapošljavanju kojom se potiče radna aktivacija i socijalno uključivanje ovih korisnika (Karačić, 2012). Također je ovim Zakonom propisano da su veliki gradovi i gradovi središta županija dužni u svom proračunu osigurati sredstva za uslugu prehrane u pučkim kuhinjama, kao i pružanje usluga prihvatilišta za beskućnike na način propisan ovim zakonom. Nadalje, u članku 104. stavak 4. istog Zakona navodi se sljedeće: „Radi sprečavanja, ublažavanja i otklanjanja uzroka socijalnog isključivanja beskućnika, pružatelj usluge privremenog smještaja, centar za socijalnu skrb i lokalna zajednica dužni su surađivati i zajednički planirati aktivnosti za osiguranje njihovog prebivališta i njihovog uključivanja u svakodnevni život lokalne zajednice.“

Na području Hrvatske danas postoje prenoćišta odnosno prihvatilišta za beskućnike u osam gradova: Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu, Rijeci, Puli, Osi-

²<http://ckz-prihvatiliste.com/543/>

jeku, Zadru i Splitu. Iako je na razini državne politike problem beskućništva relativno zanemaren, postoje različite institucije i organizacije koje se bave podrškom i pomoći beskućnicima. To su: Udruga Most iz Splita, Franjevački svjetovni red iz Rijeke, Caritas biskupije Đakovo, Caritas Zadarske nadbiskupije, Caritas Zagrebačke nadbiskupije, Caritas, Knjižnice grada Zagreba (projekt Knjigom do krova), Ustanova Dobri dom Grada Zagreba, Hrvatski Crveni križ, HVIDRA iz Karlovca, Katolička udruga Kap dobrote iz Zagreba, Društvo studenata socijalnog rada, Volonterski centar Zagreb, Crveni križ Pula, Udruga Ulični Suputnik, te Ministarstvo socijalne politike i mladih.

Iako je poznato da su beskućnici osobe s vrlo specifičnim problemima koji se ne mogu prevladati bez sustavne, individualizirane i dugotrajne stručne pomoći i podrške, sustav socijalne skrbi na potrebe beskućnika uglavnom odgovara jednokratnim intervencijama u vidu novčane pomoći ili osiguranja privremenog smještaja (Karačić, 2012). Jedan od razloga je, velikim dijelom, ranije navedena činjenica da je u ukupnom broju korisnika prava iz socijalne skrbi broj beskućnika „zanemariv“ te ovom problemu nije posvećena dovoljna pažnja od strane sustava. No, kao što je ranije prikazano, sve više jača mreža organizacija na lokalnim razinama koje pružaju pomoć i podršku beskućnicima, sudjeluju u zagovaranju prava ovih korisnika i senzibiliziranju stručne i ostale javnosti. Naime, upravo senzibiliziranje stručne javnosti jedan je od iznimno važnih koraka do unapređenja statusa beskućnika.

Kao što je poznato, beskućništvo je opterećeno vrlo snažnim vrijednosnim procjenama, stigmom, okrivljavanjem korisnika. Nerijetko se smatra da je materijalni status područje života za koje je u konačnici čovjek sam odgovoran i da na njega može i sam utjecati. Iz toga proizlazi da ukoliko je netko primjerice beskućnik, isključivo sam snosi odgovornost što se našao u takvoj situaciji i da osnovni razlog njegovog statusa leži u nedovoljnom trudu, zalaganju ili želji za uspjehom. Iz razumijevanja uzroka beskućništva proizlaze stavovi onih koji su u doticaju s beskućnicima, a stavovi su usko povezani sa stigmom i predrasudama o njima. Iz stavova prema nekome ili nečemu proizlaze konkretna ponašanja, motivacija da se nešto (ne) učini ili promijeni (Družić Ljubotina, 2012). Ukoliko su ti stavovi negativni, tada su želja za pružanjem pomoći i mogućnosti ulaganja u promjenu – manje. O tome kakav je stav i razumijevanje ove problematike, primjerice kod kreatora socijalne politike, reflektirat će se na predložene mjere prema ovoj populaciji korisnika. Upravo zato je senzibiliziranje za ovu, još uvijek relativno nepoznatu i neprepoznatu kategoriju korisnika unutar socijalne skrbi, iznimno važno.

Istraživanja o beskućništvu u Hrvatskoj – U svijetu su provedena brojna istraživanja o beskućništvu, s obzirom na to da je taj problem u tzv. zapadnim društvima prisutan dugi niz godina. Kod nas beskućništvo kao socijalni problem nije bilo zastupljeno u značajnoj mjeri te vjerojatno i zbog toga nije bilo mnogo istraživanja o uzrocima beskućništva u Hrvatskoj.

Različita svjetska istraživanja pokazuju da su najčešći uzroci odnosno rizici za beskućništvo sljedeći (Hill i Stamey, 1990; Lee, Jones i Lewis, 1990; Koegel, Burnam i Baumohl, 1996; Main, 1998; Anderson i Christian, 2003): dugotrajno siromaštvo, dugotrajna nezaposlenost, samohrano roditeljstvo, nizak stupanj obrazovanja, ovisnost (alkohol, droga, kockanje), narušeno mentalno zdravlje, narušeno tjelesno zdravlje, slaba socijalna mreža, izdržavanje zatvorske kazne, gubitak mjesta za stanovanje, itd.

Neka su svjetska istraživanja (Caton i sur., 2005) pokazala da je manji rizik od dugotrajnog beskućništva kod: mladih ljudi, zaposlenih, dobrih vještina suočavanja s problemima, adekvatne obiteljske podrške, gdje nije bilo zlostavljanja u obitelji, nije bilo lišenja slobode. Kao glavni rizični faktori dugotrajnog beskućništva pokazali su se starija dob i lišenje slobode.

Europska komisija (2007)³ svrstala je glavne uzroke beskućništva na sljedeći način: strukturalni uzroci (npr. ekonomska politika), institucionalni uzroci (npr. djetinjstvo u instituciji, zatvor), uzroci vezani uz odnose (npr. obiteljsko nasilje), osobni uzroci (npr. problemi mentalnog zdravlja).

Jedino znanstveno istraživanje o beskućništvu u nas je 2009. godine proveo tim znanstvenika na *Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar*, gdje je vidljivo da se uzroci beskućništva u Hrvatskoj ne razlikuju u velikoj mjeri u odnosu na ranije navedene uzroke iz svjetskih istraživanja. Autorica i voditeljica ovog znanstveno istraživačkog tima Šikić Mićanović (2012) tako naglašava da ovo kvalitativno istraživanje nije osmišljeno tako da bi se ustanovio reprezentativan profil osoba koje jesu beskućnici, već da bi se povećalo razumijevanje beskućništva u Hrvatskoj. Naglasak je stavljen na socijalno podrijetlo i životne povijesti, trenutačne životne standarde, životne cikluse, iskustva i težnje beskućnika.

Istraživanje je provedeno u sedam gradova tijekom 2009. godine u prihvatilištima/prenočištima za beskućnike: Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu, Osijeku, Rijeci, Splitu i Zadru. U istraživanju je sudjelovalo 85 beskućnika, od čega 20 žena i 65 muškaraca. Prosječna dob za muškarce je bila 52,4 godine, a za žene

³ European Commission: Employment, Social Affairs and Equal Opportunities DG. Measurement of Homelessness at European Union Level, January 2007. Dostupno na http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/2007/study_homelessness_en.pdf

50,6 godina. Velika većina (72%) sudionika rođeni su u Hrvatskoj, a nešto više od jedne četvrtine (26%) rođeni su u bivšoj Jugoslaviji. Gotovo svi sudionici imaju hrvatsko državljanstvo (95%) i deklariraju se da su hrvatske nacionalnosti (88%). Većina sudionika su katolici (70%), dok manji broj (13%) ne pripada nijednoj vjeroispovijesti. Većina muškaraca u uzorku su razvedeni (57%) ili neoženjeni (32%). Što se tiče žena, većina je neudana (35%) ili razvedena (30%), a manji broj je u braku (20%). Oko dvije trećine sudionika istraživanja imaju djecu (70% žena, 57% muškaraca). Većina muškaraca, kao i većina žena završili su (djelomično) srednju školu (68% muškaraca, 55% žena) ili (djelomično) osnovnu školu (25% muškaraca, 35% žena). U pogledu vještina, relativno velik broj sudionika zna neki drugi jezik (42%), a gotovo jedna trećina ima vozačku dozvolu (28%), no samo mali broj sudionika je kompjutorski pismeni (9%).

Prosječno trajanje beskućništva među ženama u ovom istraživanju je 3,8 godina, u odnosu na 6,7 godina za muškarce. Većina sudionika (69%) u ovom istraživanju nije formalno zaposlena, ali ovisi o socijalnoj skrbi (između 500 i 1000 kuna mjesečno) ili mirovini (invalidskoj, vojnoj ili starosnoj između 1000 i 3000 kuna mjesečno). Oko 45% njih se bavi sivom ekonomijom, što uključuje skupljanje boca za reciklažu, građevinske radove i dr. (Šikić Mićanović, 2012).

Na pitanje o „najtežem“ problemu gotovo svi sudionici istraživanja ukazuju na nedostatak novca, koji često i neizbježno utječe na njihovo fizičko i mentalno blagostanje. S obzirom na prethodne formalne zaposlenosti, gotovo svi sudionici istraživanja su bili zaposleni prije beskućništva (94% muškaraca i 95% žena). Alarmantno je visok broj godina koje su proveli radeći u formalnoj ekonomiji; većina (39%) ispitanika provela je između deset i dvadeset godina radeći, a 22% je radilo između dvadeset i trideset godina. Samo 35% sudionika ima bankovni račun, što navodi na zaključak da nemaju nikakvu ušteđevinu na koju se mogu osloniti.

Autorica nadalje navodi da samo 60% sudionika ima zdravstveno osiguranje, što je nedovoljno s obzirom na to da beskućnici često pate od zdravstvenih problema tipičnih za siromaštvo, uključujući pothranjenost, zarazne bolesti i psihosocijalni stres prouzrokovan osamljenošću i nesigurnošću, zbog čega mogu postati ranjiviji od ostatka populacije na neke zdravstvene probleme (Svjetska zdravstvena organizacija, 2000: 24, prema Šikić Mićanović, 2012).

Većina beskućnika obuhvaćenih ovim istraživanjem nisu željeli postati beskućnici; uglavnom to nije bio njihov „izbor“. Prema ovom istraživanju pokazalo se da su uzroci beskućništva raznovrsni. To su (Šikić Mićanović, 2012): nasilje i trauma (zlostavljanje i zanemarivanje) u djetinjstvu, disfunkcionalne

obitelji, djetinjstvo u institucijama, nezaposlenost, finansijski problemi i dugovi, loše zdravstveno stanje, prisilno izgnanstvo, raspad obitelji nakon razvoda, gubitak doma, uključujući progonoštvo zbog rata, smrt bračnog druga, zatvor, životni izbor.

Kao dodatni, otežavajući faktori pokazali su se: neodgovarajuća socijalna usluga, nezaposlenost i/ili nedostatak finansijskih sredstava, osobna inertnost te nedostatak podrške od strane obitelji i prijatelja. Autori ovog istraživanja zaključuju da je velik broj beskućnika doživio dugoročne i višestruke teškoće, koji se u nekim slučajevima mogu pratiti unatrag do njihova djetinjstva. Utjecaj nasilja, u prošlosti i sadašnjosti, u ovoj je studiji zapanjujuće značajan faktor kod žena i njihovih putova do beskućništva. Autorica također naglašava da su u većini slučajeva individualna iskustva s beskućništvom povezana s većim društvenim procesima i uvjetima i situacijskim čimbenicima te da nisu inherentne pojedincu (Šikić Mićanović, 2012).

Frustracija i osjećaj napuštenosti, isključenosti i izolacije, potpuno nepovjerenje u institucije i sustav socijalne skrbi bili su zajednički svim sudionicima ovog istraživanja. Na primjer, neke su ispitanice prikazale prihvatilište kao geto gdje se smještaju svi beznadni slučajevi: *... ti su ljudi ostavljeni da propadaju. Mi smo jednostavno znate ostavljeni, gurnuti na marginu i moramo propast, ne* (Ivanka, 56, prema Šikić Mićanović, 2012).

U okviru gradskog Ureda za socijalnu zaštitu i osobe s invaliditetom Grada Zagreba provedena su dva istraživanja o beskućništvu u Zagrebu, i to 2002. i 2008. godine. U nastavku ćemo prikazati neke od nalaza ova dva istraživanja čije je podatke objavio Ured za socijalnu zaštitu i osobe s invaliditetom Grada Zagreba (Galić i Pavlina, 2012).

Ciljevi prvog istraživanja provedenog 2002. godine bili su utvrditi stvarni broj beskućnika na području grada Zagreba i neka sociodemografska obilježja beskućnika, kao što su dobna i spolna struktura, materijalni status, obrazovni i radni status, sociopatološke pojave u primarnoj i vlastitoj obitelji, obiteljski status, stambeni status. Ovim istraživanjem su bile obuhvaćene odrasle osobe privremeno ili trajno smještene u ustanove socijalne skrbi i zdravstvene ustanove, osobe koje dulje vrijeme borave u psihijatrijskim bolnicama jer nemaju smještaj, te osobe koje žive u improviziranim objektima koji se ne mogu smatrati domom ili žive „na cesti“.

Podaci su prikupljeni neposredno i posredno. Neposredno su prikupljeni u razgovoru s beskućnicima i to putem intervjua i ankete. Posredno su prikupljeni u centrima za socijalnu skrb i ustanovama socijalne skrbi, zdravstvenim ustanovama, vijećima gradskih četvrti, Policijskoj upravi Zagreb, Zatvoru u Zagrebu, te organizacijama civilnog društva. Istraživanjem je evidentirano 350

beskućnika na području grada Zagreba, od čega su 73% bili muškarci, a 27% žene. Prosječna dob bila je 57 godina, a 87% ispitanika imalo je prebivalište u Zagrebu.

Pokazalo se da se neke od tzv. sociopatoloških pojava u njihovoj primarnoj obitelji, kao primjerice zloraba alkohola i opojnih droga, pojavljuju otprilike u istom postotku kao i kod samih ispitanika. Autorice Galić i Pavlina (2012) navode kako navedeno ukazuje da su ispitanici neke oblike neprihvatljivog ponašanja imali priliku preuzeti iz svojih primarnih obitelji. Analiza strukture i stupnja obrazovanja zagrebačkih beskućnika pokazala je da je njihov obrazovni status nešto ispod stupnja obrazovanja prosječne populacije u Zagrebu. Naime, 73% ispitanika imalo je završeno redovno obrazovanje pri čemu je najveći broj sa završenom srednjom školom (35%), zatim sa završenom osnovnom školom (23%), dok je onih s nepotpunom osnovnom školom ili bez škole ukupno 24%.

Podaci ujedno pokazuju da iznad 20% ispitanika ima preko 14 evidentiranih godina radnog staža. Polovica od ukupnog broja ispitanika dulje je vrijeme izvan radnog procesa, bilo da su napustili posao, nikada nisu radili ili su dobili otkaz. Podaci o bračnom statusu pokazali su da njih 43% nije nikada bilo u braku, 34% se razvelo, 8% je u braku, 8% živi u izvanbračnoj zajednici, 4% su udovice ili udovci, a 3% odnosi se na kategoriju „ostalo“. Ovi su podaci pokazali da je kod velikog broja ispitanika (67%) evidentirana prekomjerna konzumacija alkohola, da značajan postotak ispitanika ima poteškoće mentalnog zdravlja (54%), te da je njih 18% počinilo neko kazneno djelo. Na pitanje o tome koja bi im bila najpoželjnija vrsta pomoći, njih gotovo 40% je navelo da najpoželjnijom pomoći smatra – dodjelu stana.

Drugo istraživanje istog gradskog ureda provedeno je 2008. godine sa svrhom analize postojećeg stanja beskućništva u gradu Zagrebu (Galić i Pavlina, 2012). U istraživanju su sudjelovali korisnici četiri prenoćišta: Prenocišta Gradskog društva Crvenog križa, Grgura Ninskog b. b., Prenocišta Heinzelova 78a, Prenocišta Caritasa Zagrebačke nadbiskupije – Dislocirana jedinica za smještaj beskućnika Rakitje i Prenocišta samostan „Misionarke ljubavi“ Seestre Majke Terezije u Jukićevoj ulici. Istraživanjem su obuhvaćena ukupno 123 korisnika, 111 muškaraca i 12 žena. Podaci su prikupljeni neposredno, anketnim upitnikom koji je ispunio korisnik prenoćišta. Prosječna dob sudionika korisnika usluga prenoćišta je 54 godine, a ukupni raspon se kreće između 27 i 81 godine. Veliku većinu korisnika usluga prenoćišta (preko 90%) predstavljaju muškarci, a u cijelom istraživanju obuhvaćeno je samo 11 žena. Više od polovice sudionika su beskućnici sa srednjom stručnom spremom. Malen udio sudionika čine oni s višom i visokom naobrazbom. S obzirom na radnu

sposobnost ustanovljeno je da je u prenoćištima smješten velik broj radnosposobnih osoba, njih 44,6%.

S obzirom na bračni status, većinu sudionika činile su osobe koje nemaju partnera, bilo da su samci ili razvedeni, odnosno udovci i udovice. Tek nešto više od 6% sudionika imale su bračnog partnera, odnosno živjele u izvanbračnoj zajednici. Više od polovice sudionika istraživanja ima djecu (54,9%), pri čemu najveći broj njih ima jedno dijete (30,3%). Najveći broj ispitanika bio je smješten u prenoćištu dulje od godinu dana, pri čemu je prosječna duljina smještaja 4,9 godina, a najdulji smještaj traje čak 19 godina. Ovdje su prikazani samo neki, uglavnom sociodemografski, podaci o beskućništvu na području grada Zagreba.

Iz ovih rijetkih, prethodno prezentiranih, istraživanja o beskućništvu u Hrvatskoj, može se zaključiti o svojevrsnom profilu beskućnika u Hrvatskoj. To su uglavnom muškarci, u prosjeku oko 52 godine, najčešće samci ili razvedeni, koji u velikom broju slučajeva imaju djecu, te koji su doprinosili društvu svojim radom jer su bili zaposleni, ali su ostali bez posla zbog različitih razloga (otkaz, zatvaranje firme i dr.). Nerijetko je kod njih prisutan problem ovisništva, bilo o alkoholu ili o kockanju. Ipak, generalizirati o profilu beskućnika je nemoguće (i opasno) s obzirom na složenost ove problematike i raznovrsnost razloga koji su ljude doveli u ovaj status. No, ono što najviše zabrinjava je, što je i iz istraživanja, ali i iz prakse vidljivo, da je prisutna dugotrajnost zadržavanja osoba u statusu beskućnika.

Izazovi u pristupanju problemu beskućništva u Hrvatskoj – Unatoč relativno malom broju beskućnika, beskućništvo po svojoj složenosti nameće potrebu sustavnih promjena i uvođenja novog pristupa u radu ako želimo postići reintegraciju ovih korisnika u zajednicu. Stoga Karačić (2012) navodi neke od ključnih koraka koje je potrebno poduzeti kako bi se unaprijedila sadašnja praksa u pristupanju problematici beskućništva u Hrvatskoj. Neki od koraka koje nudi ova autorica su:

- Promijeniti smjer djelovanja svih dionika prema socijalnom uključivanju, umjesto sustavnog isključivanja beskućnika iz zajednice.
- Snažnijim zalaganjem za prava beskućnika i drugih socijalno osjetljivih skupina senzibilizirati javnost, struke i donositelje odluka za potrebe ljudi koji žive u krajnjem siromaštvu.
- Osmisliti način evidentiranja beskućnika u lokalnoj zajednici koji neće ugroziti njihove slobode, ali će omogućiti planiranje adekvatnih resursa za njihovu zaštitu.

- S obzirom na specifičnosti beskućništva inicirati i zalagati se za strukturne promjene koje će omogućiti integrirani pristup ovim korisnicima.
- Obvezati različite dionike na koordinirano djelovanje. Kroz međure-sornu suradnju utvrditi procedure u postupanju svih koji su uključeni u proces zbrinjavanja beskućnika.
- Iznaci mogućnost za brže i jednostavnije reguliranje statusnih prava beskućnika (prijava boravišta, osobni dokumenti, medicinska skrb i sl.) uz posredovanje centra za socijalnu skrb. Primjerice, ovlastiti jednu zdravstvenu ustanovu (ambulantu) u Gradu Zagrebu za trajnu besplatnu zdravstvenu zaštitu beskućnika i o tome na prikladan način informirati korisnike. Omogućiti beskućnicima prijavu boravišta na fiktivnoj adresi (po izboru MUP-a) radi izrade osobnih dokumenata.
- Nakon rješavanja prioriteta potreba nastojati zadržati korisnika u tretmanu centra za socijalnu skrb. Pri tom provesti sveobuhvatnu procjenu rizika i resursa korisnika, odrediti zajedničke ciljeve i utvrditi plan daljnjeg rada s korisnikom u svrhu njegove socijalne integracije, a kada je to potrebno, osigurati korisniku adekvatnu zaštitu u ustanovi.
- Informirati korisnike o pravima, osigurati im psihosocijalnu pomoć i podršku.
- Raditi na motiviranju korisnika, jačanju samopouzdanja, stjecanju i usvajanju socijalnih vještina i vještina samozastupanja, kako bi se osnažili za radnu aktivaciju i socijalnu uključenost.
- Posebnu pozornost važno je usmjeriti na rad s beskućnicima mlađe životne dobi, kao i novim beskućnicima koji prvi put ulaze u sustav socijalne skrbi. Za ove korisnike potrebno je osmisliti posebne programe podrške koji se mogu realizirati u suradnji s organizacijama civilnog društva, volonterskim udrugama ili vjerskim organizacijama.
- Učiniti ove usluge dostupne korisnicima provođenjem grupnog rada u ustanovi.
- Uvijek kada je moguće uključiti volontere i dobrovoljce, koji svojim zalaganjem, kreativnošću, vještinama i znanjem, te neposrednim odnosom lakše stječu povjerenje korisnika.
- Socijalnim radom u zajednici razvijati i jačati mrežu podrške, te poticati volonterski i dobrovoljni rad s beskućnicima.
- Dodatnom edukacijom i supervizijom jačati osobne i profesionalne resurse pomagača za rad s ovom vrlo zahtjevnom skupinom korisnika.
- Dosljednom primjenom pozitivnih propisa u svakodnevnoj praksi osigurati beskućnicima ravnopravan položaj u odnosu na ostale korisnike u sustavu socijalne skrbi.

- Inicirati nove, alternativne oblike zbrinjavanja beskućnika kroz osiguravanje manjih stambenih jedinica za privremeni, vremenski ograničen smještaj beskućnika koji imaju resurse za promjenu, žele se radno aktivirati i koriste mogućnosti osnaživanja za socijalnu integraciju (primjerice, stan u vlasništvu lokalne zajednice u kojem istovremeno, na temelju međusobnog dogovora, boravi nekoliko osoba koje odgovorno dijele svakodnevne obaveze i pripremaju se za samostalan život).
- Inicirati otvaranje prenoćišta dostupnog beskućnicima koji ne žele trajniji smještaj kako bi mogli doći na noćenje bez složene ulazne procedure ili postupka u centru za socijalnu skrb.
- Preispitati vlastite stavove i odnos prema problemu beskućništva.

Iako su beskućnici kao kategorija korisnika konačno prepoznati od sustava socijalne skrbi, te su na taj način postali nešto vidljiviji s obzirom na potrebe i probleme s kojima se suočavaju, proći će još dosta vremena kada ćemo moći govoriti o sustavnom pristupu in odnosu države, lokalne zajednice i stručnjaka u odnosu na ove korisnike.

Zaključak – Fenomen beskućništva je, čini se, jedna od onih pojava u društvenom tkivu kojeg su svi ili barem mnogi svjesni, ali mu pridaju relativno malo pažnje i ta tvrdnja vrijedi kako za visokorazvijene zemlje Zapada (da ne kažemo demokracije, kako se često identificiraju) i za Hrvatsku, zemlju koja ima vrlo ozbiljne ekonomske, pa onda i, posljedično, društvene probleme. Situacija se brzo pogoršava jer ekonomska kriza ograničava mnoge tradicionalne funkcije socijalne države, sve je veći postotak stanovništva koji žive u riziku od siromaštva. Neke od najgorih posljedica neoliberalne politike još nas nisu dosegle, ali je vrlo vjerojatno da nisu daleko. Nemogućnost otplaćivanja dugova bankama vjerojatno će, kao posljedicu, imati porast broja beskućnika koji će morati bankama predati zalog svojih kredita. U nekim državama u okruženju takve su se situacije već desile.

Čini se, pak, da političke elite ne vide nikakve druge izlaze osim onih koji su već identificirani u neoliberalističkoj ekonomskoj i političkoj doktrini. Unatoč tome, stručnjaci te drugi uključeni i zainteresirani dio javnosti, počinju nešto artikuliranije progovarati o beskućništvu u našem društvu. Ono kao socijalni problem postaje malo vidljivije u smislu ukazivanja na ozbiljnost i senzibilizaciju javnosti. No, da bi doista došlo do značajnih pozitivnih promjena u pristupu prema problemu beskućništva, presudni su prije svega prioriteti na razini socijalne politike države, odnosno vizija i volja onih struktura koje imaju moć potaknuti sustavne promjene s ciljem unapređenja kvalitete života ljudi koje se nalaze u statusu beskućnika.

Literatura

- Anderson, I. & Christian, J. (2003), Causes of homelessness in the UK: A dynamic analysis, *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 13, 105–118.
- Anderson, I. (2004), Housing, Homelessness and the Welfare State. In: UK *European Journal of Housing Policy*, Vol 4(3): 369–389.
- Anić, V. (1998), *Rječnik hrvatskog jezika*, Zagreb, Novi Liber.
- Caton, C., Dominguez, B., Schanzer, B., Hasin, D. S., Shrout, P. E., Felix, A., McQuiston, H., Opler, L. A. & Hsu, E. (2005), Risk factors for long-term homelessness: Findings from a longitudinal study of first-time homeless single adults, *American Journal of Public Health*, 95 (10), 1753–1759.
- Dear, M. J. & Wolch, J. R. (1987), *Landscape of Despair: From deinstitutionalization to homelessness*, Princeton, Princeton University Press.
- Družić Ljubotina, O. (2012), Koliko (ne)znamo o beskućništvu? U: Družić Ljubotina, O. (ur.) *Beskućništvo: Pogled iz različitih perspektiva*, Zagreb: Gradski ured za socijalnu zaštitu i osobe s invaliditetom, 15–28.
- Galić, R. & Pavlina, J. (2012), Beskućništvo u Gradu Zagrebu: Prikaz istraživanja. U: Družić Ljubotina, O. (ur.) *Beskućništvo: Pogled iz različitih perspektiva*, Zagreb: Gradski ured za socijalnu zaštitu i osobe s invaliditetom, 43–63.
- Hill, R. P. & Stamey, M. (1990), The homeless in America: An examination of possessions and consumption behaviors, *Journal of Consumer Research*, 17 (3), 303–321.
- Karačić, Š. (2012), Uloga centra za socijalnu skrb u zbrinjavanju beskućnika. U: Družić Ljubotina, O. (ur.) *Beskućništvo: Pogled iz različitih perspektiva*, Zagreb: Gradski ured za socijalnu zaštitu i osobe s invaliditetom, 67–76.
- Klaić, B. (1987), *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Koegel, P., Burnam, M. A. & Baumohl, J. (1996), The causes of homelessness. In: Baumohl, J. (ed.) *Homelessness in America*, Phoenix: Oryx Press, 109–122.
- Lee, B. A., Jones, S. H. & Lewis, D. W. (1990), Public beliefs about the causes of homelessness, *Social Forces*, 69 (1), 253–265.
- Lisle, J. (1914), Vagrancy Law; Its Faults and Their Remedy, *Journal of Criminal Law and Criminology*, 5, 498–513.
- Main, T. (1998), How to think about homelessness: Balancing structural and individual causes, *Journal of social Distress and the Homeless*, 7(1), 41–54.

O'Connell, M. E. (2003), Responding to Homelessness: An Overview of US and UK Policy Interventions, *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 13(2), 158–170.

Ocobock, P. (2008), Vagrancy and Homelessness in Global and Historical Perspective. In: Beier, A. L. & Ocobock, P. (eds.) *Cast Out: Vagrancy and Homelessness in Global and Historical Perspective*, Athens: Ohio University Press, 1–35.

Sironić, M. (2003), *Grčko-hrvatski rječnik*, Zagreb: Školska knjiga.

Šikić Mićanović, L. (2012), Beskućništvo u Hrvatskoj: Pregled rezultata kvalitativnog istraživanja. U: Družić Ljubotina, O. (ur.) *Beskućništvo: Pogled iz različitih perspektiva*, Zagreb: Gradski ured za socijalnu zaštitu i osobe s invaliditetom, 29–41.

Walters, W. (2010), Deportation, Expulsion and the International police of Aliens. In: De Genova, N. & Peutz, N. (eds.) *The Deportation Regime: Sovereignty, Space, and the Freedom of Movement*. Durham: Duke University Press, 69–101.

Zakon o socijalnoj skrbi (2011). Narodne novine 124/11.

Zakon o socijalnoj skrbi (2012). Narodne novine 33/12.

CHALLENGES IN APPROACHING THE PROBLEM OF HOMELESSNESS IN CROATIA

By Olja DRUZIC LJUBOTINA, Mladen KNEZEVIC

ABSTRACT

Homelessness in Croatia is largely neglected in terms of systematic, specific and clear vision in models and work approaches with homeless individuals. People remain relatively long in the status of homeless and often alone in their struggle to emerge from it. Incidence of homeless people in Croatia is not known, mostly due to problems of registering users who do not have regulated permanent or temporary residence. In Croatia, the homeless have not been recognized as a beneficiaries of the social welfare system until the adoption of the new Law on Social Welfare 2011th year. A rare study of homelessness in Croatia shows that the majority of homeless are men, an average 52 years old, mostly single or divorced, in many cases have children and have contributed

to society through their work because they have been employed, but they have lost their jobs due to various reasons. There are many challenges due to the systematic approach in solving the problems of homeless people. This paper represents some possible steps that could be response to those challenges.

Key words: homelessness, social problem, neoliberalism, Croatia.

Апстракт: Бескућништво представља друштвену појаву познату још од настанка првих социјалних раслојавања. Оно је иманентно обележје сваког друштва, без обзира на степен његовог економског развоја. У питању је „класични“ социјални проблем који је увек био неодвојиви део појаве сиромаштва, са карактеристикама попут масовности, социјалне узрочности и неповољних друштвених последица.

У раду се анализирају основни социјално-демографски показатељи корисника услуга Прихватилишта за одрасла и стара лица у Београду: пол, узраст, место рођења, место боравка, брачно стање, постојање потомства, школска спрема, запосленост, примања и коришћење социјалне помоћи. Кључни закључак је да у популацији корисника прихватилишта изразито доминирају: мушкарци, особе старије животне доби, рођени ван Београда, особе без брачних партнера, корисници са средњим и нижим нивоом образовања, као и незапослене особе.

Кључне речи: бескућништво, маргинализација, сиромаштво, скитња, просјачење

Увод

Бескућници јесу популација која живи ван друштвеног система, без основних егзистенцијалних услова и са свим обележјима маргиналне друштвене групе. У литератури се маргиналне групе најчешће схватају као оне које су најудаљеније у расподели делатности, моћи, материјалних добара, угледа и друштвених вредности. У „Речнику социјалног рада“ Видановић дефинише маргиналну групу као „сваку социјалну групу која се налази на периферији друштвене моћи и без значајног утицаја на битне друштвене токове и политичка збивања“ (Видановић, 2006: 239).

Поједини аутори посебно наглашавају аспект друштвене дискриминације и негативне етикетираности, дефинишући маргиналне групе као групе становништва које су дискриминисане с обзиром на неке карактеристике (скитња, просјачење, кажњавање, неспособност, итд.) и које

* Мр Драган Живаљевић, специјални педагог, магистар дефектолошких наука, сарадник-волонтер Прихватилишта за одрасла и стара лица у Београду, zivaljevic@gmail.com

¹ Рад представља приређени део магистарске тезе под називом „Карактеристике скитње и просјачења у Београду“, која је одбрањена 2010. године на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду.

имају мале могућности да искажу своје потребе и интересе у друштву. Маргиналне групе настају нарочито у друштвима која карактеришу снажне неједнакости и када „лако постају“ употребљене у функцији дежурног кривца који служи за (негативан) пример (Sgroj, 1988).

Маргинализација је појам који се може схватити и као „обележје појединих друштвених група или делова популације чији вредносни систем, обрасци понашања, стил живота и друштвени статус одступају од неких општеприхваћених друштвених вредности и стандарда, што им отежава интеграцију у шире друштво или социјалну средину. Она, такође, значи и да су неки људи или неке групе људи осујећени, онемогућени или ограничени у животним, људским и друштвеним могућностима“ (Милосављевић, Југовић, 2009: 230).

Бескућници, као маргинална друштвена група, имају мало утицаја на доношење одлука у социјалним процесима и одређени су јаким искуствима беспомоћности. Милић наводи да маргинална група „има за судбину да живи између два света, једног, где се све одиграва и где је она странац, и другог, где се одиграва мало тога и споредног за људски живот и у којем је она познаник друштвене ништавности. За већину маргиналних скупина ова два света нису сасвим одвојена већ међусобно повезана, али ограђена као Кинеским зидом, тако да се из једног света ретко продире у други свет“ (Милић, 1993: 16–17). Изопштеност из света „нормалних“, маргинализоване и стигматизирани природно води ка удруживању са себи сличнима. Осећај „заједничке судбине“ и могућност да нормално и без инцидената комуницирају само са себи сличнима усмерава их да се међусобно храбре, али и организују (Goffman, 1963).

Међу људима који живе на улици постоји висока стопа физичког и сексуалног злостављања, непланираних трудноћа и ХИВ инфекција, док жене бескућници често пате од траума и објекат су сексуалног искоришћавања 24 пута чешће него жене уопште (Kelly, 1985). Рајт и Вебер закључили су да „бескућници вероватно представљају највећи бастион неизлечених обољења која су данас преостала у америчком друштву“ (Wright, Weber, 1987: 17).

Прихватилиште за одрасла и стара лица у Београду – Прихватилиште за одрасла и стара лица је специфична и ургентна установа у области социјалне заштите, од посебног друштвеног интереса и значаја. Задатак Установе је да обезбеди смештај и заштиту свим лицима, која се због различитих ситуација затекну на територији града Београда у стању хитне социјалне потребе. Прихватилиште пружа заштиту и помоћ сле-

дећим категоријама корисника (интерна категоризација): материјално и стамбено необезбеђеним лицима; бескућницима; скитницама и просјацима; алкохоличарима; психички заосталим лицима; душевно болесним лицима; телесно инвалидним лицима; лицима са оштећеним видом и слухом; отпуштеним из затвора; депортованим из иностранства; н.н. лицима; избеглим и расељеним лицима; лицима из породица са поремећеним породичним односима и сл.

У оквиру Прихватилишта нарочито су значајне активности „Хуманих патрола“, које прихватају бескућнике са улица пружајући им помоћ у храни, одећи и смештају. Такође, значајна је и улога Службе пролазника на главној железничкој станици у Београду која има превасходно превентивни карактер и правовременим реаговањем смањује могућност да бескућници, који се затекну у граду, скитају (и) или просе. Помоћ се огледа у издавању путних исправа, obroка, савета, писања разних захтева, молби, жалби и сл.

Стручне раднике Прихватилишта чине кадрови педагошко-психолошког и здравственог профила, који су окосница у раду са корисницима услуга. Имајући у виду специфичност установе и категорије корисника, стручни рад се одвија махом тимски, у фази пријема, као и у фази планирања мера заштите корисника, а донекле и у фази праћења и рада на решавању проблема, где се методолошки примењује индивидуални рад стручних сарадника.

Требало би истаћи да је рад са корисницима услуга Прихватилишта изузетно одговоран и захтеван, јер је углавном реч о маргиналним друштвеним групама, односно појединцима, бескућницима, који су болесни, запуштени, неокупани, промрзли, гладни, деструктивни, агресивни, пронађени по подрумима, хаусторима, напуштеним аутомобилима, углавном неспособни да се брину о себи.

Методолошки оквир истраживања

Просторно и временско одређење истраживања – Истраживање је реализовано у Прихватилишту за одрасла и стара лица у Београду, Кумодрашка број 226-а. У питању је референтна установа, која се бави прихватањем различитих маргиналних друштвених група, углавном бескућника и која води индивидуалну евиденцију, по принципу личних досијеа. Истраживање је реализовано у периоду фебруар–март 2010. године.

Узорак истраживања – Истраживањем је обухваћен 151 корисник услуга у Прихватилишту за одрасла и стара лица у Београду који је боравио у овој установи током 2009. године. Увидом у интерну категоризацију корисника услуга Прихватилишта установили смо да су у великом броју случајева корисници услуга Прихватилишта категоризовани као „неспособна или незбринута лица“, „лица са физичким и психичким сметњама“, иако је углавном реч о бескућницима који повремено или стално скитају или просе у Београду.

Примењена методологија у истраживању – У истраживању су коришћене три опште групе метода: основне научне методе: индуктивна метода; опште методе друштвених наука: статистичка метода; посебне методе: метода анализе садржаја (докумената). У примени методе анализе садржаја примењена је техника квантитативне анализе садржаја писаних докумената (налази и мишљења психолога, педагога, социјалног радника) стручних радника Прихватилишта. У овом раду је примењен оригинални кодекс за анализу садржаја докумената, и то тип sukcesивног кодекса, који подразумева почетно дефинисање система основних категорија и њихово допуњавање током процеса прикупљања података.

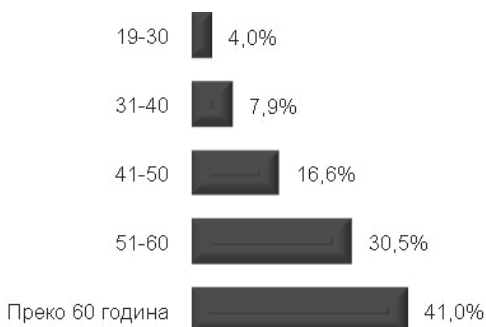
Резултати истраживања – У овом делу рада указаће се на основне социо-демографске карактеристике корисника услуга Прихватилишта за одрасла и стара лица у Београду: пол, узраст, место рођења, место боравка, брачно стање, постојање потомства, школска спрема, запосленост, примања и коришћење социјалне помоћи.

Графикон 1. Структура према полу

У популацији корисника преовладавају мушкарци са 68,2% у односу на жене, које су заступљене са 31,8%.

Графикон 2. Структура према узрасту

Са повећањем старосне доби корисника расте и њихов број у Прихватишту, тако да су најзаступљенији они са преко 60 година старости (41%). Овај податак је условљен и чињеницом да старије особе често имају потребу за туђом негом и помоћи због нарушеног здравља и немогућности да се саме издржавају.

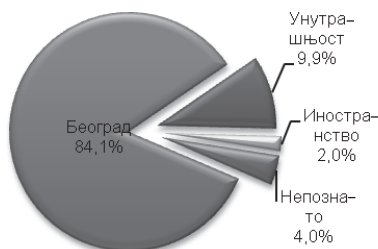
Графикон 3. Структура према месту рођења

Висок проценат лица која су рођена у унутрашњости (38,4%), и у иностранству (21,9%) углавном је условљен миграционим кретањима на релацији село-град, и из ратом захваћених подручја од 90-их година (територија бивше СФРЈ). Многа од ових лица немају, нити су имала, статус

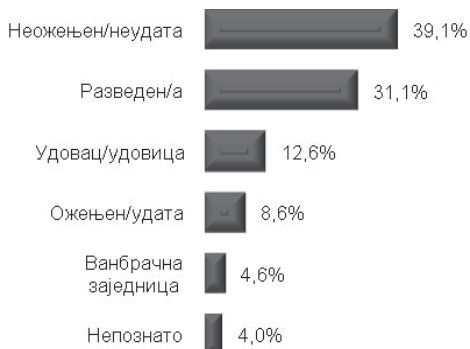
избеглих или расељених, због проблема административне природе (немају лична документа, нису испунили формалне услове и сл.).

Графикон 4. Структура према месту боравка

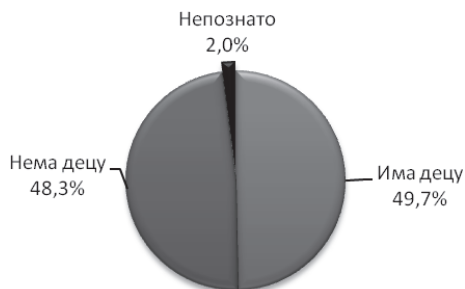
Популација корисника углавном има боравиште у Београду (84,1%), док је знатно мањи број оних из унутрашњости (9,9%) и иностранства (2%). За 4% испитаника подаци о месту боравка нису познати. Лица која су категоризована под ставком „из иностранства“ углавном су са просто-ра бивше СФРЈ.

Графикон 5. Брачно стање корисника

Највећи број корисника нема брачног партнера. Дакле, 39,1% је (не)ожењених/удатих, 31,1% разведених и 12,6% испитаника којима је преминуо брачни партнер, што је укупно више од 80%. Ово је битан податак, имајући у виду да је углавном реч о старијим лицима, који најчешће зависе од туђе неге и којима одсуство брачног партнера значајно погоршава квалитет живота.

Графикон 6. Потомство корисника

Од укупног броја анализираних корисника 49,7% има потомство док 48,3% нема. Од оних који имају потомство, највише је са једним дететом – 54,7%, двоје деце има 26,7% испитаника, троје 10,7%, док више од троје деце има 8% испитаника. Везе између корисника и њихове деце углавном су лоше, па је чест случај да нису у међусобном контакту 10–15 година. Ово је битан податак, који се свакако рефлектује на укупно социјално стање ових лица.

Графикон 7. Школска спрема корисника

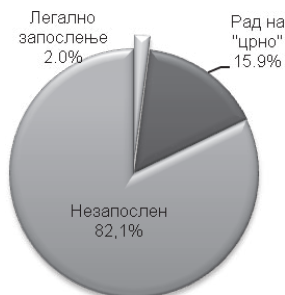

Податак о образовном статусу је важан, имајући у виду да школска спрема, гледано на дуже стазе, углавном одређује финансијски и шири друштвени статус појединца. Међу групом лица обухваћених нашим истраживањем укупно је 45,6% без средње школе (7,9% без школе и 37,7% основно и ниже, односно недовршено основно образовање), док је 41,1% оних који имају завршену средњу школу. Заступљеност лица са вишом и високом стручном спремом је 7,3%.

Од укупног броја лица обухваћених истраживањем 35,1% је без занимања, 20,5% су пензионери (нема података о њиховом образовном профилу – мањкавост вођења досијеа), 4,6% трговци, 2,6% машинбравари, по 2% економски, хемијски и машински техничари, кувари и возачи, по 1,3% конобари, молеро-фарбари, вариоци, аутомеханичари и аутолакирери. Из овог се може закључити да је велики број лица која немају никакво занимање и која су током радног века била приморана да обављају поједине занате или „квaziпослове“ од којих многи потпадају под маскирану прошњу.

Од укупног броја испитаника, који су обухваћени истраживањем, велики је број незапослених (графикон 8).

Графикон 8. Запосленост

Изразито велики проценат корисника који нису запослени потврђује претпоставке о повезаности радног ангажовања и образовања. Напомињемо да овде не можемо говорити о утицају старости узорковане групе лица као претпоставке њихове искључености из процеса рада. Из графикона 8 јасно видимо да је број лица која нису у процесу рада 82,1%, што је дупло више од броја оних за које се, због година живота, тако нешто може сматрати карактеристичним. Од укупног броја испитаника, 66,9% је током живота заснивало радни однос, док 27,8% никада није било у процесу рада. О ранијој запослености за 5,3% испитаника нема података.

Када је реч о односу запослености и нивоа образовања испитаника истичемо да је 100% испитаника који су без школе незапослено, као и 86% оних који имају основно или ниже (недовршена основна школа) образовање. Код испитаника са средњим и вишим, односно високим образовањем, проценат незапослености је нешто нижи.

Имајући у виду да је наша земља у друштвено-економској кризи, коју карактерише висок проценат незапослености, у оквиру које велики број високообразованих кадрова нема посао, логично је да је тешко да категорије

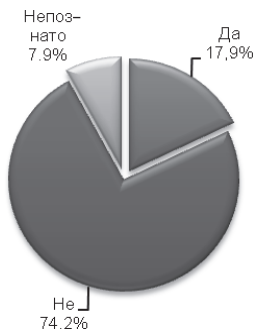
необразованих и без квалификација, као и са средњом школом, нађу посао који би им омогућио задовољење елементарних животних потреба.

**Графикон 9. Месечни приходи
(не обухвата месечна социјална примања)**

Графикони 9 и 10 указују на изузетно лош материјални статус бескућника који су обухваћени нашим истраживањем. Наиме, чак 68,9% корисника је без матичних-редовних прихода, који не подразумевају социјалну помоћ на месечном нивоу, док ову врсту социјалне помоћи не прима чак 74,2%.

Графикон 10. Социјална помоћ у виду месечних примања

Оваква ситуација је алармантна и указује да је реч о особама без икаквих средстава за задовољење елементарних егзистенцијалних потреба. Ово је један од значајнијих разлога, због којих су многи од њих кренули у прошњу како би преживели.

Закључна разматрања – Бескућништво представља комплексну друштвену појаву, са одликама социјалног проблема. Ова појава није нарочито научно истраживана код нас, тако да не постоје валидни подаци о њеном кретању и учесталости. Резултати истраживања потврдили су да је бескућништво повезано са процесима маргинализације и социјалне искључености, као и са тешкоћама социјалног укључивања.

Истраживање је показало да су бескућници углавном особе старије узрасне доби. Податак о узрасту валидан је само у склопу сагледавања карактеристика институционално прихваћених бескућника, јер међу онима који нису регистровани у социјалним установама преовладавају особе млађе старосне доби, чији су радна способност и здравствени статус још увек очувани (Живаљевић, 2010). Бескућници се налазе у стању зависности од помоћи других лица, нарочито примарне породице и брачног партнера, те је њихов свеукупни социјални статус доста лошији у ситуацијама када ова помоћ изостане.

Једна од битних карактеристика бескућника у Београду је и низак образовни ниво, који се рефлектује на могућности запошљавања, квалитет посла који обављају, као и на њихов финансијски статус. Многи из узорковане групе корисника, који су у тренутку реализације овог истраживања били без смештаја, својевремено су имали свој стан или кућу, или им је на други начин стамбени статус био решен, али се стање променило под утицајем разних животних околности.

Неки од њих су продали своје некретнине након бракоразводних парница, како би супружнику дали део новца, док су свој део новца потрошили, често на алкохол и бесциљна лутања, или су покрадени, преварени од стране „пријатеља“, или купаца некретнина. Такође, немали број је напуштен од стране чланова породице услед психијатријских тегоба, хроничних болести или одређених менталних дисфункција. Одређени број лица, услед губитка запослења, или одсуства новца по другом основу, није више био у могућности да плаћа кирију станодавцу, због чега се нашао на улици и постао бескућник.

Званичне државне институције, које би требало да буду основ адекватном реаговању на проблем бескућништва, не баве се директно овим особама, већ их сврставају у категорије неспособних, незбринутих, материјално необезбеђених лица и сл. Да би релевантне институције подвеле неког појединца под једну од наведених категорија, потребно је реализовати низ процедуралних ствари. У супротном, ти појединци нису видљиви као проблем за поменуто установа и друштво у целини.

Истраживање је показало да се међу бескућницима налази велики број необразованих лица. Многи од њих немају основна идентификациона документа, као ни минимум опште културе и просвећености која би им омогућила да задовоље одређене процедуре неопходне за евиденцију и остваривање одређених права. Тиме постаје јасно због чега већина од њих није у систему социјалне заштите и за друштво представља „тамну бројку“.

Наш систем социјалне заштите не бави се посебно бескућницима, већ има оријентир ка општој формулацији која се односи на лица која се налазе у стању социјалне потребе. Самим тим нема посебних установа за смештај и прихват ових особа, већ се оне најчешће смештају у прихватилишта и сврставају у интерне категоризације, чиме се феноменологија ових појава маскира. Државна реакција не задире у корен бескућништва, док друштвени однос има за циљ много више социјалну контролу него друштвено укључивање.

Литература

- Goffman, E. (1963), *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, Englewood Cliffs. New Jersey: Prentice-Hall.
- Kelly, J. T. (1985), Trauma: With the Example of San Francisco's Shelter Programs. In: P. W. Brickner et al. (eds.) *Health Care of Homeless People*, New York: Springer, 77–91.
- Милић, В. (1993), Роми као маргинална друштвена група. У зборнику *Друштвене промене и положај Рома*, Београд: САНУ и Институт за социјалну политику.
- Милосављевић, М., Југовић, А. (2009), *Изван граница друштва – савремено друштво и маргиналне групе*, Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду.
- Sgroj, E. (1988), Људи на маргинама друштва: Стратегија против искључења, *Социјална политика*, Југословенска конференција за социјалне делатности, 3–4/88, год XLIII, Београд.
- Видановић, И. (2006), *Речник социјалног рада*, Београд, ауторско издање.
- Живаљевић, Д. (2010), *Карактеристике скитње и просјачења у Београду*, магистарски рад, Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду.
- Wright, J. D., Weber, E. (1987), *Homelessness and Health*, Washington DC: McGraw-Hill.

SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF USERS OF THE SHELTER FOR THE ELDERLY AND ADULTS' SERVICES IN BELGRADE

By Dragan ZIVALJEVIC

ABSTRACT

Homelessness has been known as a social phenomenon since the appearance of the first social stratifications. It is an immanent characteristic of every society, regardless of the level of its economic development. This is a "classic" social problem, which has always been an inseparable part of the poverty phenomenon, with characteristics such as massiveness, social causality and unfavourable social consequences.

This study contains the analyses of the basic socio-demographic indicators of the users of the Shelter for the elderly and adults' services in Belgrade: gender, age, place of birth, marital status, posterity, education, employment and receiving and using social welfare. The key conclusion indicates that the predominant categories within the users of the mentioned shelter are: male individuals, elderly persons, the persons with the place of birth out of Beograde, the ones who do not have a spouse, the users with a middle or a lower level of education, as well as the unemployed.

Key words: homelessness, marginalization, poverty, vagrancy, beggary.

Hariz Šarić*, Zlatan Delić
Erna Lučić***, Izudin Šarić******

NE(VIDLJIVOST) BESKUĆNIŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Apstrakt: Život na bosanskohercegovačkim prostorima u posljednjih dvadesetak godina je jedna velika trauma, koja stalno i intenzivno pokušava da slomi mehanizme odbrane, što još uvijek vodi ponašanju koje je opasno po individu. U cilju boljeg sagledavanja i razumijevanja problema beskućništva na prostoru Bosne i Hercegovine, nemoguće je zaobići skorašnji rat i ratno okruženje, koje je u velikoj mjeri uticalo na svakog pojedinca, ali i na društvo uopšte. Kada sagledamo samo jedan dio faktora koji su povezani sa javljanjem beskućništva, lako ćemo doći do zaključka: Bosna i Hercegovina je u izazovu u odnosu na beskućništvo.

U Bosni i Hercegovini ne postoji registar osoba-beskućnika, niti jedno ozbiljno prihvatilište, niti savjetovanište, niti adekvatna zdravstvena organizacija koja bi pomogla ovoj populaciji. Tema beskućništva je s aspekta politike, odnosno strateškog i sistemskog djelovanja s ciljem borbe protiv beskućništva – marginalizirana i zanemarena! Zbog nedovoljne osviještenosti stručne i šire javnosti – javno je mišljenje da je beskućništvo više problem pojedinca nego društveni problem.

Kolika je, onda, odgovornost nosioca državne vlasti i društva uopšte na porast stope beskućništva? Bosanskohercegovački slučaj nameće zaključak da se od strane društva na beskućništvo vrlo malo misli a skoro ništa ne preuzima. Dosadašnja saznanja nam ukazuju da u Bosni i Hercegovini ne postoji detaljna sociološka studija koja bi sistematski identifikovala i analizirala tranzicijske faktore rizika za nastanak beskućništva. Upravo „tamna brojka“ ovog problema upućuje na potrebu brzog interdisciplinarnog i multidisciplinarnog djelovanja na preventivnoj i intervencijskoj razini.

Ključne riječi: beskućništvo, beskućnik, siromaštvo, zakonodavni okvir, tamni broj, Bosna i Hercegovina

Uvod

Baviti se beskućništvom u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini, na prvi pogled, nije posebno teško i to prvenstveno zbog njegove sveprisutnosti. Bosanskohercegovačko postratno, tranzicijsko iskustvo savršeno svjedoči o so-

* Dr sc. Hariz Šarić, Odsjek za socijalni rad Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, e-mail: hariz.saric@untz.ba

** Dr sc. Zlatan Delić, Odsjek filozofija-sociologija Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, e-mail: zlatan.delic@untz.ba

*** Mr sc. Erna Lučić, Odsjek za socijalni rad Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, e-mail: erna.lucic@untz.ba

**** Izudin Šarić, Ministarstvo unutrašnjih poslova Tuzlanskog kantona, e-mail: izudinsaric@hotmail.com

cijalnoj i ekonomskoj nejednakosti koja proizilazi iz tranzicijom nametnutih društveno-političkih okvira. U ovom radu ukazuje se na činjenice koje upućuju na uvjetovanost i prisutnost beskućništva te društvene nezainteresiranosti.

Društvena tranzicija, psihološke i fizičke posljedice rata kao što je post-traumatski sindrom, invaliditet, nepotpune i dezorganizovane porodice, osiromašenje velikog dijela populacije, loša ekonomska situacija, visoka nezaposlenost, pad životnog standarda, povećanje ponude ilegalnih poslova, porast kriminaliteta, alkoholizam, pad društvenih vrijednosti – samo su podsticaj da se beskućništvo manifestuje. Beskućništvo i dalje se smatra i toleriše kao „društveno prihvatljiva pojava“ i nema intenzivnih aktivnosti s ciljem unapređenja pravne i stvarne zaštite beskućnika. Predrasude često iskazuju čak i profesionalci koji bi trebalo da se bave ovim problemom. Dostupni podaci od strane vladinih institucija koje imaju kontakte sa beskućnicima (policija i tužilaštva) su nepotpuni i kontradiktorni, te ukazuju na različita tumačenja i pristupe u adresiranju problema.

Vršena su parcijalna istraživanja o beskućništvu u Bosni i Hercegovini, ali nijedno ne obuhvata period od tri ili više godina. Ovaj rad će se „savršeno“ uklopiti u ranija „parcijalna“ istraživanja ako ne u praćenju kontinuiteta i difuzije pojave beskućništva onda u ukazivanju na „tamnu brojku“ ovog problema i inicijaciju za potrebu brzog interdisciplinarnog djelovanja na preventivnoj i intervencijskoj razini.

Zakonodavni okvir rješavanja beskućništva u Bosni i Hercegovini – Problem beskućništva u Bosni i Hercegovini nije definisan ni u jednom zakonu niti je ovaj problem dovoljno istražen. Zvanična definicija beskućništva u Bosni i Hercegovini ne postoji, kao ni zvanična evidencija o broju beskućnika na njenom prostoru. Ustav Bosne i Hercegovine, kao i postojeći zakoni ne prepoznaju dovoljno problem beskućništva, a samim tim ne postoje mjere za njegovo smanjenje.

Takođe, ne postoje ni strateški dokumenti niti na jednoj razini vlasti, od državne do lokalne zajednice, koje ovome problemu prilazi ozbiljno i studiozno sa ciljem pronalaženja rješenja. Ustav Bosne i Hercegovine u članu II, gdje se govori o „Ljudskim pravima i osnovnim slobodama“, u kategoriji prava propisuje i pravo na slobodu kretanja i prebivalište, samim time obavezuje državu Bosnu i Hercegovinu da, u skladu sa prihvaćenim međunarodnim ugovorima i zakonima (Konvencija o zaštiti ljudskih prava i sloboda kao i Opšta deklaracija UN o pravima čovjeka), riješi i pitanje beskućništva.

Evropska socijalna povelja (Povelja) je najznačajniji dokument koji reguliše ostvarivanje ekonomskih i socijalnih prava u okviru Evropske unije.

Bosna i Hercegovina je ratifikovala Povelju 2008. godine, čime se obavezala na usklađivanje domaćeg zakonodavstva i prakse sa standardima predviđenim u ovom dokumentu. Primjena, osiguranje ostvarivanja i zaštita prava predviđenih u Povelji jedan je od uslova u okviru procesa pridruživanja Bosne i Hercegovine Evropskoj uniji.

Sistem socijalnog osiguranja u Bosni i Hercegovini obuhvata: a) osiguranje od nezaposlenosti, b) zdravstveno osiguranje i zdravstvenu zaštitu, c) penziona i invalidsko osiguranje, d) socijalnu zaštitu, e) zaštitu porodica s djecom (obrađeno u dijelu Zaštita porodica s djecom), te f) boračku zaštitu.

U Bosni i Hercegovini o problemu beskućništva indirektno se govori kroz sledeće zakone: Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava i zaštite porodica sa djecom Federacije Bosne i Hercegovine, Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srpske, Zakon o socijalnoj zaštiti Brčko Distrikta, kao i deset kantonalnih zakona o socijalnoj zaštiti u Federaciji Bosne i Hercegovine.

Sistem socijalne zaštite uključuje preko 30 ministarstava i institucija u Federaciji Bosne i Hercegovine, dok Republika Srpska ima centraliziraniji i efikasniji sistem socijalne zaštite i ujednačenu zaštitu na nivou entiteta, raspoređen u okviru četiri ministarstva. Ostvarivanje prava na socijalnu zaštitu u nadležnosti je entiteta i kantona. Kršenja prava iz Evropske socijalne povelje su najočitija u nepostojanju jedinstvenog ili usaglašenog zakonodavstva i sistema socijalne i zdravstvene zaštite na nivou države. Kantoni ne donose potrebne podzakonske akte ili usvajaju akte koji su u suprotnosti sa federalnim zakonima.

Socijalna davanja i naknade ovise o finansijskoj situaciji u kantonima, ali i spremnosti kantona da usklade svoje zakone sa federalnim. Dodatno, zakoni regulišu ostvarivanje prava na socijalnu zaštitu prema kategorijama, a ne prema stvarnoj potrebi i nivou ugroženosti pojedinca, što je u direktnoj suprotnosti sa odredbama Povelje. Zbog ovakvog zakonskog rješenja veliki broj građana koji su u potrebi za socijalnom zaštitom je ne ostvaruje jer ne pripada nekoj od zakonom predviđenih zaštićenih kategorija. Praksa pokazuje diskriminaciju pri ostvarivanju prava na socijalnu zaštitu i po osnovu područja u kojem korisnik socijalne zaštite ova prava ostvaruje, te diskriminaciju po osnovu kategorije kojoj pripada.

Dodatno, državni nivo gotovo da nema nikakve nadležnosti ni obaveza za osiguranje usklađenog i održivog sistema socijalne zaštite na nivou cijele Bosne i Hercegovine, tako da se ne može ni govoriti o naznakama harmoniziranosti sistema socijalne zaštite na nivou Bosne i Hercegovine. Nijedan član u Federalnom Zakonu ne navodi bilo kakvu obavezu ministra za rad i socijalnu politiku za sprovođenje ovog Zakona na cijeloj teritoriji Federacije Bosne

i Hercegovine. Također, Zakon ne navodi kaznene odredbe za kantone koji propuste usaglasiti svoje zakone sa Federalnim zakonom, a Federalno Ministarstvo rada i socijalne politike ne poduzima mjere prema kantonima koji ne usaglase svoje zakone sa Federalnim.

Zakoni na entitetskim nivoima pitanja iz oblasti socijalne zaštite regulišu na različite načine. Naročito je komplikovan sistem u Federaciji Bosne i Hercegovine sa izraženim preklapanjem i čestim izbjegavanjem nadležnosti između 10 kantona i Federacije Bosne i Hercegovine za uspostavljanjem funkcionalnog sistema socijalne zaštite, osiguranjem uživanja prava iz socijalne zaštite i osiguranjem sredstava za ostvarivanje prava korisnika. Svaki kanton ima svoja ministarstva koja su zadužena za oblasti socijalne i zdravstvene zaštite, zaštite ratnih invalida i njihovih porodica, raseljenih lica, izbjeglica, rada i zapošljavanja. Kantoni donose i usvajaju svoje zakone u oblasti socijalne zaštite, koji uvijek nisu usklađeni sa Federalnim Zakonom o socijalnoj zaštiti. Na primjer, nedostatak pravnog okvira za civilne žrtve rata u Neretvansko-hercegovačkom kantonu rezultira njihovim isključivanjem iz zaštite u tom kantonu.

Postojeći sistem socijalne zaštite nije u stanju da registruje, prati i procjenjuje situaciju u socijalnom sektoru najviše zbog rascjepkanog sistema pomoći i nepostojanja koordinacije i razmjene informacija o korisnicima i davanjima, naročito u FBiH. Ovakav sistem, s jedne strane, omogućava dupla plaćanja pojednim kategorijama i korisnicima, dok, sa druge strane, ne dolazi do velikog dijela stanovništva koji je u socijalnoj potrebi, a izvan postojećeg sistema.

Možemo zaključiti da u ovoj oblasti vlada opšta konfuzija te nerazumijevanje i nerazlikovanje osnovnih pojmova socijalne zaštite, socijalnog osiguranja i socijalne pomoći. Ovome doprinosi gomila nejasnih i diskriminirajućih zakona donesenih na različitim nivoima vlasti. Na ovakav način, organi vlasti na svim nivoima doprinose daljnjem kršenju prava građana i diskriminaciji. Obzirom da postojeća zakonska regulativa ne doprinosi rješavanju problema beskućništva pošto i ne poznaje takvu kategoriju stanovništva, njihov problem se rješava kroz pitanja lica bez porodičnog staranja, lica sa društveno negativnim ponašanjem, odnosno lica u stanju socijalne potrebe, kroz Prava iz socijalne zaštite član 19. st. 1 tačka 1–6, kao i Novčanu i drugu materijalnu pomoć iz člana 21. i člana 22, kao i člana 28. Druga materijalna primanja.

Centri za socijalni rad su neravnomjerno raspoređeni na teritoriji BiH, tako da neki gradovi uopće nemaju centre kao npr. Neum. Opremljenost i kvalitet rada i pružanja usluga centara za socijalni rad je neujednačena na teritoriji BiH, što za posljedicu ima nedovoljno kvalitetnu i teritorijalno različitu brigu o korisnicima usluga. Zakonom su definisane dvije glavne uloge centara: a) procjena potreba, primanje zahtjeva za pomoć i isplate davanja npr. u novcu,

subvencioniranje komunalija, nematerijalna pomoć i b) smještanje osoba u ustanove, njihovo nadgledanje i savjetovanje za stare, osobe sa invaliditetom, djecu sa posebnim potrebama, razvedene roditelje, maloljetničke prestupnike.

(Ne)vidljivost beskućništva u Bosni i Hercegovini – Činjenica je da su primijetne osobe tzv. „samotnjaci“, „neugodnog mirisa“, duge kose i brade, loše garderobe (zgužvane), napačene, koji spavaju u kartonskoj kutiji ili na klupi u parku pokriveni novinama. Pored njih je plastična vrećica, iz nje vire „dronjci i prnje“, traže cigaretu, preturaju kontejnere, prose i traže parče hljeba, traže nešto malo novca... Simbolično opisano takve osobe su prisutne u napuštenim vagonima, ruševnim objektima, starim fabrikama, napuštenim magacinima, zgradama bez prozora, mračnim podrumima. Većina tih osoba nije bila u braku, bez bliže su rodbine, niže su školske naobrazbe, nezaposleni su duži period, iz reda su prognaničke populacije, često su alkoholisani, imaju zdravstvene probleme (najčešće mentalne) i nisu obuhvaćeni sistemom socijalne zaštite. Nerijetko prodaju hranu koju im daju i kupe flašu pića, pravdajući se kako to rade zbog teškog života. Neki beskućnici žive na ulici zbog neslaganja sa ukućanima. Neki od njih imaju kuće na selima koje su neuslovne.

Osobe takvih karakteristika koje žive na ulici ne razlikuje se mnogo od onih koji su korisnici prihvatilišta. Opisane osobe su često u sukobu sa zakonom. S druge strane, jedan broj ljudi koji žive na ulici su izuzetno talentirani.¹ Sviraju, pjevaju, recituju, glume... Ovi ljudi nisu samo uskraćeni za „krov nad glavom“, nego i za dom koji se veže uz (*Oxford Unabridged Dictionary*): sigurnost, obitelj, ljubav, sklonište, udobnost, odmor, spavanje, toplina, hrana, druženje...

Raspostranjenost beskućništva u Bosni i Hercegovini – Nakon ratnih godina, Bosna i Hercegovina je ipak dočekala dugo očekivani mir. Mir se definiše kao normalno i uobičajeno, ustaljeno funkcioniranje državnog i javnog poretka, stanje javne i privatne sigurnosti građana i javnog reda u kojem se

¹ U oktobru ove godine u Meksiku će se odigrati SP beskućnika u nogometu na kojem će, među 55 država svijeta, po prvi put nastupati i reprezentacija BiH. Svjetsko prvenstvo za beskućnike organizira se već devet godina. Iza njega stoji Međunarodna asocijacija uličnih novina. Danas se ulične novine štampaju u više od 36 zemalja svijeta, a ono što je karakteristično jeste da ih prodaju beskućnici. Na ovaj način oni dobijaju priliku da se uključe u društvene tokove i legalno zarade novac. Cilj organizatora je, prije svega, skretanje pažnje javnosti na problem siromaštva i na najsiromašnije, ali i pokušaj ostvarivanja drugačijeg društvenog uticaja na marginalizirane grupe, podsticanje timskog duha, solidarnosti i osjećaja pripadnosti, na kraju i promoviranje pozitivnog uticaja nogometa kao timske igre. Cilj projekta će pozitivnu stranu nogometa usmjeriti na teško ugrožene osobe i druge „isključene“, dakle, marginalizirane ljude u društvu.

oružje ne koristi za masovno uništenje, niti vojna sila u borbene svrhe. Period koji je nastupio Dejtonskim sporazumom može se definisati samo onom najjednostavnijom definicijom: završetak rata.

O poslijeratnom periodu u BiH najčešće govorimo kao o periodu tranzicije tokom koje je postojeći sistem trebalo zamijeniti novim, pokvareno popraviti, pa onda krenuti naprijed. Tako je tranzicijski period s kojim se Bosna i Hercegovina suočila po okončanju rata izrodio patologiju vrijednosnih sistema. Etnička i vjerska isključivost, koje društvom dominiraju još od devedesetih, ne samo da su reprodukovale same sebe već su izrodile i druge oblike isključivosti, a iz političke sfere su se, poput kakve infekcije, proširile u sve pore društva.

Walter Hallstein, radikalni teoretičar socijalnog rada, daje primjer djece beskućnika, gdje ekonomska bijeda proizvodi narušenu porodičnu klimu, destruktivnu atmosferu geta i socijalnu izolaciju. Prema njegovom mišljenju, u takvim okolnostima djeca nemaju nikakve šanse za socijalizaciju nego samo za neki oblik desocijalizacije. Ova djeca, kada postanu odrasli ljudi prinuđeni su da propadnu, kao i njihovi roditelji, i da reprodukuju bijedu iz koje su potekli, prenoseći je na slijedeću generaciju“ (prema: Jugović, Brkić, Simeunović-Patić, 2008: 450).

U uvjetima življenja kakvi su u Bosni i Hercegovini, državi čiji su stanovnici preživjeli rat i u kojoj još postoje oblici kolektivnog stanovanja u kojima su smješteni ljudi koji nemaju svoje domove ili im nisu obnovljeni, teško je govoriti o kategoriji beskućnika. Bilo kako bilo, precizan broj beskućnika je nemoguće utvrditi, ali je činjenica da bi on bio znatno veći kada bi se tu dodali i oni koji su „granično udomljeni“, odnosno oni koji su u opasnosti da postanu beskućnici zbog siromaštva ili neadekvatnog smještaja ili pak „skriveni beskućnici“ koji su udomljeni kod rođaka ili prijatelja.

S jedne strane je nesporno da je nerijedak prizor – gdje čovjek gladan leži pod mostom, u kartonskoj kutiji na željezničkoj stanici ili sklupčan u nekom haustoru. S druge strane, država ne interveniše u smislu obezbjeđenja kreveta i nužnog smještaja gladnim i promrzlim beskućnicima. Isto tako je činjenica da je ova skupina ljudi jako vidljiva u Evropi. Često se beskućnici poistovjećuju sa „neradnicima“. Isto tako tranzicija i liberalni kapitalizam u Bosni i Hercegovini nije „zaživio u punom kapacitetu“ i još nije došlo do raslojavanja među ljudima. Beskućnici su vjerovatno u Bosni i Hercegovini prisutni, ali zbog mnoštva propisa i neadekvatnog odnosa vlasti prema njima specifična su i neistražena skupina.

Ukoliko se i „pojavi“ beskućnik, bitnu ulogu igra tradicija u društvu: odmah reaguje komšiluk, rođaci, mjesna zajednica... uglavnom, nađe se rješenje

i mali broj završi u nekim ustanovama. To je kulturološko pitanje jer porodica, kao i susjedi brinu o tome i ako postoji neko ko će mu ponuditi mjesto za spavanje barem, u podrumu ili ostavi. Prisutna je solidarnost koja još uvijek vlada među ljudima.

U Bosni i Hercegovini je društveni i životni ambijent specifičan i ne postoje utvrđeni kriteriji niti ažurirani statistički podaci o toj skupini ljudi. Bosna i Hercegovina je jedna od 20 najsiromašnijih zemalja svijeta u kojoj svake večeri, svaki šesti stanovnik zaspri gladan, srednja klasa odavno ne postoji, a jaz između bogatih i siromašnih je sve veći.² Razlozi bespomoćnosti građana se objašnjavaju nedefinisanim političkim okolnostima i neuređenošću i nefunkcionalnošću države u kontekstu sveopšte ekonomske krize, a često se navodi najveći razlog ogromnog jaza između bogatih i siromašnih u Bosni i Hercegovini – nepravilan razvoj kapitalizma, gdje su neki pojedinci iskoristili šansu i stekli velika bogatstva preko noći, dok obični građani „plaćaju danak“. Takvo društveno stanje najidealnije opisuje podatak da je životni standard građana BiH najniži u regionu. Prema posljednjim analizama, od tri KM dnevno živi svaki peti stanovnik u Bosni i Hercegovini, a njih oko 20.000 jednom dnevno se hrani u narodnoj kuhinji.

Otac u staračkom domu, gladan susjed ili beskućnik na ulici – u kulturi ovdašnjih naroda neprihvatljiva je činjenica. Oni koji jedva sastavljaju kraj s krajem ipak imaju krov nad glavom. Teško ih je nazvati beskućnicima, na šta ukazuje sama ova riječ, ali je sigurno da su u teškoj situaciji. Među beskućnicima, najveću pažnju socijalnih radnika, medija i stanovništva uopšte, privlače oni koji „spavaju pod vedrim nebom“.

Iako ne postoje u zvaničnim evidencijama, beskućnici se često sreću na ulicama mnogih bosanskohercegovačkih gradova. U Crvenom krstu (CK) Sarajevo procjenjuju da ih na teritoriji glavnog grada ima čak 200. Prema podacima Zavoda za statistiku RS u Banjaluci ima 110 beskućnika. Niko u Bosni i Hercegovini nema niti približne podatke koliko je u našoj zemlji ljudi bez adrese i igdje ikoga svoga kad nema evidenciju o njima, a ni prihvatne centre, iako smo svijedoci da

² Prosječna penzija danas u Bosni i Hercegovini iznosi 340 KM (oko 170 evra), a prosječna mjesečna plata 820 KM (oko 410 evra). Više od 50 odsto penzionera prima mjesečno oko 150 evra. Prema nekim analizama, svaka šesta osoba u Bosni i Hercegovini svake večeri zaspri gladna, a oko 48 odsto stanovništva živi na granici siromaštva. Čak 700.000 ljudi živi ispod opšte granice siromaštva u koje se ubrajaju svi sa manje od 240 KM primanja mjesečno.

Potrošačka korpa u Bosni i Hercegovini je jedna od najskupljih u Evropi, ako se uzmu u obzir prosječne mjesečne plate. Naime, potrošačka korpa u BiH iznosi oko 1.600 maraka, dok je prosječna plata oko 830 KM. Jednostavno rečeno, potrebne su dvije mjesečne plate da bi prosječna četvoročlana porodica mogla da pokrije sve životne troškove u toku jednog mjeseca.

se po medijima spominje i piše o beskućnicima. Činjenica je da u Bosne i Hercegovine nije bilo izraza „luzer“ niti se tako ljude zvalo.

Osim saznanja da su beskućnici sve više dio naše surove realnosti, nema ni zakonskih osnova po kojima se ovoj kategoriji ljudi može pomoći. Također, u Bosni i Hercegovini ne postoji ni ustanova za brigu o beskućnicima. Poznate su tek paušalne procjene, prema kojima, primjera radi, Grad Banja Luka godišnje sahrani najmanje 15 beskućnika koji život okončaju na trotoarima, ispod mostova, pored Vrbasa. Prihvatilište za ovu kategoriju stanovništva koje djeluje u okviru Centra za socijalni rad godišnje u tek nekoliko prenočišta primi oko 30 beskućnika, od kojih je većina mentalno oboljela. U Banjoj Luci već desetak godina djeluju i časne sestre, redovnice Majke Terezije, mahom iz Indije i Poljske, koje od svog dolaska aktivno rade na skupljanju hrane za najsiromašnije. Prima ju ih u svoj dom da jedu, okupaju se i prespavaju. U okviru „Gerontološkog centra“ u Sarajevu već duže postoji prihvatilište za zbrinjavanje skitnica i prosjaka.

Obezbijedjivanje zdravstvenog osiguranja ovoj populaciji vrlo je teško pomoći jer stalno mijenjaju mjesto boravka i nemaju dokumenata. I u razvijenijim krajevima Bosne i Hercegovine problem beskućništva postaje sve izraženiji. Među njima ima i mentalno ometenih ili slabo pokretnih osoba, te djece bez roditeljskog staranja. I pored društvene brige, nije tačno utvrđeno koliko ljudi živi bez adekvatnog krova nad glavom. Neke općine (beskućnicima sa teritorije općine) plaćaju boravak u određenim ustanovama sve do smrti, a potom plaćaju i troškove ukopa.

Obilježja beskućništva u Bosni i Hercegovini – Namjeravajući ukazati na prisutnost, manifestnost ali i potcijenjenost pojave beskućništva u Bosni i Hercegovini ukazaćemo na nekoliko bitnih obilježja.

1. Loš materijalni status, manjak društvene moći, loši uvjeti stanovanja, nepostojanje prava glasa osnovni su kontekst pojave beskućništva.
2. Prisutna je trajna višestrana uskraćenost pojedinaca u sudjelovanju u ekonomskom, socijalnom, političkom i kulturnom životu. Zatim, nemogućnost punopravne participacije u socijalnoekonomskim aktivnostima, uključujući i nemogućnost utjecaja u donošenju odluka. Tu je i nedostatak i nepostojanje društvenih veza, kao i generalno nepovoljni položaj. Sve navedeno sadržano je u definicijama socijalne isključenosti.
3. U Bosni i Hercegovini ima ljudi koji nemaju „krov nad glavom“ (nemaju tzv. fizički zaklon), koji spavaju na otvorenom, u vozilima, napuštenim zgradama ili drugim mjestima koja nisu namijenjena za ljudsko stanovanje, što se u cjelosti uklapa u UN-ovu definiciju apsolutnog beskućništva.

4. „Značajan“ broj osoba imaju „krov nad glavom“ (fizički zaklon), ali im nisu osigurani osnovni standardi zdravlja i sigurnosti: adekvatna zaštita od elementarnih nepogoda, pristup pitkoj vodi i sanitarnom čvoru, lična sigurnost, pravo vlasništva, mogućnost privređivanja, što su opet sadržajni dijelovi UN-ove definicije relativnog beskućništva.
5. Rat (1992–1995) je uništio bosanskohercegovačku privredu i ostavio posljedice kako na stanovništvo, tako i na sveopće djelovanje ove zemlje. Posljednje dvije decenije veliki je broj demobilisanih boraca sa problemima posttraumatskog stresnog sindroma (PTSP). Mjesto prebivališta (usljed ratnih događanja 1992–1995) nasilno je promijenilo preko dva miliona stanovnika, što je više od 50% ukupnog broja stanovnika u BiH. Od toga je više od dvije trećine „bukvalno“ ostalo bez krova nad glavom (srušen, zapaljen, devastiran, razoren i sl.).³
6. Evropska tipologija beskućništva i stambene isključenosti (koju je razvila FEANTSA) u potpunosti je prepoznatljiva na prostoru Bosne i Hercegovine. To znači da u Bosni i Hercegovini žive osobe bez ikakvog smještaja ili skloništa, „bez krova nad glavom“ (eng. rooflessness); osobe koje imaju gdje prenoćiti, ali su privremeno u institucijama ili prihvatilištima, „bez doma“ (eng. houselessness); osobe koje žive u nesigurnim uvjetima stanovanja (naprimjer osobe koje su žrtve porodičnog nasilja); osobe koje žive u neadekvatnim uvjetima stanovanja, (kao što je naprimjer prenaseljenost).
7. Među beskućnicima ima onih koji su samci, djeca, odrasle osobe s invaliditetom, osobe s drugim privremenim ili trajnim promjenama u zdravstvenom stanju, zbog kojih nisu u mogućnosti udovoljiti osnovnim životnim potrebama, žrtve porodičnog ili drugog nasilja, starije osobe koje zbog starosti ili nemoći ne mogu samostalno brinuti o osnovnim životnim potrebama, osobe ovisne o alkoholu i drogama, kockanju i drugim oblicima ovisnosti, osobe društveno neprihvatljivog ponašanja, povratnici s izdržavanju kazne zatvora i dr.

³ Nakon 1996. godine bosanskohercegovačka privreda se stabilizirala u makroekonomskom smislu. Godišnji rast se smanjio sa dvocifrenog iznosa u godinama nakon rata do relativno stabilne stope godišnjeg rasta od 5–6%. Ipak, BiH još uvijek pati od velikog deficita, a osnovni privredni problem je visoka stopa nezaposlenosti – zvanična stopa je 44%, dok nedavno sprovedena Labour Force Survey (LFS) procjenjuje stvarnu nezaposlenost od 29%, što je još uvijek najviša zabilježena LFS stopa nezaposlenosti u regiji. Plaće su u konstantnom porastu od 1996. godine, i polako sustižu susjednu Hrvatsku, i razvijeniju Sloveniju. Bosna i Hercegovina bilježi značajan porast crnog tržišta, koje se procjenjuje na 33% do 50% registrirane privredne aktivnosti. Bosna i Hercegovina troši značajan dio javnih rashoda za sistem socijalne zaštite – ima jednu od najviših stopa u regiji.

8. U Bosni i Hercegovini dugotrajno siromaštvo, dugotrajna nezaposlenost, samohrano roditeljstvo, nizak stupanj obrazovanja, zavisnost (alkohol, droga, kockanje), narušeno mentalno zdravlje, narušeno tjelesno zdravlje, slaba socijalna mreža, izdržavanje zatvorske kazne, gubitak mjesta za stanovanje, itd. jesu ključni uzroci beskućništva. Pored navedenih uzroka beskućništva prisutni su: nasilje i trauma (zlostavljanje i zanemarivanje) u djetinjstvu, nefunkcionalne porodice, djetinjstvo provedeno u institucijama), gubitak posla i nemogućnost pronalaženja novog posla, finansijski problemi, narušeno zdravlje, prisilno izbjeglištvo, gubitak doma zbog rata, raspad porodice nakon razvoda braka, smrt supružnika, boravak u zatvoru, životni izbor itd.
9. Značajan broj beskućnika u Bosni i Hercegovini ranije je bio zaposlen (ima ih i sa 30 godina staža), a među njima je osoba oba spola koji su danas korisnici socijalne pomoći ili penzije (osobe s invaliditetom, ratni veterani ili umirovljenici).
10. U Bosni i Hercegovini stigma je sastavni dio percepcije beskućništva, to jest prisutan je negativni stereotip o osobama koje su beskućnici u smislu nepravedne i negativne karakterizacije i povezivanja sa „sramotom“, opasnošću i odstupanjem od onoga što se u nekom društvu smatra uobičajenim. Beskućnike u Bosni i Hercegovini smatraju nepouzdanim, lijenim, mentalno bolesnim, opasnim, ovisnicima i sl. Stigma beskućnike „drži na mjestu“ i onemogućava im ikakav napredak, pozitivan iskorak. Stigma na beskućnike utječe negativno i zadržava u krugu siromaštva, u sebi nosi nivo negativnih očekivanja, uvijek djeluje razarajuće na psihi pojedinca (Goffman, 1963). Takođe, stigma omogućuje osobi da donosi negativne sudove bazirane na osnovu statusa koji pojedinac ima, radije nego na osnovu njegovog ponašanja, status „beskućnika“ je dovoljan da imputira široku lepezu nepoželjnih osobina bez obzira imaju li one ikakvog uporišta kod konkretne osobe. Stigmatizacija beskućnika ne omogućuje nikakve pozitivne, već isključivo negativne posljedice po pojedinca.
11. Udruženje građana za vraćanje stanarskih prava u Bosni i Hercegovini iznosi podatak o čak 40.000 beskućnika (većina predratnih vlasnika stanova su beskućnici, ili borave u prihvatnim centrima), gdje se navodi da OHR nije ni sagledao suštinu problema s kojima se suočavaju građani u Bosni i Hercegovini (zakonski nosioci stanarskih prava) koji su zbog rata napustili stanove i posle nisu mogli da vrate svoju imovinu. Članovi Udruženja podnijeli su ustavnim sudovima Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine zahtjev za ocjenu ustavnosti

i zakonitosti Zakona o prestanku primjene zakona o korišćenju napuštene imovine. Akcije u pravcu održivog povratka moraju biti ozbiljne i koordinirane, preporuka je SIRL-a u Bosni i Hercegovini. U situaciji kada povratnici nemaju posao, zdravstvenu zaštitu i adekvatne uslove za život, održivi povratak nije moguć. Niko od povratnika nije zaposlen, a manje od deset posto ih je ostvarilo pravo na zdravstvenu zaštitu. Zvanične institucije moraju konačno podvući crtu ispod održivog povratka.

Zaključak – Tema beskućništva je marginalizirana i zanemarena. Jedan od ključnih razloga zanemarenosti i nevidljivosti ove teme od strane politike je zasigurno – nedovoljno jaka mreža „zagovarača“ prava ove izuzetno ranjive populacije. Fenomen beskućništva je važno prepoznati i istraživati da bi se formirao pravilan stav i odnos prema ljudima koji su beskućnici jer iz stavova i razumijevanja određenog problema proizlazi i konkretno djelovanje, motivacija za promjenom, podrškom i pomoći osobama koje su u takvoj životnoj situaciji. Beskućništvo treba posmatrati kao privremeno stanje, situaciju u kojoj se neka osoba našla zbog nepovoljnih životnih okolnosti. Zakoni u Bosni i Hercegovini ne tretiraju beskućništvo ni kao privremenu situaciju, te je neophodno definisati koje osobe se smatraju beskućnicima, odnosno koje su obaveze države i lokalnih samouprava prema njima.

Potrebno je educirati odnosno senzibilizirati stručnjake (ali i javnost) koji dolaze u kontakt s beskućnicima. Neophodno je sprovesti istraživanje na državnom nivou (uključivši vladin sektor, NVO u partnerstvu sa drugim organizacijama) sa ciljem stvaranja znanja o beskućništvu kao i podizanja svijesti o tom problemu. Neophodno je osmisliti jedinstvenu strategiju borbe protiv beskućništva koja bi bila izrađena metodom otvorene koordinacije i uključivala sve sudionike koji se bave ovim socijalnim problemom. Ona bi se prožimala kroz područja: socijalne zaštite, porodične politike, zapošljavanja, obrazovanja, zdravstvene zaštite, stanovanja i civilnog društva.

Literatura

Program Ujedinjenih naroda za razvoj (2006), *Sažetak izvješća o društvenom razvoju Hrvatske, Neumreženi: lica socijalne isključenosti u Hrvatskoj*, Zagreb.

Encyclopedia of Social Work – 19th Edition (1995), National Association of Social Workers, Washington, DC.

- Goffman, E. (1963), *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*, Englewood Cliffs: NJ Prentice-Hall.
- Gidens, E. (1998), *Sociologija*, Podgorica: CID.
- Gillan, A. (1999), *Shelter backs rethink on homeless*, Guardian, 15. November.
- Jugović, A., Brkić, M., Simeunović-Patić, B. (2008), Socijalne nejednakosti i siromaštvo kao društveni kontekst kriminala, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka 2008*, broj 2, godina II, 447–461.
- Klaić, B. (1978), *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: Nakladni zavod MH.
- Konstatinović, R. (2004), *Filozofija palanke*, Beograd: Otkrovenje.
- Dženkins, K. (1994), *Beskućnici*, Zagreb: Naprijed.
- WHO (2008), *Policies and practices for mental health in Europe*.
- Inicijativa i civilna akcija (2009), *Primjena Evropske socijalne povelje kroz zakone i praksu u BiH*, Sarajevo, 1–27.
- Save the Children UK (2007), *Nasilje među djecom* (izveštaj o istraživanju).
- Svetlik, I. (1995), Reforma socijalne politike u Sloveniji: postupni pristup, *Revija za socijalnu politiku*, god. II, br. 3, 231–242.
- Ministarstvo BiH za ljudska prava i izbjeglice (2006), *Strategija protiv maloljetničkog prestupništva u Bosni i Hercegovini (2006–2010)*, Sarajevo.
- Šarić, H. (2012), *Nasilje u porodici*, Tuzla: OFFSET.
- Vidanović, I. (2006), *Rečnik socijalnog rada*, Beograd, autorsko izdanje.
- Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava i zaštite porodica sa djecom Federacije BiH „Službene novine FBiH“ broj: 36/99, 54/04, 39/06 i 14/09.
- Zakon o socijalnoj zaštiti Brčko Distrikta „Službeni glasnik BD BiH 1703“ broj: 1/03, 4/04, 19/07 i 2/08.
- Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srpske „Službeni glasnik RS“ broj: 5/93, 15/96, 10/03, 11/03 i 33/08.
- Zakonodavni okvir beskućništva u Srbiji, Centar za unapređenje stanovanja socijalno ugroženih grupa, Beograd, 2012.

Internet stranice

- Beskućnika (ne)ima u BiH*, <http://manjine.ba/beskucnika-neima-u-bih/>, pristupljeno 09.02. 2012.
- Izabrani tim autora (2008), *Mladi trebaju omladinsku politiku!* [Online] Analiza položaja mladih i omladinskog sektora u Bosni i Hercegovini (finalni izvještaj pripremljen za potrebe izrade omladinske politike BiH). www.mladi.gov.ba, pristupljeno 18.03.2012.

- Jahić, Z. (2009), *Niko ne zna koliko ima beskućnika u BiH?* www.rtvtk.ba/index, pristupljeno 10.11.2009.
- Lijen sam, zašto bih tražio posao: beskućnik prosjačenjem zaradi novac, www.vecernji.hr, pristupljeno 24.07.2012.
- Projekat mentalnog zdravlja u BiH, FAZA I (jun 2010-maj 2013), xy.com.ba/bih/, pristupljeno 09.02. 2012.
- Sačić, A. *Mladi BiH u getu, Junaci naselja*, www.pulsdemokratije.net, pristupljeno 09.10.2012.

IN(VISIBLE) APPEARANCE: HOMELESSNESS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

By Hariz SARIC, Zlatan DELIC, Erna LUCIC, Izudin SARIC

ABSTRACT

Over the last twenty years, life on the territory of Bosnia and Herzegovina has been a kind of a big trauma that is constantly and intensively trying to break the defense mechanisms, which in a way leads to a behaviour that is considered to be dangerous for an individual. In order to better understand the problems of homelessness in Bosnia and Herzegovina, it is impossible to bypass the recent war and its consequences, which has largely influenced each individual as well as the society as a whole. By taking into account only one part of the factors that are associated with the occurrence of homelessness, we can easily come to the conclusion that Bosnia and Herzegovina is going through a challenge in relation to homelessness.

Homeless people are not registered in Bosnia and Herzegovina and there is not such a thing as a shelter or counseling or an adequate healthcare organization that would help this population. The issue of homelessness in a view of policy or in other words strategic and systematic action to combat homelessness – is marginalized and ignored! Due to the lack of awareness among experts and the general public – the public opinion is that homelessness is more of an individual problem rather than a social problem.

As a result of that, how much of the blame are we to put on the government and society as a whole for the rate of homelessness that is on the rise? Bosnian case leads to the conclusion that the society pays no attention, or very

little, to the homeless and therefore does nothing about it. The recent studies have shown that Bosnia and Herzegovina does not have a detailed Sociological Study that would systematically identify and analyze transitional risk factor for developing homelessness. It is exactly this “dark figure“ of the problem that indicates the need for rapid interdisciplinary and multidisciplinary action on the prevention the intervention level.

Key words: homelessness, homeless, poverty, the legislative framework, the number of dark, Bosnia and Herzegovina.

Apstrakt: Beskućništvo predstavlja problem sa socijalnim, medicinskim, ekonomskim, političkim i drugim implikacijama. Postoje brojni i čvrsti dokazi da beskućnici imaju veću prevalenciju hroničnih bolesti, a naročito mentalnih oboljenja, kada se uporede sa opštom populacijom. Cilj ovog rada je procena etioloških i epidemioloških aspekata psihijatrijskih poremećaja u populaciji beskućnika. Analiza prevalencije mentalnih poremećaja i međudnosa ovih bolesti i beskućništva pokazuje da su zavisnosti, depresija, psihoza, posttraumatski stresni poremećaj i samoubistvo najvažniji mentalni poremećaji u ovoj marginalnoj grupi. Visoka zastupljenost teških psihijatrijskih poremećaja kod beskućnika potvrđena je u brojnim međunarodnim studijama. Preventivne mere treba da uključe sistemsku multisektorsku kooperaciju. Kod beskućnika, mere unutar zdravstvenog sistema moraju biti fokusirane na prevenciju, ranu dijagnozu i terapiju mentalnih poremećaja, ali i somatskih hroničnih bolesti.

Cljučne reči: beskućnik, psihijatrijski poremećaj, depresija, shizofrenija, samoubistvo

Uvod

Postoje brojne definicije beskućništva, ali ono se mora posmatrati i tumačiti kao multidimenzionalna pojava. Stoga je u sagledavanju ovog problema neophodno obuhvatiti pojam beskućništva kao specifičnog psihološkog stanja ličnosti, ali i kao produkt kompleksnog niza životnih okolnosti izraženog pre svega u fizičkoj deprivaciji i siromaštvu.

Epidemiološki podaci iz različitih delova sveta daju podatke o zastupljenosti beskućništva u ovim sredinama: procenjuje se da oko 700.000 beskućnika živi u SAD (Fazel, 2008), oko 85.000 u Engleskoj (Department for Communities and Local Government: London, 2007), četvrt miliona beskućnika u Nemačkoj (FAENTSA, 2011), a u Južnoj Koreji je prisutno 5000 registrovanih beskućnika (Yoon, 2011). Beskućništvo se prepoznaje kao problem sa brojnim socijalnim, zdravstvenim, ekonomskim i političkim implikacijama.

Osamdesetih godina prošlog veka primećena je nesrazmerno visoka stopa mentalnih bolesti u populaciji beskućnika u odnosu na opštu populaciju, što ukazuje na visoku i specifičnu vulnerabilnost ove marginalne društvene grupe (North,

* Autorka je specijalista psihijatrije u Specijalnoj bolnici za bolesti zavisnosti, Beograd, marijasarajlija@yahoo.com

2004). Poznato je da se pojedine forme siromaštva i beskućništva mogu direktno ili indirektno pripisati samoj mentalnoj bolesti. Prema brojnim istraživanjima koja su rađena u ovoj populaciji, došlo se do podataka da 70–85% beskućnika čine muškarci i da 66% beskućnika ima bar jedan fizički ili psihički zdravstveni poremećaj (Martens, 2001). Ovi podaci su gotovo identični za različite zemlje u kojima su navedena istraživanja sprovedena (Sjedinjene Američke Države, Kanada, Australija, Velika Britanija, Južna Koreja).

Smatra se da u osnovne uzroke lošeg zdravstvenog stanja beskućnika spadaju loša zdravstvena zaštita, loša higijena, podložnost nasilju i povređivanju, nekvalitetna i nedovoljna ishrana i izloženost klimatskim uslovima bez adekvatne zaštite. S druge strane, među vodeće uzročnike beskućništva ubrajaju se bolesti zavisnosti i druge ozbiljne mentalne bolesti, a tek na drugom mestu su raspad porodice, nezaposlenost, siromaštvo i loša socijalna politika. Ovakvi podaci ukazuju na dubok uzajamni odnos beskućništva i psihijatrijskih poremećaja, kao i potencijalne teškoće u utvrđivanju koji je faktor od ova dva navedena (bolest ili beskućništvo) primarno delovao.

Teška mentalna bolest višestruko narušava kvalitet života pojedinca, onesposobljavajući ga za adekvatnu brigu o sebi i svom domaćinstvu, za formiranje i održavanje stabilnih interpersonalnih odnosa, kao i za školovanje i rad. Poremećeno mentalno zdravlje, takođe, ima negativan efekat i na fizičko zdravlje kroz lošu higijenu, neadekvatnu ishranu i neadekvatnu upotrebu medikamenata. Sve to može dovesti do razvoja različitih hroničnih oboljenja, ali i teških respiratornih infekcija, tuberkuloze, HIV infekcije i kožnih oboljenja koje su posebno česte u ovoj populaciji.

Najčešći psihijatrijski poremećaji među beskućnicima su alkoholizam i zavisnost od ilegalnih psihoaktivnih supstanci, potom teška depresija, anksiozni poremećaji i poremećaji iz grupe psihoza. Čak 72,7% beskućnika pati od zavisnosti od alkohola i droga, kod 32,8% prisutni su poremećaji raspoloženja, kod 15,9% anksiozni poremećaji, dok se psihoza registruje kod 9,8% beskućnika. Zastupljenost psihijatrijskih poremećaja je dva do osam puta učestalija kod beskućnika nego u opštoj populaciji (Fichter, 2001).

Cilj ovog rada je procena etioloških i epidemioloških aspekata psihijatrijskih poremećaja u populaciji beskućnika.

Beskućništvo i bolesti zavisnosti – Zavisnost od alkohola i droga se već nekoliko decenija prepoznaje kao jedan od ključnih zdravstvenih problema beskućnika. Procena je da se zavisnost među beskućnicima javlja sa dva puta većom učestalošću nego u opštoj populaciji. Veza između beskućništva i bolesti zavisnosti je posebno značajna, s obzirom na to da je zavisnost u ovoj veoma

vulnerabilnoj društvenoj grupi udružena sa povećanim rizikom za obolevanje od drugih bolesti, kao i rizikom za smrtni ishod.

Kod značajnog broja beskućnika, zavisnost je udružena sa drugim psihijatrijskim bolestima. U ovim slučajevima adicija može nastati kao pokušaj samolečenja primarnog mentalnog poremećaja. Obično se radi o osobama koje, pored zavisnosti, imaju i poremećaj raspoloženja ili psihozu, te im efekat koji droga izaziva daje osećaj ublažavanja simptoma koji su deo njihove osnovne bolesti. Poznato je da osobe obolele od depresije veoma često zloupotrebjavaju stimulanse poput kokaina ili amfetamina jer se na taj način privremeno postiže bolje raspoloženje i povećanje voljnih dinamizama. Kako zavisnost napreduje, postojeća depresija se produbljuje zbog dugotrajnog štetnog efekta droge na funkcionisanje nervnog sistema.

Mladi beskućnici su pod visokim rizikom za nastanak problema zavisnosti. Prema aktuelnim istraživanjima sprovedenim u SAD, 21–64% populacije mladih beskućnika koristi alkohol, 16–26% marihuanu, a 10–11% druge opojne droge kao što su heroin, kokain i metamfetamin (Thompson, 2011).

U više studija izvedenih u SAD, Australiji i Velikoj Britaniji, koje su u krajnjem zbiru obuhvatile skoro 6000 ispitanika, utvrđeno je da je zavisnost od alkohola najčešći psihijatrijski problem beskućnika i da učestalost ovog poremećaja varira od 35% do 50%. Treba naglasiti da je alkoholizam značajno češći u populaciji muških beskućnika nego ženskih, ali i da žene beskućnici imaju daleko veću stopu alkoholizma nego žene u opštoj populaciji. Prema istim rezultatima, zavisnost od droga među beskućnicima varira u rasponu od 10% do 40% (Fazel, 2008). Povećana prevalenca zavisnosti od droga doprinosi i povećanoj stopi kriminaliteta beskućnika oba pola, s obzirom na to da su zloupotreba i zavisnost od supstanci značajan faktor rizika za kriminogeno ponašanje.

Bolesti zavisnosti, često na dramatičan način, dovode do propadanja ličnosti i njene socijalne izolacije. U najvećem broju slučajeva problem zavisnosti počinje još u ranoj adolescenciji. Prvih nekoliko godina porodica obolelog najčešće nije upoznata sa težinom zdravstvenog problema člana porodice da bi u daljem toku bolesti, zbog specifičnosti simptoma bolesti, došlo do propadanja ličnosti, kako na emocionalnom, tako i na socijalnom planu. Retke su porodice zavisnika u kojima nisu zabeleženi slučajevi porodičnog nasilja. Svi navedeni faktori dovode do dezintegrativnog procesa u porodici, koji u konačnom ishodu rezultira beskućništvom socijalno i zdravstveno najugroženijeg člana, a to je u ovom slučaju zavisnik.

Hroničan, recidivantan tok oboljenja iz grupe zavisnosti dovodi pojedinca u situaciju da se ne može uspešno obrazovati, niti kasnije pronaći stalno zaposlenje, a to u interakciji sa već iscrpljenim finansijskim i emocionalnim kapa-

citetima porodice, prepušta zavisnika životu na ulici. Od tog trenutka pacijent često biva primoran da do novca za drogu dolazi kriminogenim putem, najčešće pljačkom ili prostitucijom. U ovakvoj situaciji pacijent dolazi u opasnost da se nađe van sistema zdravstvene zaštite, što dodatno ograničava mogućnost adekvatne pomoći.

Poremećaji raspoloženja i beskućništvo – Poremećaji raspoloženja predstavljaju široku grupu mentalnih poremećaja i spadaju u najčešća psihijatrijska stanja koja se susreću kod beskućnika. Patološko raspoloženje može varirati od euforije (ključna karakteristika manične faze bipolarnog afektivnog poremećaja) sa pratećim simptomima u koje spadaju ubrzan misaoni tok, poremećaj pažnje, pojačan seksualni nagon, nesanica, do patološke tuge na drugom kraju spektra. Depresivno raspoloženje se karakteriše usporenim misaonim tokom, nesposobnošću da se dožive radost i ljubav, sniženjem nagona za ishranom (do pune anoreksije) i brojnim vegetativnim simptomima. U zavisnosti od težine simptoma razlikuju se poremećaji raspoloženja praćeni psihotičnom simptomatologijom i poremećaji bez otuđenja od realiteta. Životna prevalenca poremećaja raspoloženja kreće se od 2% do 25% u opštoj populaciji, a najčešći poremećaj iz ove grupe bolesti je unipolarna depresija sa učestalošću od 15% do 25% (Jašović, Lečić, 2007).

U populaciji beskućnika, poremećaji raspoloženja zastupljeni su sa 32,8% što je više nego u opštoj populaciji (Fichter, 2001). Brojne analize su pokušale da ustanove uzročno-posledični odnos između beskućništva i depresije, ali i vice versa, slično kao kod ispitivanja međudnosa drugih psihijatrijskih oboljenja i beskućništva (npr. zavisnosti ili psihoze). U psihijatrijskoj praksi se pokazalo da je jedan od najčešćih problema sa kojima se beskućnici suočavaju visok nivo depresivne simptomatologije. Kliničke manifestacije se mogu javiti kao izolovana bolest (depresija) ili kao deo slike drugih mentalnih bolesti (shizofrenije, bolesti zavisnosti, anksiozni poremećaji). Takođe, znaci depresije mogu biti prateći simptom u mnogim somatskim oboljenjima.

Kod beskućnika, najznačajnija uloga u nastanku depresivnosti pripisuje se uticaju nemaštine. Poznato je, naime, da nepovoljne životne okolnosti imaju direktan efekat na nastanak depresije. O značaju psihosocijalnog faktora za razvoj depresije govori visoka frekvencija stresogenih životnih događaja u periodu koji prethodi pojavi prve epizode bolesti. Trajno izmenjeni sredinski i socijalni faktori, kao i odsustvo pozitivnih životnih stimulacija (što jesu glavne karakteristike života na ulici), dovode do smanjenja adaptibilnih sposobnosti pojedinca, povećavaju njegovu vulnerabilnost i, začaranim krugom dešavanja, konačno vode u tešku depresivnost.

Imajući u vidu sve prethodno navedeno, može se zaključiti da mentalne bolesti iz grupe poremećaja raspoloženja mogu biti uzrok ali i posledica beskućništva. Ukoliko je poremećaj praćen psihotičnom simptomatologijom, obolela osoba je izraženije disfunkcionalna, kako na profesionalnom tako i na socijalnom polju, što u značajnoj meri umanjuje njen kvalitet života. U slučaju odsustva podrške porodice i društva kao celine, osoba biva prepuštena ulici. Usled nepovoljnih uslova života bez stalnog mesta boravka, već u prvih šest meseci ovakvog života može često doći do razvoja depresivne simptomatologije.

Suicid kod beskućnika – Kada je reč o suicidu, kao činu namernog uništavanja sopstvenog života, podaci koji se odnose na svet u celini govore da 2000 ljudi dnevno izvrši samoubistvo što na godišnjem nivou iznosi oko 800.000 samoubica. Pretpostavlja se da pokušaja suicida ima čak 10 do 20 puta više. U odnosu na pol, poznato je da suicid dva do tri puta češće izvršavaju osobe muškog pola, dok je za žene karakteristično da imaju više pokušaja (Jašović, Lečić, 2007).

Suicidalnost je višedimenzionalan fenomen koji nastaje kao posledica uzajamnog uticaja bioloških, psiholoških i društveno-sredinskih faktora. Mentalni poremećaji su ključni etiološki činioci udruženi sa samoubistvom. Kod samoubica, učestalost psihijatrijskih poremećaja je sledeća: 20% čine bolesti zavisnosti, 15% bolesnici sa depresijom, 5–10% osobe sa shizofrenijom (Jašović, Lečić, 2007).

Među najznačajnije rizike za samoubistvo u opštoj populaciji ubrajaju se psihosocijalni faktori kao što su nedavni gubitak voljene osobe, gubitak posla i drugi stresori. Pad voljno nagonskih dinamizama u smislu bezvoljnosti, anhedonije, socijalne izolacije, osećanja da su „uhvaćeni u zamku“ i bespomoćnosti, ključni su simptomi suicidalne ideacije i pretećeg suicida. Sve navedeno susreće se u psihološko-socijalnom kompleksu beskućništva. Prema studiji učinjenoj u SAD (Desai, 2003), suicidalna ideacija je bila prisutna kod 66,2% ispitivanih beskućnika, a 51,3% je imalo pokušaj suicida.

Među vodeće uzročnike samoubistva u grupi beskućnika spadaju seksualno nasilje u porodici, samoubistvo bliske osobe, poremećaji raspoloženja, posttraumatski stresni poremećaj i bolest zavisnosti.

Shizofrenija i beskućništvo – Shizofrenija je teška, hronična mentalna bolest koja se karakteriše brojnim simptomima kao što su gubitak kontakta sa realnošću, bizarno ponašanje, sumanute ideje i dezorganizovan govor, smanjena emotivna ekspresivnost i socijalno povlačenje. Shizofrenija više od bilo

koje druge mentalne bolesti ima negativne implikacije na život obolele osobe. Oboleli od shizofrenije imaju izražene teškoće u percepciji realnosti, logičkom rasuđivanju i adekvatnom ponašanju. Zbog svih karakteristika ovog poremećaja obolele osobe u najvećem broju slučajeva nisu sposobne za rad, školovanje, ostvarivanje zdravih interpersonalnih odnosa, te za pravilno vođenje brige o sebi. Oko 10% pacijenata iz ove grupe izvrši samoubistvo, dok su pokušaji suicida još češći (Jašović, Lečić, 2007).

Shizofrenija tipično počinje u kasnoj adolescenciji ili ranom odrasлом dobu. Najčešće se prva psihotična epizoda događa između 18. i 31. godine života, u vreme aktivnog školovanja, započinjanja karijere i/ili formiranja sekundarne porodice. Pojava bolesti u ovom periodu praktično onemogućava napredovanje pojedinca i istovremeno predstavlja značajnu i tešku traumu za porodicu obolelog. Odsustvo adekvatnih socijalnih veza, smanjena radna sposobnost i emotivna zaravnjenost, ispoljena kao odsustvo brige i empatije, mogu dovesti do toga da sama porodica prestane sa podrškom i vođenjem brige o obolelom članu.

Interakcija svih prethodno navedenih faktora dovodi do pokretanja spirale događaja čiji je krajnji ishod beskućništvo obolele osobe. Prema brojnim istraživanjima, 1% populacije starije od 18 godina boluje od shizofrenije, dok je zastupljenost ovog poremećaja u populaciji beskućnika čak deset puta veća. Prema pojedinim američkim studijama, procenat obolelih od shizofrenije među beskućnicima kreće se od 4,5% do 9,8%, ali su svi istraživači jedinstveni u stanovištu da je realan broj znatno veći. Najnovija istraživanja ukazuju da čak jednu trećinu svih beskućnika čine osobe obolele od shizofrenije, a prema drugom istraživanju u SAD procenjeno je da 15% obolelih od teških psihotičnih poremećaja tokom života dolazi u situaciju beskućništva (Folsom, 2005).

Pod uticajem simptoma bolesti, najčešće paranoje, pacijenti često napuštaju sigurna mesta kao što su porodični dom, bolnica ili druga vrsta trajnog smeštaja i započinju usamljenički život na ulici. Kao rezultat beskućništva, kod obolelih dolazi do progresije kliničke slike s obzirom na odsustvo adekvatnog nadzora i prekidanje farmakološkog tretmana. Beskućnički život osobe sa shizofrenijom, pored teške osnovne bolesti, podrazumeva i probleme neadekvatne ishrane, loše higijene, manjka sna i izloženosti nasilju, što dalje agravira njihov opšti zdravstveni status.

Beskućnici i neurotični poremećaji povezani sa stresom – Neurotični poremećaji predstavljaju raznorodnu grupu psihijatrijskih oboljenja, a kod beskućnika se iz ove grupe najčešće registruju posttraumatski stresni poremećaj (PTSP) i akutna stresna reakcija. Osnovna karakteristika ovih poremećaja jeste

pojava psihičkih simptoma nakon izlaganja traumi. Pod traumom se podrazumeva doživljavanje pretnje smrću, kao i povrede ili pretnje ličnom telesnom integritetu ili integritetu bliskih osoba.

Simptomi poremećaja koji se javljaju posttraumatski mogu nastati neposredno nakon traume (ošamućenost, uznemirenost, dezorijentacija, vegetativni simptomi) ili se razviti kasnije sa hroničnim tokom. Kasni simptomi u značajnijoj meri narušavaju život pojedinca i manifestuju se ponovnim proživljavanjem traume kroz opsesivna sećanja na traumatski događaj, osećanjem intenzivnog straha i bespomoćnosti ili učestalim košmarima.

Život na ulici dovodi pojedinca u situaciju stalne izloženosti stresorima visokog intenziteta i gotovo svakodnevne pretnje ličnom fizičkom integritetu. Najčešći uzroci traume beskućnika jesu fizičko nasilje i silovanje ili prisustvovanje nasilju nad drugim osobama. Životna prevalenca PTSP je između 1,3% do 9% u opštoj populaciji (Jašović, Lečić, 2007). Među bekućnicima, čak 60–80% osoba je iskusilo traumu, a 18–40% zadovoljava kriterijume za dijagnozu posttraumatskog stresnog poremećaja (Taylor, 2008; Stewart, 2004). Prema aktuelnim studijama nađena je jasna korelacija između PTSP i alkoholizma, kao i njegova veza sa depresivnom simptomatologijom.

Zaključak – Povećanje broja beskućnika, u svetu, i u našoj sredini, i sve brojnija saznanja o zdravstvenim aspektima ovog problema, ukazuju na neophodnost da se pitanje beskućništva razmatra ne samo kroz sistem socijalne zaštite već i kao ozbiljan medicinski problem. Visoka prevalenca psihijatrijskih (ali i hroničnih somatskih) poremećaja u ovoj marginalnoj grupi nameće neophodnost strateškog planiranja preventivnih mera. Osim toga, od velikog značaja je osmišljavanje efikasnog načina za blagovremenu dijagnostiku psihijatrijskih poremećaja koji mogu biti posledica, ali i uzrok beskućništva. Stoga, način lečenja psihijatrijskih bolesnika koji su istovremeno i beskućnici treba da podrazumeva interdisciplinarni pristup.

Literatura

- Desai R. A., Liu-Mares, W., Dausey, D. J., Rosenheck, R. A. (2003), Suicidal ideation and suicide attempts in a sample of homeless people with mental illness, *J Nerv Ment Dis*, 191(6): 365–71.
- Department for Communities and Local Government (2007), *Homelessness Statistics September 2007 and Rough Sleeping – 10 Years on from the Target*, London: Crown Copyright.

- FAENTSA (2011), Available from: <http://www.bag-wohnungslosenhilfe.de/index2.html> [cited 2012 May 23].
- Fazel, S., Khosla, V., Doll, H. et al. (2008), Prevalence of mental disorders among the homeless in Western countries, *PLoS Med* 5(12), e225.
- Fichter, M. M., Quadflieg, N. (2001), Prevalence of mental illness in homeless men in Munich, Germany: results from a representative sample, *Acta Psychiatr Scand*, 103(2): 94–104.
- Folsom, D., Hawthorne, W., Lindamer, L., Gilmer, T., Bailey, A., Golshan, S. (2005), Prevalence and risk factors for homelessness, *Am J Psychiatry*, 162(8): 370–376.
- Jašović, Gašić M., Lečić, Toševski D. (2007), *Psihijatrija*, Beograd: Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Martens, W. H. (2001), A review of physical and mental health in homeless persons, *Public Health Rev*, 29(1): 13–33.
- North, C. S., Eyrich, K. M., Pollio, D. E., Spitznagel E. L. (2004), Are rates of psychiatric disorders of the homeless population changing?, *Am J Public Health*, 94(1): 103–8.
- Stewart, A., Steiman, M., Cauce, A. M. et al. (2004), Victimization and Post-traumatic Stress Disorder Among Homeless Adolescents, *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 43(3): 325–31.
- Taylor, K. M., Sharpe, L. (2008), Trauma and post-traumatic stress disorder among homeless adults in Sydney, *Aust N Z J Psychiatry*, 42(3): 206–13.
- Thompson, R., Hasin, D. (2011), Cigarette, marijuana, and alcohol use and prior drug treatment among newly homeless young adults in New York City: relationship to a history of foster care, *Drug Alcohol Depend* 117(1): 66–69.
- Yoon, C., Ju, Y., Kim, C. (2011), Disparities in Health Care Utilization Among Urban Homeless in South Korea: A Cross-Sectional Study, *J Prev Med Public Health*, 44(6): 267–274.

PSYCHIATRIC DISORDERS IN POPULATION OF HOMELESS

By Marija SARAJLIJA

ABSTRACT

Homelessness is a problem with social, medical, economic, political and other implications. There is a summary of consistent evidence that homeless people have higher prevalence of chronic disease, especially mental when compared to general population. Aims of this work was to assess etiological and epidemiological aspects of psychiatric disorders in homeless population. Analysis of mental disorders prevalence and interrelations between these diseases and homelessness showed that addictions, depression, psychosis, post-traumatic stress disorder and suicide are major mental problems in this marginal group. High prevalence of severe psychiatric disorders in homeless is verified by multitude of international studies. Prevention measures should include development of systemic multisectorial cooperation. In homeless population, health care measures should be focused on prevention, early diagnosis and treatment of mental health disorders but also of chronic somatic diseases.

Key words: homeless, psychiatric disorder, addiction, depression, schizophrenia.

Apstrakt: Projekat DOM znači dom ili kuća za svakoga, što je osnovno ljudsko pravo. Nažalost, sve više ljudi danas zavisi od pomoći države i njenih institucija. Stručni radnici i saradnici, laički terapeuti, volonteri iz Slovenije, Bosne i Hercegovine i Srbije, koji rade na području beskućništva, humanitarne i razvojne pomoći, državnih organizacija i NGO, kroz proces edukacije, osposobljavanja i studijske posete i razmenu iskustva dobili su nove kompetencije i veštine potrebne za rad sa korisnicima.

Ključne reči: beskućništvo, međunarodna suradnja, razmena iskustava, komparacija tretmana

Uvod

U okviru Prihvatilišta za beskućnike u Kranju, nakon četiri godine uspešnog rada pokazala se potreba za razmenom dobrih praksi (i ideja) i za zasnivanjem međunarodne saradnje sa organizacijama iz vladinog i nevladnog sektora zemalja Zapadnog Balkana, koje su aktivno uključene u rešavanje ove problematike u svojoj sredini. Ideja projekta je da se kroz međunarodnu saradnju poveća vidljivost problema beskućništva i da se tako upozna šira i stručna javnost o mogućnostima za prevladavanje socijalne isključenosti, stigmatizacije, prihvatanje različitosti, eliminacije stereotipa i za osnivanje kooperativnog prostora za razmenu iskustva. Glavni razlog za početak projekta bila je potreba stručnih radnika u Prihvatilištu za beskućnike u Kranju, da razmene znanja i iskustva i jačaju saradnju sa drugim organizacijama i institucijama u Sloveniji, Bosni i Hercegovini (u daljem tekstu: BiH) i Srbiji: društvima sa sličnim kulturnim i mentalitetskim osobenostima stanovništva. Projekat DOM iskazao se kao, prvenstveno, mogućnost zajedničkog učenja i saradnje stručnih radnika, saradnika i volontera.

U članu 13. Opšte deklaracije o ljudskim pravima govori se o pravu za izbor prebivališta svakog pojedinca. Pravo na stan jedno je od osnovnih ljudskih prava, premda se u socijalno osetljivoj populaciji beskućnika ono dovodi u pitanje. Beskućništvo je obeleženo situacijom života bez stana (doma) što negativno utiče na fizičko, psihično, socijalno i duhovno stanje ove popula-

* NVO ProSoc Kranj, univ. dipl. soc. radnik, domen_rakovec@yahoo.com

cije. Gubitak stana uzrokovan je različitim faktorima: nezaposlenošću, ličnim životnim tragedijama, siromaštvom, migracijama, nedostupnošću kupovine i zakupa stanova, kao i trenda nekontrolisane urbanizacije.

Za uspešan rad sa populacijom beskućnika potrebno je osnovati pogodan sistem. Od ključnog značaja je saradnja vladinih (zdravstvo, policija, sudstvo) i nevladinih (uglavnom volonteri i pružanje civilnog dijaloga) organizacija i lokalnih zajednica. Beskućništvo se retko ili uopšte ne pominje u strateškim dokumentima mnogih vladinih organizacija koje su nadležne za rešavanje ovog problema. Na primer, strategija socijalne zaštite 2006–2010. u Sloveniji termin beskućništvo uopšte nije odredila. U novoj strategiji beskućništvo se pominje kroz dodatno osnivanje prihvatilišta. To je nužno rešenje ali ne i dovoljno i odlučujuće ako želimo eliminisati beskućništvo. Evropski trend ide u smeru humane i finansijski povoljne stambene politike koja nudi uslove za osnaživanje beskućnika.

Partnerstvo, finansiranje i ciljevi projekta – Partneri u projektu DOM bili su: Centar za socijalni rad Kranj – Slovenija, NVO ProSoc Kranj – Slovenija, MFS Emmaus Doboj Istok – BIH i Arena Kraljevo – Srbija. Uključene organizacije u projektu bile su:

- 1) *Bosna i Hercegovina*: MFS Emmaus Doboj Istok, CSR Tuzla, CSR Doboj Istok, Općina Tuzla, služba za stambena pitanja, NVO Nada Tuzla, NVO Viktorija Banja Luka, CSR Banja Luka, JZ CROPS, Smoluča, CSR Srebrenik;
- 2) *Srbija*: NVO Arena Kraljevo, Komesarijat za izbeglice, CSR Kraljevo, CSR Kragujevac, CSR Kruševac, NVO Kes Roma Kraljevo, NVO Ruke prijateljstva, Policijska uprava Kraljevo, NVO KVART Kraljevo, Crveni krst Kraljevo, Housing Centar Beograd, Prihvatilište za beskućnike Beograd, CSR Beograd, TV Kraljevo;
- 3) *Slovenija*: Ministarstvo za rad, obitelj i socijalne poslove, Ministarstvo za infrastrukturu i prostor, Općina Domžale, Javni stambeni sklad MO Ljubljana, CSR Jesenice, CSR Koper, CSR Piran, CSR Maribor – prihvatilište za beskućnike, CSR Kranj, Nadškofijska Karitas Maribor, Škofijska Karitas Koper, Prihvatilište za beskućnike Ljubljana, Društvo prostovoljcev VZD, Društvo Kralji ulice, JZ Socio Celje, Slovenska filantropija, Ambulanta sa savetovanjem za lica bez zdravstvenog osiguranja PRO-BONO Ljubljana, Klub študentov Kranj, Centar mladih, Iskratel d.o.o., Marko Ogris, s.p., Društvo ProSoc Kranj, Općina Kranj. Projekt je finansijski podržalo Ministarstvo za spoljne poslove kroz program Međunarodne razvojne saradnje u visini 80% vrednosti projekta. Ostalih 20% sufinansirao je Centar za socijalni rad Kranj.

Namera projekta može se sažeti u sledećim potrebama: razmena znanja i iskustva između partnerskih organizacija i drugih učesnika u projektu; jačanje izvođača programa, civilnog društva i nevladinih organizacija; jačanje međusobne suradnje.

Ciljevi projekta su: razvijanje bolje mreže pomoći za korisnike; inovacije u programskim linijama i nadogradnja postojećih programa i usluga; neformalna mreža za regionalno rešavanje beskućništva; smanjenje predrasuda i stigmatizacije prema beskućnicima.

Ciljne grupe projekta bile su stručni radnici, terapeuti i volonteri koji deluju u području beskućništva, humanitarne i razvojne vladine i nevladine organizacije. U projekt je, takođe, bilo uključeno stručno osoblje iz lokalnih zajednica, lokalnih vlasti, zdravstvenih ustanova, policije i nadležnih ministarstava, koji se na različite načine bave populacijom beskućnika.

Realizacija projekta – Projekat je realizovan kroz tri glavne aktivnosti: studijsku posetu sa seminarom slovenačkih učesnika u BiH i Srbiji (razvojna saradnja I i II) u junu 2012. godine i studijska poseta Sloveniji učesnika iz BiH i Srbije u septembru 2012.

1. *Razvojna saradnja I (BiH) i II (Srbija)* – Između 17.6. i 22.6. 2012. provedena je aktivnost Razvojna saradnja I (BiH, Doboj-Istok) i Razvojna saradnja II (Srbija, Kraljevo), koja je uključivala obrazovanje, obuku i razmenu iskustava ciljne grupe i okrugli sto. U BiH sudelovalo je planiranih 22 osobe, dok je u Srbiji od 21 planiranih bilo uključeno 17 osoba.

Seminar je uključio sledeće teme: sistem socijalne zaštite u Republici Sloveniji, javna ovlašćenja, usluge socijalne zaštite, povezivanje s drugim službama, prava u sistemu socijalne zaštite, etička načela, rad prihvatilišta za beskućnike u Sloveniji, ambulanta za lica bez zdravstvenog osiguranja PRO-BONO i prezentacija programa NVO Kraljevi ulice: Resettlement – stambena podrška, dnevni centar za beskućnike, časopis Kraljevi ulice, primer socijalnog poduzetništva, neformalno obrazovanje ranjivih grupa.

2. *Studijska poseta Sloveniji učesnika iz BiH i Srbije* – Studijska poseta predstavnikama BiH i Srbije održana je između 25. 9. i 28. 9. 2012. u Sloveniji. Uključivala je seminarski dan s okruglim stolom (26. 9.) i ogled programa socijalne zaštite u Kranju, Pristavi, Ljubljani i Celju (27. 9. i 28. 9).

Participirali su predstavnici sledećih organizacija iz BiH i Srbije: MFS Emmaus, Centar za socijalni rad Tuzla, Centar za socijalni rad Srebrenik, Centar za socijalni rad Doboj Istok, Centar za socijalni rad Kruševac, Prihvatilište za beskućnike Beograd, Housing centar Beograd, UG Arena Kraljevo, Centar za socijalni rad Kragujevac i TV Kraljevo.

Seminaru je prisustvovalo ukupno 60 osoba iz vladinih i nevladinih organizacija iz Slovenije, BiH i Srbije. Prezentirane su sledeće teme: beskućništvo i sistem socijalne zaštite, aktivnosti Opštine Kranj u oblasti socijalne zaštite, stambena pomoć za osobe sa posebnim potrebama, prezentacija programa MFS Emmaus, sistem socijalne zaštite u BiH, aktivnosti lokalne zajednice za rešavanje beskućništva u Tuzli, istraživanje beskućništva u Srbiji, reforma socijalne politike u Kraljevu, rad prihvatilišta za beskućnike u Beogradu.

Dana 27. 9. usledio je ogled sledećih programa CSD Kranj: reintegracijski centar bivših zavisnika u Pristavi, program za podršku, terapiju i rehabilitaciju zavisnih od droge, kuhinja i prihvatilište za beskućnike u Kranju i programi NVO Kraljevi ulice: dnevni centar za beskućnike, program stambene podrške-resetlement i primer socijalnog poduzetništva „Stara roba, nova raba“. Projekt je 28. 9. učesnicima nudio ogled sledećih organizacija: SLOGA – platforma nevladinih organizacija Slovenije, Prihvatilište za beskućnike u Ljubljani i programi JZ Socio u Celju.

3. *Okrugli stolovi* – Sva tri okrugla stola sprovedena su nakon završetka seminara. Na njima su aktivno sudelovali stručni radnici iz različitih nivoa rešavanja beskućništva: stručni radnici socijalne zaštite, odgovorne osobe iz centara za socijalni rad, predstavnici lokalnih zajednica, predstavnici zdravstvenih ustanova i Ministarstva rada, porodice i socijalne zaštite (potonje samo u Republici Sloveniji). Središnja nit okruglih stolova bila je trenutna situacija na području društvenog reagovanja na beskućništvo u svakoj zemlji: položaj profesionalnih usluga, zakonske regulative, pristup lečenju i kapacitete stručnih službi.

Okrugli stolovi su završili sa dogovorom o jačanju međusobne saradnje i nameri za uspostavljanjem integracije u formalnu mrežu koja bi omogućila aktivnosti u području beskućništva u regionu. Utvrđeno je da u sva tri sistema državne organizacije postoje više ili manje slični problemi i izazovi kao što su: nedostatak zakonodavstva, ograničeni kapaciteti za efikasno izvođenje programa, slaba saradnja sa zdravstvenim institucijama, nedostatak finansijskih sredstava i ignorantski odnos nadležnih ministarstava.

Evaluacija projekta – Može se zaključiti da korisnost projekta pokazuju rezultati analize koja je korišćena kako bi se utvrdilo gde su najveće razlike između postojećih sistema društvenog reagovanja na beskućništvo u BiH, Srbiji i Sloveniji: gde je potrebno usmeriti više pažnje i napora za poboljšanje usluga i programa u ovom području i šta treba učiniti kako bi se ostvario 13. član Opšte deklaracije o ljudskim pravima?

Iz evaluacije procesa projekta DOM pokazuje se da je u pogledu ostvarivanja ljudskih prava to temeljni zadatak svake vlade kako bi se osiguralo da

će se ljudska prava primjenjivati u celosti. U sve tri države potreban je jači uticaj politike u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti. U Sloveniji je u pripremi nova Strategija socijalne zaštite, koja će, za razliku od prethodne, sadržavati pojam beskućnika. U predlogu je napisano da se rešavanje problema beskućništva odvija kroz mrežu prihvatilišta. To jeste korak napred, ali je samo rešavanje još uvek veoma nejasno – potrebne su jače strategije stambene politike i novi programi stambene podrške za ovu populaciju. Trenutno je u Sloveniji 14 stambenih programa za beskućnike i 8 dnevnih centara.

Srbija je u istraživanju beskućništva dosta učinila. Prema istraživanju NVO Housing centra iz Beograda, na području Srbije živi oko 900.000 ljudi koji su bez krova nad glavom ili su u riziku da će uskoro postati beskućnici. Rezultati istraživanja mogu biti dobra polazna tačka za srpske vlasti koje su dužne da uspostave odgovarajuće zakonske okvire i strategije. Od 15 službenih prihvatilišta svojoj svrsi služe samo tri u Beogradu, Novom Sadu i Nišu. U Srbiji, takođe, postoji predlog Zakona o beskućnicima.

U BiH tretman je usmeren na smanjenje beskućništva u začetku. Programi – stambeni ili dnevni centri ne postoje. Prema informacijama (koje se odnose samo na Federaciju BiH), u pripremi je osnivanje prvog prihvatilišta u Tuzli. U procesu projekta DOM došlo je do neformalnih razgovora između CSR Srebrenik (BiH) i CSR Kranja koji može ponuditi svoje iskustvo. Međutim, i tu je zadatak vlasti da osigura ili stvori potrebne zakonske okvire, strategije i akcijske planove.

Sistemi socijalne zaštite u sve tri zemlje trenutno se suočavaju sa teškim finansijskim deficitom, koji je rezultat raširene evropske krize, što utiče na ispunjavanje programskih zahteva u ovom području. Sve više ljudi, zbog ekonomske krize, došlo je na granicu siromaštva i preuzelo je status beskućnika, a, s druge strane, nema dovoljno finansijskih sredstava za početak novih programa ili nadogradnju postojećih.

Ključne analize i ocene učesnika projekta DOM mogu se izraziti u nekoliko konstatacija.

Analizirano je šta se podrazumijeva pod pojmom „beskućnik“. Pokazalo se da je kod nekih stručnih radnika još uvek prisutan stereotip o osobi koja živi na ulici pod uticajem alkohola i/ili psihoaktivnih supstanci. Za druge stručne radnike, ovaj pojam označava osobu koja živi pod okriljem institucije i koja pripada marginalizovanim grupama stanovništva. Svi učesnici složili su se da je to, pre svega, osoba bez „krova nad glavom“.

Analizirano je kako se rešava problem beskućništva u BiH i Srbiji. U obe države nedostaju odgovarajuća zakonska rešenja i infrastrukture. Dok se u BiH beskućništvo prvenstveno rešava na lokalnom nivou i kroz nevladin sektor, u

Srbiji se rešava na lokalnom i nacionalnom nivou. U Srbiji postoji posebna mreža programa i usluga, što nije slučaj u BiH.

Procenjeno je da su učesnici bili zadovoljni izborom predstavljenih tema, koje su bile i teorijske i praktične prirode. Uključeni su stekli nova znanja i iskustva, kao i uvid u sisteme socijalne zaštite u Sloveniji u vladinom i nevladinom sektoru.

Učesnici su izrazili potrebu i za razmenom znanja, iskustva i treninga i u budućem vremenu. Državne intervencije na finansijskom području, stvaranje delotvorne mreže pomoći sa odgovarajućim osobljem i prostornim kapacitetima jesu nužne. Potrebno je ostvariti i odgovarajuću međuinstitucionalnu saradnju.

Procenjeno je da su učesnici bili zadovoljni radnom posetom Sloveniji. Uočeno je postojanje sličnosti i razlika između sistema u tri države. Širok raspon programa omogućio je razmenu iskustava što daje mogućnosti za poboljšavanje ličnih profesionalnih kompetencija. Učesnici su dobili praktični uvid u sistem socijalne sigurnosti u Sloveniji, kao i u stanje nevladinog sektora u ovoj državi.

Predstavnici BiH i Srbije predložili su sledeće: eventualnu saradnju u okviru neformalne mreže; učešće na nivou formalne regionalne mreže; uključivanje vlasti u rešavanje problema i poziv za zajednički regulatorni okvir i reforme javnih politika; izradu priručnika. Osnovano je partnerstvo u području socijalne rehabilitacije zavisnika i partnerstvo za izgradnju prihvatilišta u BiH.

Slovenački predstavnici su na seminaru dobili ažurirane informacije nadležnog Ministarstva. Predstavljeni su primeri dobre prakse iz Bosne i Hercegovine i Srbije: konkretno, socijalnog preduzetništva i rezultate istraživanja o beskućništvu, što će poslužiti kao osnova saradnje u budućnosti. Takođe, slovenački učesnici, u pozitivnom smislu, označili su saradnju sa nekim opštinama i Ministarstvom porodice, rada i socijalne zaštite. Smatra se da je mreža usluga i programa u Sloveniji relativno dobro pokrivena i da je situacija u Sloveniji održiva, iako je beskućništvo u porastu. U negativnom smislu – istaknut je ljudski i finansijski deficit i izražena potreba za novim propisima i dodatnim mogućnostima smeštaja i razvoj novih programa. Istaknuta je još veća potreba za preventivom. Učesnici iz Slovenije dali su predlog za nove susrete i više međusobnog povezivanja kroz potencijalne zajedničke prijave na projektne konkurse.

Zaključak – Na osnovu procene i analize završenog projekta DOM može se zaključiti da su bili realizovani svi ciljevi projekta:

- uspostavljanje kooperativnog prostora za razmenu znanja i iskustva;
- jačanje integracije i međunarodne saradnje sa zemljama u razvoju;

- osiguranje razvoja novih ili nadogradnja postojećih programa, kao i teorijskih, praktičnih veština i uvođenje novih metoda rada kroz organizaciju obrazovanja i obuke;
- jačanje civilnog društva, nevladinih organizacija i drugih grupa sa ciljem savladavanja socijalne isključenosti i smanjivanja stigmatizacije populacije beskućnika.

“DOM“ PROJECT

By Domen RAKOVEC

ABSTRACT

The “Dom“ project actually means house, home for everyone, what is one of basic human rights. Unfortunately, more and more people are depended from the state and its institutions. Experts, associates, lay therapists, volunteers from Slovenia, Bosnia and Herzegovina and Serbia, who are working on field of homelessness, humanitarian and Development aid, international cooperation in the framework of public institutions, organizations and NGOs, had a chance during the project period to gain new knowledge, skills and experience which will increase their capacities.

Key words: homelessness, international cooperation, experience exchanging, comparison of treatment.

Апстракт: Доношењем Породичног закона, 2005. године, измењен је метод правне заштите у поступцима у којима се одлучује о лишењу родитељског права. Новелирано породично законодавство раскинуло је са правном традицијом у овој области цивилне процедуре, прописујући парницу као правозаштитни метод. Међутим, законодавац није потпуно прецизно дефинисао предмет поступка, као и циљ и садржину правне заштите која се у том поступку пружа. И, мада је учињен значајан напредак у правцу формулисања статуса детета као процесног субјекта, пропуштена је прилика да се предвиди посебно правно средство којим би се могла обезбедити контрола судске одлуке донете без учешћа детета у поступку, као и да се детету као процесном субјекту безрезервно обезбеди право на слободно изражавање мишљења.

Кључне речи: дете, родитељи, злоупотреба родитељског права, грубо занемаривање родитељских дужности, лишење родитељског права, парнични поступак

1. Материјалноправни основ за лишење родитељског права

Два су кључна принципа на којима је заснована интервенција државе у родитељско-дечје односе: 1) принцип најмањег посезања, који подразумева да првенство имају мере које најмање нарушавају аутономију и интегритет породице (под условом да се њима може постићи жељено дејство) и 2) принцип законске заштите родитељског права, по коме оне мере које дубље задиру у родитељско право морају бити законом утврђене (Жегарац: 2004, 43).

Основ друштвене (државне) реакције у ситуацијама када је понашање родитеља према детету друштвено неприхватљиво, односно такво да повређује личност, права и интересе детета, Породичним законом дефинисан је кроз употребу правних стандарда који су засновани на одређеним вредносним претпоставкама: *несавесно вршење права или дужности, злоупотреба права и грубо занемаривање дужности.*

За несавесно вршење права и дужности из садржине родитељског права санкција је **делимично лишење родитељског права**¹. Правни

* Дипл. правник, помоћник директора Републичког секретаријата за законодавство, e-mail: ranka.vujovic@gov.rs.

¹ Члан 82. Породичног закона („Службени гласник РС“, бр. 18/05 и 72/11 – др. закон).

стандард *несавесно вршење права и дужности из садржине родитељског права* попуњава суд, својим практичним деловањем, водећи рачуна о томе да *несавесност* подразумева мањи степен одговорности од *злоупотребе права*, односно од *грубог занемаривања дужности*, што захтева и лакшу санкцију, односно мање посезање у права родитеља и интегритет родитељско-дечјег односа. Ова санкција манифестује се кроз укидање праве могућности да родитељ врши једно или више права или дужности из садржине родитељског права. То значи да родитељ може бити лишен права и дужности на чување, подизање и васпитање детета, на образовање или на заступање детета, или на управљање и располагање имовином детета, у односу на сву децу или у односу на само једно дете, на неодређено време. Одлука ће увек зависити од тога да ли је родитељ поступао несавесно у погледу више права и дужности из садржине родитељског права или у погледу само неких од њих, у односу на сву своју децу или у односу на само једно од њих. Овом санкцијом може бити погођен само један од родитеља или оба родитеља, али на различит начин и у зависности од тога да ли родитељско право врши само један или оба родитеља, и у ком обиму.

У српском породичном праву, родитељу који злоупотребљава своја родитељска права или грубо занемарује родитељске дужности изриче се мера **потпуног лишења родитељског права**, као најтежа грађанско-правна санкција која може бити изречена једном родитељу ради заштите личности, права и интереса детета.

Два су материјалноправна основа за потпуно лишење родитељског права: 1) противправно понашање изражено чињењем – злоупотреба права из садржине родитељског права; 2) противправно понашање изражено нечињењем – грубо занемаривање дужности из садржине родитељског права.

Оно што се уопштено може рећи кад је у питању конкретизација правних стандарда у судском поступку, важи и за стандарде које је законодавац употребио приликом дефинисања основа за лишење родитељског права: суд је тај који ће, користећи објективна мерила и узимајући у обзир све специфичне објективне и субјективне околности конкретног случаја, заузети став да ли је конкретна радња, одн. понашање родитеља такво да се може сматрати *злоупотребом права, грубим занемаривањем дужности* или *несавесним вршењем права или дужности*.²

² Више о томе: Петрушић, Н. (2009), *Поступак за лишење родитељског права*, Билтен судске праксе – Број 30 (Ниш: Окружни суд).

2. Избор правозаштитног метода

Грађанскоправну санкцију несавесним родитељима, односно родитељима који злоупотребљавају своја родитељска права или грубо занемарују родитељске дужности, у нашем законодавству изриче суд, у парничном поступку.

До доношења Породичног закона, потреба за овим видом правне заштите остваривана је у ванпарничном поступку, по правилима посебног поступка уређеног у Глави петој Закона о ванпарничном поступку („Службени гласник СРС“, бр. 25/82 и 48/88 и „Службени гласник РС“, број 46/95), који је био посебно дизајниран за поступање у овим правним стварима. Међутим, имајући у виду природу и значај родитељског права, законодавац се определио за парницу, која, као метод правне заштите, пружа веће процесне гаранције за правилност и законитост одлуке у односу на ванпарнични поступак.³

По избору метода правне заштите српско породично законодавство представља изузетак у односу на законодавства земаља чланица бивше СФРЈ, које су, неке у реконструисаним ранијим републичким законима о браку и породичним односима (Словенија), друге у новим законима који уређују породичне односе (Хрватска, Црна Гора, Република Српска), задржале решење према коме се правна заштита у овим случајевима остварује у ванпарничном поступку у ком се примењују посебна процесна правила садржана у прописима из области породичног законодавства.

Породични закон је, опредељујући се за парницу као метод заштите у поступцима који се воде ради лишења родитељског права, а у настојању да поступак максимално примери самој правној ствари и да омогући бољу заштиту процесних права и детета и родитеља, раскинуо са дугогодишњом правном традицијом у тој области.⁴ Поступак за лишење родитељског права, сагласно Породичном закону, представља посебан парнични поступак који је заснован на модификованим парничним процесним начелима и тиме прилагођен природи правних ствари у којима се примењује. Он се примењује не само у парницама за лишење (и враћање) родитељског права, већ и у парницама за вршење родитељског права и у парницама за заштиту права детета за која није предвиђена примена неког другог поступка.⁵

³Петрушић, Н., *op.cit.*, стр. 95.

⁴И одредбама § 179. Закона о ванпарничном поступку из 1934. године је за одузимање очинске власти као метод правне заштите био предвиђен ванпарнични поступак.

⁵Члан 263. став 2. Породичног закона.

Поступак је уређен тако што су у спору за заштиту права детета и у спору за вршење односно лишење родитељског права креирана посебна процесна правила,⁶ уређен је и један број заједничких процесних правила која се примењују у свим парницама из брачних и породичних односа,⁷ а прописана је и супсидијарна примена одредаба Закона о парничном поступку.⁸

Посебна процесна правила креирана за поступке у спору за заштиту права детета и у спору за вршење и лишење родитељског права, као посебној врсти породичноправног спора, последица су специфичности у уређивању материјалноправних односа у области родитеља и деце, који захтевају друкчију правну регулативу у односу на друге породичноправне ствари. Посебна парнична процедура уређена је фрагментарно, применом уобичајеног метода нормативне технике, тако што су прописана само специфична и нужна одступања од посебне парничне процедуре за решавање осталих породичноправних спорова и нужна одступања од опште парничне процедуре.

Предмет овог посебног правничног поступка, међутим, није потпуно прецизно дефинисан. Наиме, у Породичном закону је прописано да се ова врста поступка спроводи у спору за заштиту права детета и у спору за вршење односно лишење родитељског права. Из тако дефинисаног предмета произлази да се правила тог поступка примењују на све спорне односе у вези са *вршењем* родитељског права – доношење одлука о заједничком или самосталном вршењу родитељског права, о потпуном или делимичном лишењу родитељског права, о враћању родитељског права и о продужењу и престанку продуженог родитељског права. У пракси су се већ испољиле неслагласности правних стручњака око питања по којим правилима се воде поступци за продужење и престанак продуженог родитељског права, будући да правила процедуре за продужење родитељског права садржи и Закон о ванпарничном поступку.⁹

⁶ Чл. 261–273. Породичног закона.

⁷ Чл. 201–208. Породичног закона.

⁸ Члан 202. Породичног закона. Закон о парничном поступку објављен је у „Службеном гласнику РС“, број 72/11.

⁹ Став да је реч о парничном поступку, који се води по правилима поступка у спору за заштиту права детета и у спору за вршење односно лишење родитељског права заступа судска пракса (Милутиновић, Љ., *Спорови из породичних односа*, Билтен судске праксе, 5/05, Врховни суд Србије, Информатор, стр. 283), док је у правној теорији изражено становиште да се у поступку за продужење родитељског права примењују правила ванпарничног поступка садржана у чл. 72–74. Закона о ванпарничном поступку (Драшкић, М., *op.cit.*, стр. 316).

3. Поступак у парници за лишење родитељског права

3.1. Покретање поступка. Садржина и правна природа тужбе

– Поступак у парницама за лишење родитељског права покреће се тужбом. Тужбу могу поднети: дете, други родитељ, јавни тужилац и орган старатељства. Право и дужност да обавесте јавног тужиоца или орган старатељства о разлозима за лишење родитељског права имају све дечје, здравствене и образовне установе или установе социјалне заштите, правосудни и други државни органи, удружења и грађани. Тужба у парници за лишење родитељског права је типична конститутивна (правнопреиначена) тужба. У погледу садржине тужбе примењују се општа правила парничног поступка. То значи да тужба мора да садржи одређени захтев у погледу главне ствари и, ако их има, споредних тражења. У тужби морају бити наведене чињенице на којима тужилац заснива захтев, докази којима се утврђују те чињенице, вредност предмета спора, као и други подаци које мора имати сваки поднесак.¹⁰ Суд ће поступити по тужби и кад тужилац није навео правни основ тужбеног захтева, а ако је тужилац навео правни основ, суд није везан за њега. Тужбени захтев усмерен је на изрицање правне промене која се огледа у лишењу родитеља свих или појединих родитељских права.

Осим као основни, поступак у парницама за лишење родитељског права може се водити и као адхезиони (придружени) поступак уз поступак у брачним парницама¹¹ у матернитетским и патернитетским парницама,¹² у парницама за заштиту права детета и у парницама за вршење родитељског права.¹³

Када се поступак у парници за лишење родитељског права води као адхезиони поступак, може га покренути или нека од парничних странака у основном поступку или сам суд, *ex officio*.

Суд ће донети одлуку о покретању поступка по службеној дужности када на основу резултата расправљања у основном поступку у брачној парници или у матернитетској, односно патернитетској парници или у парници за вршење родитељског права дође до сазнања да постоји потреба да се родитељ лиши родитељског права да би се заштитили личност, права и интереси детета, ако ниједно од активно легитимисаних лица није тражило лишење родитељског права.

¹⁰ Члан 98. Закона о парничном поступку („Службени гласник РС“, број 72/11).

¹¹ Члан 226. став 2. Породичног закона.

¹² Члан 260. став 2. Породичног закона.

¹³ Члан 273. став 2. Породичног закона.

Ако поступак за лишење родитељског права покреће активно легитимисана странка – као адхезиони поступак приликом покретања основног поступка у некој другој парници из породичних односа, у тужбеном захтеву морају бити кумулиране тужбена парнична радња којом је покренут основни поступак и тужбена парнична радња којом је покренут поступак за лишење родитељског права.

Према Породичном закону¹⁴, уз поступак за лишење родитељског права који је покренут као основни поступак, приликом покретања поступка или накнадно, у току основног поступка, може се, као адхезиони, покренути поступак за заштиту од насиља у породици – истицањем одговарајућег захтева за одређивање мера заштите од насиља у породици. Поступак за заштиту од насиља у породици, као адхезиони поступак уз поступак за лишење родитељског права, може покренути и сам парнични суд, *ex officio*.

3.2. Надлежност и састав суда – У парницама за лишење родитељског права стварно је надлежан основни суд,¹⁵ док је месно надлежан суд опште надлежности и суд на чијем подручју дете има пребивалиште, односно боравиште.¹⁶ Правило о изборној месној надлежности штити интересе детета јер му обезбеђује да покрене поступак и пред судом на чијем је подручју његово пребивалиште, односно боравиште.

У овим парницама, у домену организационих процесних правила, заступљена су два – прво, да у првом степену спорове увек суди судија појединац, а друго је правило о суђењу у колегијалном саставу у другом степену (суди веће састављено од троје судија).¹⁷ Реч је о специјализованим већима у чијем су саставу посебно стручно оспособљене и специјализоване судије¹⁸ које су стекле посебна знања из области права детета, по програму који споразумно прописују министар надлежан за правосуђе

¹⁴ Члан 273. став 3. Породичног закона.

¹⁵ Члан 22. став 2. Закона о уређењу судова („Службени гласник РС“, бр. 116/08, 104/09 и 101/10). Према том закону, уз спор о материнству и очинству, о ком у првом степену решава виши суд, тај суд би могао, као првостепени, да одлучи и о лишењу родитељског права, у адхезионом поступку (члан 23. став 1. тачка 8).

¹⁶ Члан 261. Породичног закона.

¹⁷ Члан 35. став 3. Закона о парничном поступку.

¹⁸ О благој специјализацији судија више у: Цвејић-Јанчић, О. (2006), *Реформа породичног права Србије*, Гласник АКВ, 1–2/06, стр. 3. Видети и члан 35. ст. 4. и 5. Закона о парничном поступку.

и министар надлежан за породичну заштиту¹⁹, а који спроводи Правосудна академија.²⁰

3.3. Начела поступка – Поред идентичних одступања од основних процесних начела општег парничног поступка, која су прописана као заједничка за парничне поступке у породичноправним стварима, у парницама за лишење родитељског права предвиђена су и одступања од неких процесних начела која важе за остале парничне поступке у породичноправним стварима. То је последица одређених правнополитичких циљева које је законодавац желео да оствари у домену регулисања конкретног материјалноправног односа (односа детета и родитеља), а који нужно намећу и одређене специфичности на процесном терену. Наиме, уставни принципи о посебној заштити породице и одређеног круга субјеката из породичноправних односа, конвенцијски принципи и општеприхваћена правила међународног права и међународни стандарди који се односе на фундаментална људска права и, посебно, права детета, као и јаче изражен правни интерес друштва да односи у сфери родитељско-дечјих односа, као посебно значајној сфери друштвених односа, буду уређени когентним нормама, представљају основне разлоге због којих је законодавац предвидео и уредио посебна правила и посебна начела за решавање ове врсте породичноправних спорова.

3.3.1. Нарочита хитност – У поступку за лишење родитељског права, као и у поступцима за заштиту права детета и за вршење родитељског права, важи начело нарочите хитности. Иначе, начело хитности поступка, као последица права на суђење у разумном року, важи за све поступке који се воде у споровима из брачних и породичних односа, али је за тај поступак (и још неколико посебних поступака из породичних односа) креирано посебно начело о нарочитој хитности.

Нарочита хитност огледа се у неколико посебних правила и подразумева посебно краће рокове за поступање парничног суда у погледу управљања поступком и за поједине судске парничне радње. Тако је, према посебним правилу²¹, поступајући првостепени суд у обавези да прво ро-

¹⁹ Програм је раније био утврђен Правилником о програму и начину стицања посебних знања из области права детета судија који суде у поступцима у вези са породичним односима („Службени гласник РС“, број 44/06). Правни основ за доношење наведеног програма био је садржан у одредбама члана 203. Породичног закона, који је престао да се примењује даном почетка примене Закона о парничном поступку – 1. фебруара 2012. године. Нови програм још увек није прописан.

²⁰ Закон о Правосудној академији објављен је у „Службеном гласнику РС“, број 104/09.

²¹ Члан 269. Породичног закона.

чиште закаже тако да се оно одржи у року од осам дана од дана када је тужба примљена у суду, за разлику од заједничког правила које важи за остале парничне поступке за решавање породичноправних ствари, која прописују дужи рок за одржавање првог рочишта – 15 дана.²²

У овом поступку предвиђено је и одступање од општег правила парничног процесног права о обавезном достављању тужбе на одговор туженом, што значи да је одступљено и од правила о обавезном писменом одговору на тужбу.

Суд је у обавези и да настоји да поступак спроведе на, ако је могуће, највише два рочишта. Практично, то значи да би суд у току поступка требало да настоји да се на првом рочишту странке изјасне о тужбеном захтеву, да, евентуално, изнесу приговоре који спречавају даље вођење поступка и да наведу чињенице и предложе доказе које сматрају релевантним. Друго рочиште било би резервисано за извођење доказа и доношење одлуке. Иако није посебно прописано, начело нарочите хитности морало би бити схваћено на начин да размак између два рочишта не би смео да буде дужи од уобичајено (реално) потребног за припрему за извођење доказа.

Правила о нарочитој хитности обавезују и другостепени суд који је дужан да одлуку по жалби на првостепену пресуду донесе у року од 15 дана од дана када му је достављена жалба. За одступање од ових законом предвиђених инструкционих рокова није прописана директна санкција.

3.3.2. Начело официјелности – Субјекти породичноправних односа, по правилу, немају слободу у диспонирању својим породичноправним правима и дужностима, због њихове правне природе. Отуда је и у парницама за лишење родитељског права начело диспозиције битно сужено.

Суд није везан границама тужбеног захтева и он може, *ex officio*, да одреди једну или више мера заштите од насиља у породици ако оцени да постоји потреба за пружањем овог вида правне заштите детету и ако су за одређивање ових мера испуњени законом прописани услови.

Одступање од начела диспозиције странака огледа се и у томе што суд по службеној дужности може да покрене поступак за лишење родитељског права као адхезиони поступак уз поступак у брачним парницама, у матернитетским и патернитетским парницама, као и у парницама за заштиту права детета и за вршење родитељског права.

Ограничење начела диспозиције манифестује се и у правилу према коме у овим парницама није допуштено доношење пресуде због про-

²² Члан 204. Породичног закона.

пуштања, пресуде на основу признања и пресуде на основу одрицања.²³ Иако од воље странака зависи које ће чињенице изнети и које ће доказе понудити, као и које ће наводе парничног противика порећи, признати или оспорити, суд је овлашћен да проверава чињенице и изводи доказе које странке нису предложиле, као и да истражује чињенице које странке нису изнеле. Наиме, признањем чињеница или њиховим неоспоревањем, странка заправо располаже процесним материјалом и тако на индиректан начин утиче на судску одлуку, јер утиче на формирање чињеничне подлоге на коју суд треба да примени материјално породично право. Признање чињенице, по својој садржини, представља изјаву о знању, па странка може, ако је то у њеном интересу, противправном радњом код које је битна воља – признањем чињенице која не постоји, да промени услове за примену материјалног права. Стога је суд у овим поступцима овлашћен да, када посумња да странке кроз располагање процесним материјалом фактички располажу захтевима којима не могу располагати, изврши контролу тог дела чињеничне грађе и да својим истражним радњама спречи недозвољено располагање странака.

У овом поступку странке не могу ни да закључе судско поравнање. То не значи да споразум странака није могућ, али тај споразум подлеже оцени суда и он ће бити прихваћен и преточен у изреку пресуде само ако суд оцени, уз асистенцију помоћних органа (органа старатељства, породичног саветовалишта или друге установе специјализоване за посредовање у породичним односима), да је тај споразум у најбољем интересу детета.

3.3.3. Истражно и расправно начело – У погледу прикупљања процесног материјала у поступцима покренутим ради лишења родитељског права доминира истражно, у односу на расправно начело. Суд има активну улогу у прикупљању процесног материјала, како чињеничног тако и доказног. Он је дужан да подстиче странке да износе чињенице и нуде доказе, а овлашћен је и да самостално истражује и прикупља чињенице које странке нису изнеле и проверава истинитост и оних чињеница које међу странкама нису спорне.

Суд је у овом поступку овлашћен и да изводи доказе које странке нису предложиле, а за које он сматра да могу довести до расветљавања одлучних чињеница.²⁴ Дакле, суд није само онај ко руководи расправом, већ је и активни подстрекач процесних истражних радњи и има примарну одговорност за правилно и потпуно утврђивање чињеничног стања.

²³ Члан 271. став 1. Породичног закона.

²⁴ Члан 205. Породичног закона.

Његова подстрекачка активност састоји се у постављању питања и тражењу разјашњења од странака, тражењу потребних објашњења, допуна навода и свега другог што је потребно да би се правилно и потпуно утврдило стање ствари.

3.3.4. Саслушање странака. Једнакост странака. Принцип отвореног правосуђења – У поступку лишења родитељског права суд у подлогу своје одлуке може узети и ону чињеницу на коју се ниједна странка није позвала, ако је он сматра правнорелевантном, али је дужан да пре доношења одлуке странкама пружи могућност да се изјасне о тој чињеници, будући да је парнични поступак по својој природи контрадикторни поступак, односно да примена истражног начела не искључује контрадикторност.

У току усмене расправе до пуног изражаја у овим поступцима долази и начело саслушања странака, као и начело једнакости странака. Ради остваривања ових начела, странке морају бити упознате са свим наводима и са свим захтевима свог противника, као и са ставовима суда од којих зависи усмеравање поступка и ток расправе.

Суд је дужан да током поступка странкама пружа потребна разјашњења, да их упознаје са својим правним схватањима и да, заједно са њима, размотри све чињеничне и правне аспекте предмета поступка. Изношењем својих ставова и теза, којима се руководи приликом предузимања процесних радњи, суд пружа странкама прилику да се и оне изјасне о томе. Суд је дужан и да упозори странке на све оне правне аспекте о којима је дужан да води рачуна по службеној дужности и да их упозна са могућношћу да с тим у вези износе своје примедбе. Принцип отвореног правосуђења²⁵ подразумева и обавезу суда да упозна странке са својим ставом о конкретной материјалноправној норми коју би требало, по његовом мишљењу, применити у конкретном случају, као и са својим тумачењем те норме.

3.3.5. Начела дискреције и искључења јавности – Према заједничком начелу које важи за све судске поступке у породичноправним стварима, и у парницама за лишење родитељског права јавност је искључена по самом закону. Право на јавно суђење представља компоненту права на правично суђење. Међутим, искључење јавности самим законом у статусним стварима је разумљиво и неопходно јер се тиме обезбеђује заштита интереса малолетне деце и заштита приватног живота странака и њихо-

²⁵ Више о томе: Трива, С., Дика, М. (2004), *Грађанско парнично процесно право*, Народне новине, Загреб.

вог права на приватност. Начелом искључења јавности обухваћене су све фазе поступка. Наравно, искључење јавности не односи се на странке, њихове заступнике, пуномоћнике, представнике и стручне помагаче. Судско веће може допустити да појединим фазама поступка присуствују одређена службена лица, научни и јавни радници, ако је то од интереса за њихову службу или научни рад. Та лица дужна су да као тајну чувају све оно што су током поступка сазнала.

Из истих разлога – заштита интереса малолетне деце и заштита приватног живота странака и њиховог права на приватност, поред искључења јавности, законом је прописана и *тајност података*. Наиме, подаци из судских списа представљају службену тајну и њу су дужни да чувају сви учесници у поступку којима су ти подаци доступни.²⁶

3.3.6. Начело најбољег интереса детета – Приликом одлучивања о лишењу родитељског права суд је увек дужан да се руководи најбољим интересом детета.²⁷ Ово начело конкретизовано је кроз правила о официјелним овлашћењима суда и о задатку суда да се стара о остваривању права детета у поступку.

Тако је суд дужан да, пре доношења одлуке, детету омогући да изрази своје мишљење о предмету поступка, што укључује обавезу суда да се стара да дете благовремено добије сва обавештења која су му потребна да формира своје мишљење и да дозволи детету да непосредно изрази своје мишљење, али и да мишљењу детета посвети дужну пажњу у складу са годинама и зрелошћу.

На линији заштите најбољег интереса детета су и одредбе које прописују да суд утврђује мишљење детета у сарадњи са школским психологом, односно органом старатељства, породичним саветовалиштем или другом установом специјализованом за посредовање у породичним односима, а у присуству лица које дете само изабере,²⁸ као и да је суд дужан да мишљење детета утврди на начин и на месту које је у складу са његовим годинама и зрелошћу. Интересе детета штити и одредба према којој ће суд одустати од разговора са дететом, односно од утврђивања мишљења детета, само ако би то, према оцени суда или његових помоћних органа (стручних лица), очигледно било у супротности са најбољим интересом детета.

²⁶ Члан 206. Породичног закона.

²⁷ Члан 266. став 1. Породичног закона.

²⁸ Члан 65. Породичног закона.

Међутим, законске одредбе којима је сâмо *право на изражавање* мишљења детета, а не и *право на уважавање* мишљења детета, повезано са најбољим интересом детета, могу у правној пракси довести до тога да дете буде неосновано лишено права да изрази своје мишљење. У прилог томе говори чињеница да суд нема процесну дужност да образложи на основу којих чињеница је закључио да слободно изражавање мишљења детета (као и пружање информација детету) није у складу са његовим најбољим интересом. Такође, колизијски старатељ и привремени заступник немају законску дужност да суду изнесу околности које су имали у виду приликом заузимања става да изражавање мишљења детета није у складу са његовим најбољим интересом (Петрушић, 2009: 99).

У вези са остваривањем принципа најбољег интереса детета је и одредба која обавезује суд да води рачуна о заступању детета и, ако оцени да дете није заступано на одговарајући начин, да детету постави привременог заступника.²⁹

Суд је дужан и да, пре доношења одлуке о лишењу родитељског права, прибави налаз и стручно мишљење, односно стручну оцену и процену најбољег интереса детета, од органа старатељства, породичног саветовалишта или друге установе специјализоване за посредовање у породичним односима.³⁰

3.4. Учесници у поступку

3.4.1. Активно легитимисана лица – Круг активно легитимисаних лица утврђен је Породичним законом. Тако, тужбу за лишење родитељског права могу поднети: *дете, други родитељ, јавни тужилац и орган старатељства*.

С обзиром на то да се у случајевима злоупотребе и занемаривања ради о повреди права *детета*, формулисан је статус детета као процесног субјекта. Тиме се отклања недостатак ранијег законског решења и право детета на заштиту дефинише као посебно лично право. Дете је неспорно оштећено неадекватним поступцима или пропустима родитеља, па право на тужбу због повреде права јесте логична консеквенца његовог материјалноправног статуса.

*Активна легитимација другог родитеља*³¹, дакле оног који родитељска права и дужности које има врши на одговарајући начин, неспорна

²⁹ Члан 266. став 2. Породичног закона.

³⁰ Члан 270. Породичног закона.

³¹ Према терминологији која се користи у Породичном закону, *други родитељ* је онај који не врши родитељско право, односно онај родитељ с којим дете не живи, али који

је. Он, будући да је овлашћен да одлучује о питањима која битно утичу на живот детета, има право и да покреће судске поступке ради заштите виталних интереса детета, што укључује и заштиту од злоупотребе, злостављања и занемаривања детета од стране родитеља који врши родитељско право.

Међутим, могуће је и да другог родитеља нема (непознат, умро, нестао), или да је он лишен пословне способности па, стога, нема ни парничну способност. Зато је круг активно легитимисаних лица проширен на органе у чијој су надлежности заштита права и интереса детета (*орган старатељства*), односно заштита законитости и јавног поретка (*јавни тужилац*).

Јавни тужилац је, у случајевима криминалног понашања родитеља, код вођења одређеног судског поступка и слично, овлашћен да покрене поступак за лишење родитељског права. Ово је још једно у низу овлашћења јавног тужиоца, а у смислу заштите законских прописа и њихове доследне примене.

Орган старатељства је, у оквиру законом утврђених овлашћења, и генерално и посебно, кроз концепт надзора над вршењем родитељског права, овлашћен да предузима превентивне мере које подразумевају одговарајуће облике подршке и помоћи родитељима у вршењу родитељског права (упозорење родитеља, упућивање на саветодавни разговор у организацију специјализовану за посредовање у породичним односима), да предузима мере привремене старатељске заштите детета под родитељским старањем, које могу укључити и привремени закључак о обезбеђивању смештаја детета ван родитељског дома, као меру неодложне интервенције, као и да покреће одговарајуће судске поступке увек када оцени да је то неопходно ради заштите личности, права и интереса детета.³²

3.4.2. Процесни положај органа старатељства – Да би орган старатељства поднео тужбу за лишење родитељског права у своје име и тако стекао *положај странке (тужиоца)* потребно је или да о томе има службена сазнања из поступака који се пред њим воде, или да је сазнања

има: 1) право и дужност да заједно са родитељем који самостално врши родитељско право одлучује о питањима која битно утичу на живот детета; 2) право и дужност да са дететом одржава личне односе; 3) право и дужност да издржава дете.

³² Чл. 79, 80, 132. и 332. став 2. Породичног закона. Више о улози органа старатељства у: Вујовић, Р., Жегарац, Н. (2011), *Интервенције центра за социјални рад у заштити детета од злостављања и занемаривања*, у монографији: *Заштита деце од злостављања и занемаривања – примена Општег протокола*, ур. Ишпановић Радојковић В., Центар за права детета, Дедрепласт, Београд, стр. 99–140.

добило кроз иницијативу, обавештење, пријаву и сл. Стога је Породичним законом прописана обавеза свих децјих, здравствених и образовних установа или установа социјалне заштите, правосудних и других државних органа, удружења и грађана да о разлозима за лишење родитељског права обавесте јавног тужиоца или орган старатељства.

Положај странке (тужиоца) орган старатељства стиче и кад се у току поступка придружи тужиоцу и тиме накнадно стекне положај *јединственог супарничара*.

У парницама за лишење родитељског права орган старатељства може суделовати и у другим процесним улогама и обављати различите функције и задатке.³³ Тако, он у поступку који је покренуо други овлашћени субјект или суд, *ex officio*, може да се јави као *специфичан вештак* и као *сарадник суда*.

Положај специфичног вештака стиче кад даје налаз и стручно мишљење у погледу постојања разлога за лишење родитељског права³⁴, а положај сарадника (помоћног органа) суда кад на, захтев суда, пружа стручну помоћ у утврђивању мишљења детета.³⁵

3.4.3. Дете као странка и као учесник у поступку – Дете као странку заступа његов законски заступник. Ако између детета и његовог законског заступника постоје супротни интереси, у таквом случају у поступку се примењују правила која обезбеђују независно заступање детета³⁶ – дете заступа колизијски старатељ, а ако законски заступник детета не заступа дете на одговарајући начин – детету се одређује привремени заступник.³⁷

Правни модел родитељског односа почива на функционалној претпоставци једнакости интереса родитеља и деце. Стога се ово право/дужност родитеља ограничава, постављањем посебног старатеља детету само у случају када су интереси родитеља и деце у колизији. Колизијског старатеља поставља орган старатељства, самоиницијативно или на предлог детета, односно другог лица или установе којима се дете обратило и затражило помоћ. Наиме, дете које је навршило 10. годину живота и које је способно за расуђивање има право да самостално или преко другог лица

³³ О томе: Станковић, Г., Петрушић, Н. (2005), *Новине у грађанском процесном праву*, Удружење за грађанско процесно право, Свен, Ниш, стр. 43.

³⁴ Члан 270. Породичног закона.

³⁵ Члан 65. став 6. Породичног закона.

³⁶ О упоредним моделима независне правне репрезентације детета у судском поступку, виде-ти: Петрушић, Н. (2006), *Заступање детета у парници*, Правни живот, 12/2006, стр. 169–192.

³⁷ Члан 265. Породичног закона.

или установе иницира поступак за постављање колизијског старатеља, који треба даље да штити права и интересе детета.³⁸

Колизијски старатељ поставиће се детету, нарочито: ако је потребно да он у име детета покрене поступак ради лишења родитељског права или да у поступку заступа дете, ако су тужбом за лишење родитељског права обухваћена оба родитеља, као и када је обухваћен само један родитељ а онај други не жели или није способан да штити дете, односно да се на одговарајући начин супротстави туженом родитељу (Вујовић, 2006).

Привременог заступника детету поставиће суд у току парнице, по службеној дужности или на предлог самог детета, односно лица или установе којима се дете обратило за помоћ у покретању поступка за постављање привременог заступника, ако утврди да између детета и његовог законског заступника постоје супротни интереси или да дете као странка није заступано на одговарајући начин.

Поступак постављања детету привременог заступника има карактер специфичног адхезионог поступка, а способност детета за расуђивање, што је посебан услов за уважавање његовог предлога за постављање привременог заступника, утврђује суд у току овог адхезионог поступка тако што спроводи потребне извиђаје.³⁹

Ако дете није странка у поступку, суд је дужан да на одговарајући начин омогући његово учешће у поступку, ради сазнавања његовог мишљења и ради заштите његових најбољих интереса. Наиме, право детета на изражавање мишљења у сваком судском поступку који га се тиче прокламовано је као опште начело.⁴⁰ Право на партиципацију имају сва деца, независно од узраста, пола, држављанства, породичног статуса, националне или друге припадности или ког другог својства. Начело неди-скриминације, доследно спроведено, значи једнаку доступност поступака и једнаке могућности за изражавање мишљења за сву децу.

Међутим, прописана процесна правила ограничавају могућност приступа и непосредног изражавања мишљења деци ниског календарског узраста и деци са сметњама у развоју, јер, осим услуга тумача, које се користе када се ради о глувонемом детету или када се поступак води на језику који није матерњи језик детета, процесни закони не познају друге врсте помоћи, као што су: коришћење техничких средстава, учила и сл.

³⁸ Члан 265. став 2. Породичног закона.

³⁹ О поступању суда видети члан 265. став 3. Породичног закона.

⁴⁰ Члан 65. Породичног закона.

Породичним законом учињен је искорак у правцу обезбеђења једнаких могућности за сву децу тиме што је прописана обавеза свих органа и служби да у свим поступцима у којима се одлучује о правима детета, било да је дете странка или га се поступак непосредно тиче, мишљењу детета посвете дужну пажњу. С тим у вези, важи правило да парнични суд мишљење детета може утврђивати и у сарадњи са стручњацима – са школским психологом или са одговарајућим стручњаком центра за социјални рад, породичног саветовалишта или друге установе, који је обучен за вођење разговора са дететом одређеног узраста.

Када је реч о остваривању права детета на партиципацију, у правној теорији је неспорно да се пуна партиципација детета у поступку не обезбеђује простим „саслушавањем“ детета које је у стању да изрази своје мишљење, већ да је реч о сложеном процесу, који подразумева више етапа. Тако је и одредбама Породичног закона прописано да суд најпре утврђује да ли је дете способно да формира своје мишљење, имајући у виду узраст, развојне способности детета и сл. У том процесу суд, по правилу, консултује стручњаке. Ако суд утврди да је дете способно да формира своје мишљење, он је дужан: 1) да се стара да дете благовремено добије сва обавештења која су му потребна да би могло да изрази своје мишљење; 2) да дозволи детету да непосредно изрази своје мишљење; 3) да се стара да се детету на погодан начин објасне последице прихватања тог мишљења; 4) да мишљење детета утврди на начин и на месту које је у складу са његовим годинама и зрелошћу; 5) да мишљењу детета *посвети дужну пажњу*.

Оцену да ли је изражено мишљење детета његово аутентично мишљење или је резултат инструкција и притисака од стране одраслих, односно да ли је исказано мишљење или жеља детета у складу са његовим најбољим интересима, дају стручњаци.

Разговору, по правилу, присуствује лице које дете само изабере. Поставља се питање, будући да наведеним законом нису установљена посебна правила о томе, како ће, на чији предлог и уз чију помоћ дете изабрати лице које ће му пружити помоћ и подршку у поступку у коме треба да формира и изнесе своје мишљење. С друге стране, поставља се питање каква је улога и задатак тог лица, посебно у оним ситуацијама кад је детету у поступку постављен колизиски старатељ, односно привремени заступник, будући да и они имају одређене законске дужности у погледу остваривања права детета на изражавање мишљења. Нејасно је, такође, чија је дужност да дете упозна са правом да изабере лице у које има по-

верење, које ће му пружити подршку у процесу формирања и изражавања мишљења.

Породични закон прописује и одређена ограничења када је у питању учешће детета у поступку, а она су у вези са проценом његовог најбољег интереса. Наиме, суд може лишити дете права на партиципацију у поступку увек када процени да би изражавање мишљења *очигледно било у супротности са најбољим интересом детета*.⁴¹ При том није предвиђено посебно правно средство којим би се могла обезбедити контрола судске одлуке донете без учешћа детета у поступку. Ослањајући се на општа процесна начела, а посебно на право на правично суђење, као и на одредбе члана 63. ст. 1-3. Породичног закона, које детету признају право на изражавање мишљења и обавезују све актере да су свим поступцима који се тичу детета мишљењу детета посвете дужну пажњу, могло би се закључити да суд може донети одлуку која није заснована на израженом мишљењу детета или где мишљење детета није ни утврђивано ако је у поступку процењено да би то било супротно дететовом најбољем интересу, али таква одлука онда мора бити посебно образложена и тиме подобна за испитивање у инстанцијском поступку.⁴²

Други проблем који се јавља у вези са остваривањем права детета на слободно изражавање мишљења у парници за лишење родитељског права тиче се домета овог права. Наиме, стилизација одредбе члана 266. став 3. Породичног закона: *Ако суд утврди да је... странка дете које је способно да формира своје мишљење, дужан је... упућује на закључак да у парницама за лишење родитељског права, у којима дете формално није странка, оно нема законско право да изрази своје мишљење, односно не постоји дужност суда да детету омогући изражавање мишљења*. Такво тумачење би, несумњиво, сузило право детета на слободно изражавање мишљења, будући да законодавац није предвидео обавезно заснивање супарничарства у овим парницама, тако да дете, формално посматрано, има положај странке само ако се у парници јавља као тужилац (Петрушић, 2009: 97).

Следећи проблем везан за остваривање права детета на слободно изражавање мишљења у парницама за лишење родитељског права огледа се у томе што је законодавац ово право везао за претходну процену спо-

⁴¹ Члан 266. *in fine* Породичног закона.

⁴² Пропуст суда да детету омогући да изрази своје мишљење у судском поступку који се тиче детета није предвиђен као битна повреда одредаба парничног поступка, која би довела до укидања одлуке и о којој би другостепени суд водио рачуна по службеној дужности. Могло би се, евентуално, закључити да је реч о релативно битној повреди, о којој другостепени суд води рачуна само ако на њу укаже жалилац.

способности детета да уопште формира мишљење. Наиме, та способност детета подложна је оцени суда, односно оцени управног органа ако се пред њим води поступак ради постављања старатеља детету, а ако је детету већ постављен колизијски старатељ или привремени заступник, онда они врше процену способности детета да формира мишљење. Закон, међутим, не садржи одредбе о томе како се та процена врши, применом којих принципа и којих инструмената за процену, нити су предвиђена правна средства која се могу употребити за случај да суд, колизијски старатељ или привремени заступник детета изведу погрешан закључак у погледу способности детета да формира своје мишљење.

4. Пресуда и њено дејство

Одлуку о лишењу родитељског права суд доноси у облику пресуде. Пресуда којом суд лишава родитеља родитељског права конститутивне је природе. Породичноправна санкција коју садржи усмерена је на промену правног статуса родитеља, односно детета.

Пресуда о потпуном лишењу родитељског права лишава родитеља свих права и дужности из садржине родитељског права према детету (или деци), изузев права и дужности издржавања. Дејство пресуде огледа се у правној немогућности родитеља да врши родитељска права и дужности према детету у односу на које је лишен родитељског права, на неодређено време. Будући да родитељско право свакако престаје када дете стекне потпуну пословну способност, ова одлука имаће практичну важност до пунолетства детета или док не наступе други законски разлози за престанак родитељског права,⁴³ односно док не буде замењена судском одлуком о враћању родитељског права.

Породичним законом је и потпуно лишење родитељског права сврстано у разлоге за престанак родитељског права.⁴⁴ Становиште да родитељско право престаје правноснажношћу судске одлуке о потпуном лишењу родитељског права заступају и неки теоретичари.⁴⁵ Међутим, у правној теорији постоји и другачије становиште, према коме лишењем родитељског права право као такво не престаје, већ се родитељ лишава

⁴³ Члан 84. Породичног закона.

⁴⁴ Члан 84. став 1. тачка 4. Породичног закона.

⁴⁵ Тако: Драшкић, М., *op.cit.*, стр. 315.

правне могућности да врши родитељско право.⁴⁶ Ако би се прихватило становиште да је право као такво престало – онда се отвара питање како је могућно да право које је престало буде враћено. Чини се да овде није реч о *престанку* права, већ о *одузимању овлашћења на вршење права*, али су практичне последице потпуне правне немогућности вршења права родитеља сличне престанку права. Осим тога, да је родитељско право (као скуп дефинисаних права и дужности родитеља) престало, не би било основа за издржавање, већ би се и та родитељска обавеза угасила, као што се гаси наступањем других разлога за престанак родитељског права. Напосе, ако би се прихватило такво становиште, онда би се једној норми која парцијално решава један друштвено-одређен (породични) конфликт дала снага природног закона.

Пресуда о делимичном лишењу родитељског права лишава родитеља једног или више конкретних права и дужности према детету, изузев права и дужности да издржава дете. Родитељ може бити лишен права и дужности на чување, подизање и васпитање детета, на образовање или на заступање детета, или на управљање и располагање имовином детета, у односу на сву децу или у односу на само једно дете, на неодређено време.

Осим конститутивног, пресуда о лишењу родитељског права може садржати и кондемпнаторни део – налог за извршење какве чинидбе. Ово ће, примера ради, бити случај када се дете налази код родитеља који се лишава родитељског права потпуно, или делимично – у делу права и дужности да непосредно чува и подиже дете. Налог би се односио на предају детета лицу или установи која преузима бригу о детету. Одлуком којом се налаже одређено чињење одређује се и рок у коме је чинидбу потребно извршити. Рок за извршење чинидбе, према општим правилима парничног поступка, почиње да тече првог дана после достављања преписа пресуде странци којој је наложена чинидба.

Ако је уз основни поступак вођен и адхезиони поступак за одређивање мера заштите од насиља у породици, у пресуду о лишењу родитељског права уноси се и одлука о мерама заштите од насиља.

О трошковима поступка у парницама за заштиту права детета и у парницама за вршење, односно лишење родитељског права суд одлучује по слободној оцени, водећи рачуна о разлозима правичности.⁴⁷

⁴⁶ Јањић Комар М., Обретковић, М. (1996), *Права детета, права човека*, Досије, Београд.

⁴⁷ Члан 207. Породичног закона.

5. Правни лекови и уписивање судске одлуке у јавне регистре

Против пресуде донете у парници за лишење родитељског права дозвољена је жалба. По жалби одлучује виши суд, а ако је одлуку о лишењу родитељског права у првом степену донео виши суд у адхезионом поступку вођеном уз поступак у матернитетском или патернитетском спору, по жалби одлучује апелациони суд.

Жалба има суспензивно дејство.⁴⁸

Против пресуде у овим парницама ревизија је дозвољена.⁴⁹

Правноснажна судска одлука о лишењу родитељског права уписује се у матичне књиге рођених, а ако дете има непокретности, одлука се уписује и у јавни регистар права на непокретностима.⁵⁰

Одлука о лишењу родитељског права доставља се органу старатељства на чијој територији дете има пребивалиште, односно боравиште, ради предузимања одговарајућих мера старатељске и социјалне заштите детета чији су родитељ/и лишен/и родитељског права. Ако је у пресуди садржана и одлука о мерама заштите од насиља у породици, орган старатељства је уписује у одговарајуће евиденције о насиљу.⁵¹

6. Закључна разматрања

Будући да радикално задире у статус родитеља и његова људска права, лишавање родитељског права у нашем правном систему резервисано је за судску јурисдикцију. Метод правне заштите измењен је доношењем Породичног закона 2005. године, који је раскинуо са правном традицијом у овој области цивилне процедуре, прописујући парницу као правозащитни метод. У одредбама Породичног закона којима се уређују посебни парнични поступци у породичним односима, уместо уобичајеног термина *парница* употребљава се технички термин *спор*, иако је општепознато да ови термини нису синоними у савременом парничном процесном праву.

Ипак, *спор* јесте разлог због кога је парница изабрана као метод заштите. За разлику од спора између родитеља поводом права на чување и подизање детета (спор о вршењу родитељског права), овде је спорно чињенично

⁴⁸ Изузетно, жалба не задржава извршење пресуде у делу којим се одређују мере заштите од насиља у породици, члан 288. Породичног закона.

⁴⁹ Члан 208. Породичног закона.

⁵⁰ Члан 87. Породичног закона.

⁵¹ Члан 289. Породичног закона.

стање које одређује најбољи интерес детета. Са становишта субјективног права детета, у питању је повреда или угрожавање тог права, које повлачи правну санкцију. Будући да се ради о посезању у лична права и слободе и да је правна санкција усмерена на промену правног статуса родитеља, али и детета, неспорно је неопходан једнак степен правне сигурности и гаранција правне заштите за све субјекте тог породичног односа. Осим тога, питање доказивања постојања разлога за лишење родитељског права изражених кроз правне стандарде *несавесно вршења права, злоупотреба права и грубо занемаривање дужности*, захтева пажљиво поступање, кретањем између два пола: између потребе за строгом друштвеном реакцијом на повреду права детета и поштовања аутономије породице и права њених чланова на приватни живот. С обзиром на улогу органа старатељства и других служби које учествују у прикупљању, формулисању и представљању доказа о појединим видовима злоупотребе родитељског права, то отвара и спор између родитеља и служби овлашћених да штите и правно репрезентују интересе детета. То су неки од аргумената којима се оправдава инсистирање на контрадикторности поступка. Сличне аргументе наводе и поједини теоретичари права када у питањима заштите деце инсистирају на контрадикторном поступку за који наводе да у већој мери обезбеђује процесно-правну заштиту субјеката тог односа.⁵²

Закондавац није потпуно прецизно дефинисао предмет поступка, као и циљ и садржину правне заштите која се пружа у поступку у ком се примењују правила уређена у поглављу које носи назив: *Поступак у спору за заштиту права детета и у спору за вршење односно лишење родитељског права*. Последица таквог пропуста законодавца већ је испољена и огледа се у несагласности правних стручњака о томе по којим правилима се води поступак за продужење родитељског права.

Иако је учињен значајан напредак у правцу формулисања статуса детета као процесног субјекта, за разлику од раније важећих прописа када је дете у многим парничним поступцима било сведено на „објект“ поступања иако је суд одлучивао управо о његовим правима,⁵³ пропуштена је прилика да се предвиди посебно правно средство којим би се могла обезбедити контрола судске одлуке донете без учешћа детета у поступку,

⁵² У прилогу овој тези: Dingwall, R. et al. (1985), *The Protection of Children – State Intervention and Family Life*, Basil Blackwell, Oxford, 241.

⁵³ У литератури се за означавање специфичног положаја детета у појединим парничним поступцима користио израз „притајена странка“. (Станковић, Г. (1997), *Процесни положај детета у парничном поступку*, у: *Права детета у свету и Југославији*, Београд, 113).

као и да се детету као процесном субјекту безрезервно обезбеди право на слободно изражавање мишљења.

Наиме, иако је Породичним законом прописана дужност суда да се стара да дете као странка добије сва обавештења која су му потребна, ако у току поступка утврди да је оно способно да формира своје мишљење, и дужност колизијског старатеља и привременог заступника детета да се старају да дете добије сва обавештења која су му потребна и да детету пруже сва неопходна објашњења које се тичу могућних последица радњи које предузимају и да суду пренесу мишљење детета (ако дете није непосредно изразило своје мишљење пред судом) – ова њихова дужност постоји само ако закључе да је дете способно да формира своје мишљење и да учешће детета у поступку није очигледно у супротности са његовим најбољим интересом.

Овако широко дискреционо дефинисано уважавање аутономне личности детета, поред питања стандарда према којима се утврђује *очигледна супротност најбољем интересу детета* и *способност* детета да формира своје мишљење, несумњиво поставља највеће рестрикције у погледу права детета да слободно изрази своје мишљење у судском поступку, и још увек не решава проблем независног правног представљања деце ниског календарског узраста која нису достигла ниво интелектуалне и моралне зрелости неопходан за формирање и изражавање сопствене воље.

Поред тога, везујући остваривање права на слободно изражавање мишљења за принцип најбољег интереса детета, законодавац је, очигледно, пошао од става да право на слободно изражавање мишљења детета које нема процесни положај странке и принцип најбољег интереса детета могу бити међусобно контрадикторни и да у том случају превагу има најбољи интерес детета. Овај став је, међутим, и у теорији и у законодавној пракси, одавно напуштен. У савременом праву најбољи интерес детета не посматра се пасивно, нити се сматра да су искључиво одрасли ти који одређују садржај принципа најбољег интереса детета, већ се полази од става да су ова два принципа међусобно повезана, при чему је управо уважавање мишљења детета веома често у најбољем интересу детета (Петрушић, 2006).

Везано за независну правну репрезентацију детета јесте и питање квалификованог представљања детета у судском поступку. Наиме, иако је прописана обавеза суда, односно органа старатељства да детету поставе колизијског старатеља, односно привременог заступника за случај да између детета и његовог законског заступника постоје супротни интереси или ако законски заступник детета не заступа дете на одговарајући начин

– законодавац није предвидео квалификовано представљање детета одређивањем стручњака – адвоката за правног репрезента детета, нити је предвидео обавезну специјализацију за заступника, мада се тражи специјализација, односно посебна квалификација за чланове судског већа.

Конечно, правила о нарочитој хитности у парницама за лишење родитељског права обавезују парнични суд на поступање у врло кратким роковима, које закон одређује у погледу управљања поступком и за поједине судске парничне радње, настојећи да обезбеди ефикасну заштиту детета и остваривање права странака на суђење у разумном року. Међутим, одступање од ових законом предвиђених инструкционих рокова нема директну санкцију.

Литература

- Вучковић Шаховић, Н. (1997), *Права детета у свету и Југославији*, Београд: Београдски центар за људска права.
- Вујовић, Р. (2006), *Привремени старатељ*, Зборник радова са научно-стручног скупа: „Ново породично законодавство“, Правни факултет у Крагујевцу (Ужице: Графичар).
- Драшкић, М. (2005), *Породично право и права детета*, Београд: Чигоја.
- Dingwall, R. et al. (1985), *The Protection of Children – State Intervention and Family Life*, Basil Blackwell, Oxford.
- Жегарац, Н. и др. (2004), *Заштита детета од злостављања, приручник за центре за социјални рад и друге службе у локалној заједници* (ур. Мирјана Обретковић и Љубомир Пејаковић), Београд: Југословенски центар за права детета.
- Ишпановић Радојковић, В., Вујовић, Р. и др. (2011), *Заштита деце од злостављања и занемаривања – примена Општег протокола*, Центар за права детета, Београд: Дедрапласт.
- Јањић, Комар М., Панов, С. (2000), *Веза генерација*, Београд: Правни факултет.
- Јањић, Комар М., Обретковић, М. (1996), *Права детета, права човека*, Београд: Досије.
- Јањић, Комар М., Кораћ, Р., Поњавић, З. (1999), *Породично право*, Београд: Номос.
- Милосављевић М. (1998), *Насиље над децом*, Београд: Факултет политичких наука.

- Милутиновић, Јб. (2005), *Спорови из породичних односа*, Билтен судске праксе, 5/05, Врховни суд Србије, Информатор, Београд.
- Петрушић, Н. (2006), *Заступање детета у парници*, Правни живот, бр. 12/2006.
- Петрушић, Н. (2009), *Поступак за лишење родитељског права*, Билтен судске праксе, бр. 30, Ниш: Окружни суд.
- Станковић, Г., Петрушић, Н. (2005), *Новине у грађанском процесном праву*, Удружење за грађанско процесно право, Ниш: Свен.
- Станковић, Г. (1997), *Процесни положај детета у парничном поступку. У: Права детета у свету и Југославији*, Београд.
- Трива, С., Дика, М. (2004), *Грађанско парнично процесно право*, Загреб: Народне новине.
- Цвејић-Јанчић, О. (2006), *Реформа породичног права Србије*, Гласник АКВ, 1–2/06, Нови Сад.

DEPRIVATION OF PARENTAL RIGHTS

By Ranka VUJOVIC

ABSTRACT

The Family Law that was adopted in 2005 has changed the method of legal protection in proceedings in which decisions are made regarding denial of parental rights. The amended family legislation broke up with legal tradition in this area. However, the legislator did not fully and accurately define the subject of the proceedings, or the goal and content of the legal protection that is provided within such proceedings. Although significant progress has been made in the direction of formulating the status of a child as a subject of civil action, the opportunity to envisage a special legal instrument that could ensure control of judicial ruling adopted without participation of the child in the proceedings, and to provide the child as the subject of the proceedings with absolute right to freely express his opinion was missed.

Key words: child, parents, abuse of parental rights, parental gross negligence, termination of parental rights, civil action.

МИНИСТАРСТВО РАДА, ЗАПОШЉАВАЊА И СОЦИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ СРБИЈЕ

ЛИЦЕНЦА

Успостављање и примена система лиценцирања пружаоца социјалне заштите у Србији

Систем лиценцирања организација социјалне заштите и стручних радника, које је Министарство рада, запошљавања и социјалне политике започело, има за циљ унапређење и стандардизовање квалитета у социјалној заштити у Србији. Први пут, кроз лиценцирање, уводи се систем квалитета за све организације социјалне заштите и стручне раднике у овој области. Систем лиценцирања гарантује стручност, кредибилитет и поузданост свих организација и стручних радника у социјалној заштити у Србији. Успостављање система лиценцирања је велики и значајан изазов. Зато је потребно да сви учесници у процесу буду активни и заинтересовани. На првом месту, да буду тачно и на време информисани.

Лиценцирање организација социјалне заштите

Организације социјалне заштите неће моћи да пружају услуге за које је прописана лиценца, уколико нису добиле, односно обновили лиценцу, или уколико им је одузета лиценца прописана за обављање тих послова.

Лиценцирање се односи на све организације социјалне заштите на територији Републике Србије. Организацијама социјалне заштите лиценцу издаје Министарство рада, запошљавања и социјалне политике, на 6 година.

Лиценцирање је поступак који спроводи Министарство рада, запошљавања и социјалне политике. У том поступку се утврђује да ли организације социјалне заштите испуњавају критеријуме и стандарде за пружање услуга у области социјалне заштите.

Организација социјалне заштите може обновити лиценцу најраније у року од 90, најкасније 60 дана пре истека важења лиценце. Лиценца се обнавља на захтев организације социјалне заштите.

Организацији социјалне заштите лиценца може бити одузета или суспендована под условима прописаним Законом о социјалној заштити.

Лиценцирање стручних радника у области социјалне заштите

Стручни радник неће моћи самостално да обавља стручне послове

за које је прописана лиценца уколико није добио, односно обновио лиценцу или у случају да му је она одузета.

Лиценцирање се односи на све стручне раднике, без обзира на то у којој врсти организације која пружа услуге социјалне заштите су стручни радници ангажовани.

Комора социјалне заштите је регулаторно тело за лиценцирање стручних радника у области социјалне заштите. Лиценцу стручном раднику издаје Комора социјалне заштите на 6 година.

Лиценца се издаје за обављање основних стручних послова социјалне заштите, одређеног посла у оквиру специјализованих стручних послова социјалне заштите, супервизијских послова, правних послова у центру за социјални рад.

Лиценца се обнавља на захтев стручног радника пошто протекне рок на који је издата, уколико стручни радник испуни прописане услове. Услови за обнављање усмерени су ка струч-

ном усавршавању и развоју професионалних компетенција стручног радника, током периода важења лиценце. Стручни радник дужан је да у периоду од шест година важења лиценце оствари 120 бодова. Бодове стиче тако што креира, реализује у својству аутора или похађа акредитоване програме обуке; пише и објављује стручне радове; учествује на конференцијама, конгресима, научним и стручним скуповима релевантним за социјалну заштиту, као и на друге начине прописане Правилником о лиценцирању стручних радника у социјалној заштити.

Стручном раднику лиценца може бити суспендована или одузета под условима прописаним Правилником о лиценцирању стручних радника у социјалној заштити.

Информишите се на време и започните процес добијања лиценце.

Хајде да заједничким трудом створимо квалитетан систем социјалне заштите у Србији.

ИСТРАЖИВАЊЕ

Основна тема овог истраживања је примена Правилника о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад из перспективе стручних радника и радника запослених на руководећим позицијама у центрима за социјални рад. Правилник је усвојен 2008. године, а затим ревидиран 2010. године. Правилником је у потпуности промењена организација стручног рада у ЦСР, организација рада са корисницима, а прописани су и нормативи који се односе на број стручних радника запослених у ЦСР. Основни циљ ових промена је унапређење ефикасности рада ЦСР, унапређење квалитета и индивидуализованости услуга које се пружају корисницима и унапређење партиципације корисника. Иако је Правилником рад ЦСР у великој мери промењен, није успостављен систематски начин мониторинга његове примене, нити је до сада реализовано истраживање о примени Правилника. Како је Правилник донет пре самог Закона о социјалној заштити, који је усвојен 2011. године, потребно га је ускладити са Законом. То отвара простор за испитивање усклађености Правилника са стањем у пракси и његово

унапређење у циљу пружања квалитетније услуге корисницима.

У том смислу, UNICEF је подржао ово истраживање у жељи да унапреди на подацима засновано одлучивање у социјалној заштити у Србији, подржи конструктивни дијалог представника праксе и доносиоца одлука и унапреди учешће запослених у процесу развоја система социјалне заштите. Перспектива радника запослених у ЦСР, као актера који реализују активности предвиђене Правилником и имају директан увид у процес примене Правилника, његове предности и недостатке, на овај начин препознаје се као важна за развој система социјалне заштите. У том смислу, основна сврха овог истраживања је унапређење примене Правилника о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад, а на основу процена примене Правилника из перспективе радника запослених у ЦСР. Исто тако, резултати истраживања треба да пруже Асоцијацији центара за социјални рад основ за планирање даљих активности усмерених на унапређење система социјалне заштите.

АКТУЕЛНОСТИ

Актуелности у овом броју доносе:

Проф. др Бојана Димитријевић
ТЕСТИРАЊЕ ГРАНИЦА ИЛИ
ПОРЕМЕЋАЈИ ПОНАШАЊА – МО-
ГУЋИ ОДГОВОРИ ОДРАСЛИХ

Славиша Сорак
ЦЕНТАР ЗА ПОРОДИЧНИ СМЕ-
ШТАЈ И УСВОЈЕЊЕ КРАГУЈЕВАЦ
– Годину дана после

Сузана Ивановић, Мирјана Огња-
новић
ДЕЦА СА СМЕТЊАМА У РАЗ-
ВОЈУ У УСТАНОВАМА СОЦИЈАЛ-
НЕ ЗАШТИТЕ ЗА СМЕШТАЈ КО-
РИСНИКА

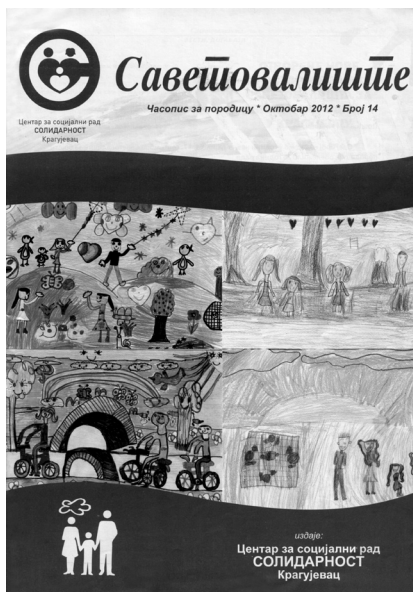
Радмила Станковић Џинчић, Деја-
на Стевчић
ДЕПРЕСИЈА И ТРЕЋЕ ЖИВОТ-
НО ДОБА

Michael P. Nichols, Richard C.
Schwartz
THE ESSENTIALS OF FAMILY
THERAPY

Превод: Живко Петровић

САВЕТОВАЛИШТЕ

Часопис за породицу – октобар 2012. – бр. 14,
издаје Центар за социјални рад „Солидарност“, Крагујевац

Част ми је и задовољство што ми се пружила прилика да напишем приказ о овом броју часописа, јер је објављен поводом 25 година рада Саветовалишта за породицу као организационе јединице Центра за социјални рад „Солидарност“ у Крагујевцу.

Можда у некој другој друштвеној области, јубилеј од 25 година рада и не би био толико значајан, али у области социјалне заштите и делатности Центра за социјални рад, оснивањем Саветовалишта за породицу као организационе јединице, представљао је озбиљан заокрет у пружању услуга породицама и појединцима.

Ваља нагласити да је саветовалиште од оснивања испољавало две од-

лике које су се континуирано развијале и усавршавале свих 25 година (то се уочава и у овом јубиларном броју).

Прва одлика се односила на стално проширење делокруга рада Саветовалишта, а друга одлика се односила на континуирано усавршавање стручњака, који су стицали одговарајуће специјализације и на тај начин се оспособљавали да адекватно делују у све сложенијим друштвеним условима.

У свом јубиларном броју Саветовалишта за породицу корице су илустроване награђеним дечјим цртежима на Конкурсу поводом „Дана породице“.

Часопис је тематски обрађен. Посвећен је „борби против насиља у породици“.

Презентиран је пројекат „Борба против сексуалног и родно заснованог насиља“; координаторка Пројекта је Јелена Секулић.

Обрађен је „Групни рад – третман са починиоцима насиља у партнерским односима“. Рад је рађен по узору на норвешки програм „Алтернатива насиљу“; ауторка Гордана Петронијевић дипломирани социјални радник, породични терапеут и специјалиста за медијацију.

Наредни чланак указује на сарадњу Саветовалишта и Заменика Основног јавног тужиоца Весне Перовић и гласи: Одложено кривично гоњење – „Практична примена психосоцијалне терапије код кривичног дела насиља у породици“.

Саветовалиште за породицу организовало је Округли сто на тему: „Град Крагујевац у борби против насиља у породици – психосоцијална терапија/ третман починилаца насиља, даље перспективе“. У закључцима је указано на неопходне законске измене и допуне у овој области.

За наше прилике посебно су интересантна искуства Краљевине Норвешке у реализацији третмана починилаца насиља у породици и систем заштите жртава. Приказ је учинила после посете Норвешкој Гордана Петронијевић.

У складу са структуром овог броја наредни чланак је ауторски прилог Снежане Стевановић, дипломиране социолошкиње „Откривање и пријављивање насиља у породици – подаци Центра за социјални рад ‘Солидарност’“ – у Крагујевцу. Анализирани су подаци од 2007, закључно са 2011. годином. Обухваћене су пријаве за насиље и потврђено насиље.

У чланку „Насиље и промена научених образаца“ ауторка Сандра Ивковић дипломирани андрагог указује на неопходност мењања научених животних образаца, што би имало непосредног утицаја на њихову актуелну ситуацију.

Ауторке Жаклина Илић, дипломирани социјални радник, и Драгана Јовановић, психолог, написале су чланак „Насиље у породици из угла детета“. Извршиле су анализу дечијих писама, дневника и цртежа. Дирљиво указују како деца доживљавају насиље у породици?

Признање за адекватан стручни рад стигао је од Завода за социјалну заштиту Републике Србије. Акредитован је Програм Саветовалишта за породицу за „Обуку професионалаца/ки за третман починиоца насиља у породичним односима“.

Чланак „Додатна подршка деци основношколског узраста“ обрадио је организован дневни боравак за децу у ризику. Аутор је Жаклина Илић, дипломирани социјални радник.

О реализацији програма „Заједно смо бољи и јачи“ са ученицима Основне школе „Светозар Марковић“ писала је Нада Милутиновић, педагог те школе.

Обрађен је чланак „Породица и за мене“, који обухвата припрему и обуку породица за прихват деце са тежим и тешким сметњама у развоју. Ауторке су Ивана Богдановић, психолог, и Ивана Ракић, специјални педагог.

У чланку „Анксиозност и страх – како их препознати и помоћи деци“, ауторка Ивана Недељковић, психолог Клинике за педијатрију, коментари-

ше: Да ли се страх и анксиозност могу разликовати; развојни страхови; родитељи су најважнији терапеути својој деци; да ли сви осећамо сепарациону анксиозност или само деца; израђивање изгубљеног поверења.

Чланак „Патолошко коцкање“ ауторки Андреје Обрадовић, специјалног педагога, и Жељке Бузуровић, психијатра, у овом кризном времену веома је актуелан. Свестрано је обрађен са свих актуелних аспеката и употребљив је за стручњаке који ову област мање познају.

У чланку „Прихватимо разлике, задовољимо потребе“ анализирају се резултати у оквиру ИПА 2008. пројекта за социјалну инклузију деце и породица из општина: Параћин, Деспотовац, Тићевац и Рековац. Пројекат „Свет очима детета“ финансирала је ЕУ. Аутори су Добрица Газдић и Соња Јовановић, менаџер пројекта.

У овом броју из тематског оквира издвајају се два чланка.

Први чланак се односи на „Процену потреба интерно расељених лица у Србији“. У чланку се посебно анализирају потребе на тржишту рада интер-

но расељених лица и услови њиховог становања. Ауторка је Милица Анастасов.

Други чланак се односи на „Сто година организоване институционалне заштите у Крагујевцу“. Аутор је Влада Јовановић, директор Геронтолошког центра. Развојно је приказана институционална заштита старих особа у протеклих сто година.

На крају овог приказа желим да истакнем да је Саветовалиште за породицу свој јубилеј од 25 година успешног рада дочекало у новим просторијама издвојеним из Центра за социјални рад, иако и даље остају његова организациона јединица.

Издвајање Саветовалишта пружа услове за развијање нових садржаја и стручних поступака, јер ће се повећати број корисника њихових услуга.

Имајући у виду квалитет објављених текстова, велика је штета што овај часопис нема могућности да бар два пута годишње буде доступан стручној јавности.

На крају могу да изјавим да сам уживао читајући објављене чланке и да желим да и даље наставите да будете успешни као и до сада.

*Др Милорад Ј. Миловановић,
професор Методике социјалног рада у пензији*

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА АУТОРИМА

1. Рад треба да буде обима до 16 страна (до 2500 карактера по страни) куцаног текста дуплог прореда. Користити фонт Times New Roman и величину слова 12.
2. Прва страница текста треба да садржи: **наслов рада, име и презиме аутора, резиме** (до 150 речи) и **4–5 кључних речи**. Одмах иза презимена аутора (на првој страници) отворити фусноту у којој треба дати назив институције у којој аутор ради, звање аутора, и имејл.
ПРИМЕР: *Ненад Ненадовић**
Апстракт (резиме) на посебном папиру за превод на енглески језик (боље је ако аутор сам организује превод због специфичности теме).
На пример:
 - Име и презиме аутора
 - Апстракт
 - Текст највише до 150 речи.
3. Наслове појединих одељака у тексту дати у следећем облику:
Наслов одељка (Times New Roman, 12, Болд)
Поднаслов 1 (Times New Roman, 12, Италик)
Поднаслов 2 (слово абецедне у полузагради, Times New Roman, 12, Regular)
ПРИМЕР: **Социјална заштита деце**
Деца са поремећајима понашања
 - а) Васпитне мере
4. Користити харвардски систем цитирања. На крају цитата у тексту отворити заграду и у њој уписати презиме аутора, годину објављивања и број стране.
ПРИМЕРИ: (Јовановић, 2005: 28); (Williams, 1991: 147) .
 - 4.1. У фуснотама давати само пропратне коментаре.
 - 4.2. Страна имена треба писати изворно.

* Др Ненад Ненадовић, професор, Факултет..., Београд, Е-mail: nenadn@primer.rs

5. Уколико се у тексту налазе слике или табеле, на одговарајућем месту у тексту упутити на њих, нпр. (табела 2).

Наслове дати изнад слика и табела.

ПРИМЕР: **Табела 1.** Пол корисника материјалног обезбеђења

6. Обавезно приложити попис **литературе** на крају текста. Навести све цитиране библиографске јединице абecedним редом, према презимену првог аутора. Библиографска јединица треба да садржи:

За књиге: презиме и прво слово имена аутора, година издања у загради, наслов књиге (курзивом), место издања, назив издавача.

ПРИМЕР: Милосављевић, М., Бркић М. (2003), *Социјални рад у заједници*, Београд, Социјална мисао.

За поглавља у књизи: презиме и прво слово имена аутора, година издања у загради, наслов поглавља, у: прво слово имена (уредника), презиме (уредника), скраћена ознака уредништва (у загради), наслов књиге (курзивом), место издања, назив издавача, број прве и последње стране поглавља.

ПРИМЕР: Merton, R. (1993), Social Structure and Anomie In: H. Pontell (ed.) *Social Deviance: Readings in Theory and Research*, New Jersey: Prentice Hall, стр. 49–57.

За чланке у часописима: презиме и прво слово имена аутора, година издања у загради, назив чланка, назив часописа (курзивом), број и број прве и последње стране чланка.

ПРИМЕР: Милосављевић, М. (2002), Друштвени конфликти и агресије. *Социјална мисао*, 33–34, стр. 7–24.

За документа преузета са интернета: уписати датум приступа интернет страницама са којих су преузета.

Редакција часописа *Социјална мисао* најлепше Вас моли да се придржавате наведених упутстава за припрему текста и унапред захваљујемо на сарадњи.

НАПОМЕНА: Уз рад обавезно доставити податке за контакт (тачна адреса, бројеви телефона...).

TECHNICAL GUIDELINES FOR THE AUTHORS

- Contributions should not exceed 16 pages typed in double line spacing (up to 2500 characters). The recommended type font is 12 point Times New Roman.
- First page should contain: **the title, the author's name, abstract** (up to 150 words) and **4-5 key words**.
After the author's surname (at first page) put the footnote that should contain name of the institution where the author works, academic title, and e-mail.
EXAMPLE: *Nenad Nenadović**
- Subheadings should be mark off considering the following example:
Paragraph heading (Times New Roman, 12, Bold)
Sub-Heading 1 (Times New Roman, 12, Italic)
Sub-Heading 2 (Times New Roman, 12, Regular)
EXAMPLE:
Social participation
Intellectual disability
a) School
- Please use the Harvard referencing system. At the end of citation you should open the parenthesis and give the author's surname, the year of publication and page number.
EXAMPLE: (Farrington, 2005: 58).
- Footnotes should contain only brief accompanying comments.
- Foreign names should be written originally.
- If the pictures and tables are included, please denote them at the proper place, e.g. (Table 3)
Please give the titles above the pictures/tables.
EXAMPLE: **Table 1.** Distribution of internet users by country
- It is necessary to contribute the list of the **literature** at the end of text. Cite all the references by alphabetical order, according to the first author surname. A bibliographic unit should contain:

To a book: surname and initials of author, year of publication (in parenthesis), title of book (italics), place of publication and publisher.

EXAMPLE: Welsh, B., C., Farrington, D., P. (2009). *Making public places safer: Surveillance and crime prevention*. New York: Oxford University Press.

To a book chapter: surname and initials of author, year of publication (in parenthesis), chapter title. In: initial, surname of editor followed by Ed./Eds. in parenthesis, title of book (italics), place of publication, name of publisher and page numbers.

EXAMPLE: Peršak, N. (2009). Contemporary crime prevention: Some popular myths and conceptual contradictions. In G. Meško, H. Kury (Eds.), *Crime policy, crime control and crime prevention – Slovenian perspectives* (97-119). Ljubljana: Tipografija.

To an article in a journal: surname and initials of author, year of publication (in parenthesis), title of the article, title of Journal (italics) and page numbers.

EXAMPLE: Cornish, D., Clarke, R. V. (2003). Opportunities, precipitators and criminal decision: A reply to Wortley's critique of situational crime prevention. *Crime Prevention Studies*, **16**(1), 41-96.

To documents/pages accessed by internet: give the URL and the date the resource was accessed.

Please follow the instruction, and necessarily leave your contact information!

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

364

СОЦИЈАЛНА МИСАО : часопис за теорију и критику социјалних идеја и праксе / главни и одговорни уредник Радул Јовановић. – 1994, бр. 1- . – Београд (Мис Ирбијеве 56/II) : Издавачко предузеће Социјална мисао, 1994-(Београд : Чигоја штампа). - 24 cm

Тромесечно
ISSN 0354-401X = Социјална мисао
(Београд)
COBISS.SR-ID 42962700

